

ПОЛІТИКО-ІДЕОЛОГІЧНІ ОРІЄНТАЦІЇ ГРОМАДЯН УКРАЇНИ В УМОВАХ РОСІЙСЬКОЇ АГРЕСІЇ

№3-4 (189-190) 2022

ЗМІСТ

2	ПОЛІТИКО-ІДЕОЛОГІЧНІ ОРІЄНТАЦІЇ ГРОМАДЯН УКРАЇНИ В УМОВАХ РОСІЙСЬКОЇ АГРЕСІЇ	Статті
4	Розділ 1. Політичні цінності та політико-ідеологічні орієнтації громадян України в період російської агресії: стан і напрями змін	90 До питання про можливу структуру повоєнної політичної системи України Петро Бурковський
50	Розділ 2. Перспективи відновлення конкурентного політичного процесу після завершення війни: тенденції громадської думки та експертні оцінки	93 Індивідуальні та соціетальні цінності під час війни: актуальність, структура та вплив Сергій Дембіцький
67	Розділ 3. Політико-правові чинники впливу на процеси політичної конкуренції: еволюція та сучасний стан	103 Соціально- та політико-психологічні наслідки впливу широкомасштабної російської агресії на українське суспільство Віталій Духневич
78	Додаток. Світові війни і суспільно-політичні процеси	108 Як російська військова агресія змінила політичну ідентичність українців Галина Зеленько, Наталія Кононенко
80	Висновки та прогнози	115 Подолання наративів тоталітарного режиму засобами конституційного контролю: роль історичного контексту Віктор Колісник
83	Думки експертів про вплив російської агресії на політико-ідеологічні орієнтації громадян, політичну ситуацію в Україні та перспективи її розвитку	121 Контури повоєнного суспільно-політичного ландшафту України Олексій Розумний

УКРАЇНСЬКИЙ ЦЕНТР ЕКОНОМІЧНИХ І ПОЛІТИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ІМЕНІ ОЛЕКСАНДРА РАЗУМКОВА

Президент Центру Разумкова –
шеф-редактор журналу
«Національна безпека і оборона»

Юрій Якименко

Генеральний директор
Центру Разумкова

Павло Пинзеник

Керівник редакційно-
видавничого відділу – редактор

Алла Чернова

Редактори-коректори

Олександра Бритоусова
Зорина Міщенко

Дизайн і макет

Тетяна Овсяник

Техніко-комп'ютерна
підтримка

Володимир Кекух
Євген Скрипка

Журнал зареєстровано в Державному комітеті інформаційної політики України, свідоцтво KB № 4122. Журнал видається з 2000р. українською та англійською мовами. Загальний тираж 1300 примірників.

Адреса редакції:

01032, Київ, бул. Т.Шевченка 33б, 7 поверх

тел.: (044) 201-11-98

e-mail: info@razumkov.org.ua, веб-сторінка: www.razumkov.org.ua

У разі використання матеріалів, посилання на журнал
«Національна безпека і оборона» є обов'язковим.

Усі фотоматеріали, розміщені в цьому журналі, взяті із загальнодоступних джерел.

© Центр Разумкова, 2022

Проект «Політико-ідеологічні орієнтації громадян України в умовах російської агресії» здійснено за сприяння Представництва Фонду Конрада Аденауера в Україні

ПОЛІТИКО-ІДЕОЛОГІЧНІ ОРІЄНТАЦІЇ ГРОМАДЯН УКРАЇНИ В УМОВАХ РОСІЙСЬКОЇ АГРЕСІЇ

Широкомасштабна збройна агресія росії проти України, яка розпочалася 24 лютого 2022р., кардинально змінила ситуацію в Україні та світі. Український народ зазнав багатотисячних втрат, багато громадян стали жертвами тортур і нелюдського поводження, кілька мільйонів людей опинилися за межами держави, рятуючи життя від війни, агресор примусово депортував з території України тисячі дорослих і дітей. Наша країна зазнала небачених руйнувань, втратила значну частину економічного потенціалу, інфраструктури, в т.ч. соціально-культурної, деякі території стали зонами екологічної катастрофи, деякі — досі тимчасово окуповані ворогом. По суті, йдеться про спробу геноциду російським агресором цілої європейської нації — явище, яке важко собі уявити у третьому тисячолітті.

Проте всі жахіття і лиха війни не змогли зламати волі Українського народу до свободи та незалежності. Українська нація, громадяни України всіх національностей продемонстрували всьому світу свою сміливість, незламність, волю до перемоги, готовність ціною життя захищати незалежність власної держави, свободу, демократію — ті цінності,

які прийнято називати європейськими. Українці не дали ворогу реалізувати свій план «бліцкригу», що стало несподіванкою і для багатьох міжнародних партнерів України. Мужність і високий професіоналізм українських військових, швидка самоорганізація суспільства для допомоги своїм захисникам, сміливість і рішучість політичного керівництва держави — всі ці чинники примусили демократичний світ повірити в перемогу України, що втілилось як у підтримку її військового потенціалу, економіки, соціальної сфери в час війни, так і в політичне визнання її права бути повноправним членом європейської сім'ї народів — надання статусу країни-кандидата на вступ до Європейського Союзу.

Війна змінила Україну. І ці зміни в майбутньому будуть важливим чинником, що визначатиме ситуацію у країні та її розвиток, впливатиме на процеси здобуття остаточної перемоги над агресором і встановлення миру, відновлення територіальної цілісності та подолання наслідків окупації, повоєнної відбудови, яка поєднуватиметься з модернізацією, відповідно до завдань набуття готовності вступу до ЄС. Тому вже зараз,

коли війна ще триває, важливо достовірно знати, що саме і як змінилось у суспільній свідомості громадян України, які можливості відкривають ці зміни, і, що не менш важливо, які ризики вони несуть за собою.

На вирішення цих завдань спрямований проект Центру Разумкова **«Політико-ідеологічні орієнтації громадян України в умовах російської агресії»**, який реалізовано за підтримки Представництва Фонду Конрада Аденауера в Україні. Мета проекту – виявлення на підставі комплексного аналітичного дослідження (включно із загальнонаціональним соціологічним та експертним опитуваннями) головних змін у політико-ідеологічних і ціннісних орієнтаціях громадян України, що відбулися під впливом чинників, зумовлених російською збройною агресією проти України.

Проект також передбачає дослідження можливого впливу зазначених змін на розвиток суспільно-політичних процесів в Україні після завершення бойових дій і скасування воєнного стану, конфігурацію політичних суб'єктів в умовах відновлення політичної конкуренції, а також на їх політичні пріоритети, зокрема, у процесі повоєнного

соціально-економічного відновлення та активізації євроінтеграційного процесу, з огляду на набуття Україною статусу країни-кандидата на вступ до ЄС.

Проект продовжує серію аналітичних досліджень політичних інститутів, процесів та політичної культури, здійснених Центром Разумкова за підтримки Представництва Фонду Аденауера в Україні – «Партійна система України до і після Майдану: зміни, тенденції розвитку, суспільні запити» (2015р.), «Політична культура і парламентаризм в Україні: сучасний стан та основні проблеми» (2017р.), «Україна напередодні року виборів: запити суспільства, позиції політичних акторів, контури нової влади» (2018р.), «Партійна система України після 2019р.: ключові особливості та перспективи подальшого розвитку» (2019р.), «Україна після виборів: суспільні очікування, політичні пріоритети, перспективи розвитку» (2019р.).

Для порівняльного аналізу використовуються дані соціологічних досліджень, проведених Центром Разумкова попередніми роками, а також досліджень «World Values Survey», що уможливорює порівняння ситуації в Україні з іншими країнами.

Головні результати проекту викладені в аналітичній доповіді Центру Разумкова. Доповідь складається з трьох розділів.

У ПЕРШОМУ РОЗДІЛІ	на підставі даних соціологічних досліджень аналізуються поточний стан і зміни, що відбулися у політичних цінностях та політико-ідеологічних орієнтаціях громадян, порівняно з довоєнним станом. Здійснюється порівняльний аналіз з даними інших країн.
У ДРУГОМУ РОЗДІЛІ	розглядаються перспективи відновлення конкурентного політичного процесу після завершення війни, прогнозування вигляду політичного ландшафту України в умовах мирного часу, на підставі тенденцій громадської думки та експертних оцінок.
У ТРЕТЬОМУ РОЗДІЛІ	досліджується процес формування/реформування правової бази України в частині регулювання ідеологічного плюралізму, основні зміни, що відбувалися, їх потенційний вплив на політичний процес у повоєнний період.

Доповідь завершується узагальненими *висновками та прогнозами*.

Авторський колектив: Авторський колектив: Ю.Якименко – керівник, А.Биченко, В.Зам'ятін, М.Мищенко, О.Розумний, П.Стецюк, Л.Шангіна

Центр Разумкова висловлює особливу подяку колегам В.Зам'ятіну та О.Розумному, які долучилися до реалізації проекту, перебуваючи в лавах ЗСУ

У цьому журналі «Національна безпека і оборона» назва країни-агресора пишеться по-різному: «рф», «РФ», «росія», «Росія». Це зумовлене внутрішніми переконаннями кожного окремого експерта. Редакція видання поважає позицію авторів, тому зберігає оригінальність написання.

1. ПОЛІТИЧНІ ЦІННОСТІ ТА ПОЛІТИКО-ІДЕОЛОГІЧНІ ОРІЄНТАЦІЇ ГРОМАДЯН УКРАЇНИ В ПЕРІОД РОСІЙСЬКОЇ АГРЕСІЇ: СТАН І НАПРЯМИ ЗМІН

У вересні-жовтні 2022р. соціологічна служба Центру Разумкова за підтримки Представництва Фонду Конрада Аденауера в Україні провела соціологічне дослідження*, яке дозволяє простежити зміни, що відбулися у громадській свідомості України, зокрема стосовно політичних цінностей та політико-ідеологічних орієнтацій громадян. Аналіз цих процесів здійснювався на основі порівняння як з попередніми опитуваннями Центру Разумкова, так і на основі порівняння з результатами досліджень, що проводилися в Україні в рамках «Світового дослідження цінностей» (World Values Survey) в Україні у 2011р. і 2020р.** Також порівняння здійснюється з результатами досліджень у рамках 7-ї хвилі «Світового дослідження цінностей» у Німеччині, Нідерландах, Румунії та Росії***.

* Опитування методом *face-to-face* проводилося з 22 вересня по 1 жовтня 2022р. у Вінницькій, Волинській, Дніпропетровській, Житомирській, Закарпатській, Запорізькій, Івано-Франківській, Київській, Кіровоградській, Львівській, Миколаївській, Одеській, Полтавській, Рівненській, Сумській, Тернопільській, Харківській, Хмельницькій, Черкаській, Чернігівській, Чернівецькій областях та місті Києві (у Запорізькій, Миколаївській, Харківській областях – лише на територіях, що контролюються Урядом України та на яких не ведуться бойові дії).

Опитування проводилося у 112 населених пунктах (57 міських та 55 сільських) за стратифікованою багатовипадковою вибіркою із застосуванням випадкового

відбору на перших етапах формування вибірки та квотного методу відбору респондентів на заключному етапі (коли здійснювався відбір респондентів за статевими квотами). Структура вибіркової сукупності відтворює демографічну структуру дорослого населення територій, на яких проводилось опитування, станом на початок 2022р. (за віком, статтю, типом поселення).

Опитано 2 021 респондент віком від 18 років. Похибка вибірки (без урахування дизайн-ефекту) не перевищує 2,3%. Разом з тим, додаткові систематичні відхилення вибірки можуть бути зумовлені наслідками російської агресії, зокрема вимушеною евакуацією мільйонів громадян.

ОЦІНКА ГРОМАДЯНАМИ СИТУАЦІЇ В КРАЇНІ ТА ПЕРСПЕКТИВ ЇЇ РОЗВИТКУ

Соціально-психологічна атмосфера в суспільстві є одним із чинників формування як громадської свідомості загалом, так і його системи цінностей зокрема. Перед початком широкомасштабної російської агресії в Україні переважали критичні оцінки того, як розвивається країна. Так, у грудні 2021р. більшість (65,5%) респондентів вважали, що події в Україні розвиваються в неправильному напрямі, натомість правильним розвиток подій назвали лише 20% опитаних (діаграма «Якщо говорити в цілому, події в Україні розвиваються...?», с.18).

Такий емоційний фон оцінок ситуації в країні був характерним для українського суспільства, за винятком коротких «сплесків» соціального оптимізму після обрання нового Президента — найбільшою мірою це проявилось у перші місяці після приходу до влади В.Зеленського. Наприклад, у вересні 2019р. 57% опитаних вважали, що справи йдуть у правильному напрямі, і лише 17% — що в неправильному. Однак з часом рівень соціального оптимізму знову йшов на спад.

Після широкомасштабного вторгнення російських військ в Україну частка тих, хто вважає, що події розвиваються у правильному напрямі, істотно зросла, порівняно з «довоєнними» показниками. За даними опитування, що проводилося Центром Разумкова у вересні-жовтні 2022р., 51% респондентів вважали, що події в Україні розвиваються у правильному напрямі, і лише 28% — що в неправильному.

Якщо зростання соціального оптимізму у зв'язку із зміною влади легко пояснити надіями на позитивні зміни, пов'язані з приходом нової влади, то зростання впевненості в тому, що події розвиваються у правильному напрямі, викликане війною, виглядає парадоксальним.

Однак це може бути пояснене тим, що йдеться не про оцінку теперішньої ситуації, а про оцінку перспектив і напрямів її розвитку. І покращення цих оцінок може бути викликане тим, що:

- ✓ **відбулася консолідація суспільства, зумовлена необхідністю боротьби із зовнішнім ворогом;**
- ✓ **сформована чітка ціль суспільного розвитку і суспільної дії, де ключовим поняттям є перемога;**
- ✓ **у суспільства з'явилося чітке уявлення в системі координат «свої-чужі», що зумовлює виразне уявлення про те, що потрібно робити.**

Примітно, якщо серед тих, хто на можливому референдумі проголосував би за вступ до Європейського Союзу, 55% відповідають, що події розвиваються у правильному напрямі, і лише 26% — що в неправильному, то серед тих, хто голосував би проти вступу, більшість вважають, що події розвиваються в неправильному напрямі (відповідно 28% і 53%).

Чим вищим є рівень довіри до влади (наприклад, до Президента країни), тим

** У 2011р. польовий етап в Україні (в рамках 6-ї хвилі «Світового дослідження цінностей») проводився 1-12 грудня компанією Research & Branding Group. Загальна вибірка опитування складала 1500 інтерв'ю (максимальна похибка вибірки — 2,6%, з імовірністю 0,95 без урахування дизайн-ефекту). Вибірка репрезентує доросле населення України (віком 18 років і старше). Докладно див.: <https://www.worldvaluessurvey.org/WVSDocumentationWV6.jsp>.

У 2020р. польовий етап в Україні (в рамках 7-ї хвилі «Світового дослідження цінностей») проводився з 21 липня до 17 серпня компанією Info Sapiens та ГО «Центр «Соціальний моніторинг». Загальна вибірка опитування складала 1289 інтерв'ю (максимальна похибка вибірки — 2,7%, з імовірністю 0,95 без урахування дизайн-ефекту). Вибірка репрезентує доросле населення України (віком 18 років і старше). Вибірка репрезентує всю територію України, за винятком неконтрольованих

українським Урядом територій Донецької та Луганської областей та АР Крим. Докладно див.: <https://www.worldvaluessurvey.org/WVSDocumentationWV7.jsp>.

Порівнюючи з результатами попередніх опитувань, слід враховувати, що через бойові дії та окупацію частини території у 2022р. і 2020р. опитування проводилося не в усіх областях України.

*** Порівнюючи з результатами, отриманими в рамках 7-ї хвилі «Світового дослідження цінностей» в інших країнах, потрібно враховувати, що 7-а хвиля «Світового дослідження цінностей» тривала з 2017р. по 2022р., відповідно в різних порівнюваних країнах опитування проводилися в різні роки: Німеччина — 2017-2018рр. (опитано 1 528 респондентів), Нідерланди — 2022р. (2 145 респондентів), Румунія — 2017-2018рр. (1 257 респондентів), Росія — 2017р. (1 810 респондентів), Казахстан — 2018р. (1 276 респондентів).

більшою є частка тих, хто вважає, що події розвиваються у правильному напрямі (їх частка зростає від 30% серед тих, хто зовсім не довіряє Президенту, до 64% серед тих, хто йому повністю довіряє).

На оцінку того, як розвиваються події, політичні та зовнішньополітичні орієнтації впливають більше, ніж рівень власного матеріального добробуту — хоча ті, хто живе забезпечено, частіше, ніж ті, хто ледве зводять кінці з кінцями, вважають, що події розвиваються у правильному напрямі, проте в обох цих групах переважає оптимістична оцінка напрямку розвитку подій, порівняно з песимістичною (у першій із цих груп — відповідно 54% і 18%, у другій — відповідно 43% і 32%).

Стосовно здатності України подолати існуючі проблеми і труднощі, то після початку широкомасштабної війни оцінки громадян стали помітно більш оптимістичними. Так, якщо у грудні 2021р. 18% респондентів вважали, що Україна здатна подолати існуючі проблеми і труднощі протягом найближчих кількох років, то у вересні-жовтні 2022р. — 41%, частка тих, хто вважає, що Україна здатна це зробити в більш віддаленій перспективі, знизилася з 54% до 43%, а частка тих, хто вважає, що вона взагалі не здатна подолати проблеми і труднощі, знизилася з 18% до 5% (діаграма «Чи здатна Україна подолати існуючі проблеми...?», с.19).

Якщо серед тих, хто на референдумі проголосував би за вступ до ЄС, 50% відповідають, що Україна здатна подолати існуючі проблеми і труднощі протягом найближчих кількох років, 40% — що зможе їх подолати в більш віддаленій перспективі, і лише 2% — що не зможе їх подолати зовсім, то серед тих, хто голосував би проти вступу — відповідно 18%, 48% і 21%.

Чим вищим є рівень довіри до Президента країни, тим більшою є частка тих, хто вважає, що Україна здатна подолати існуючі проблеми і труднощі протягом найближчих кількох років (їх частка зростає від 33% серед тих, хто зовсім не довіряє Президенту, до 49% серед тих, хто йому повністю довіряє).

Ті, хто живе забезпечено, частіше, ніж ті, хто ледве зводять кінці з кінцями, вважають, що Україна здатна подолати існуючі проблеми і труднощі протягом найближчих кількох років (їх частка становить у цих групах відповідно 57% і 30%).

ДОВІРА ДО ІНШИХ ЧЛЕНІВ СУСПІЛЬСТВА, ДО СОЦІАЛЬНИХ ІНСТИТУТІВ, ДО МІЖНАРОДНИХ СОЮЗІВ ТА ОРГАНІЗАЦІЙ

Як один з показників соціально-психологічної атмосфери в суспільстві може розглядатися рівень довіри (як до соціальних інститутів, так і до інших членів суспільства). Рівень довіри в суспільстві є важливою характеристикою його стану, вона забезпечує саму можливість існування суспільства як організованої спільноти, можливість існування суспільного порядку та взаємодії.

Довіра в суспільстві — довіра між індивідами, між соціальними групами, довіра до соціальних інститутів — забезпечує певний рівень резистентності суспільства до несприятливих чинників — як з боку оточуючого середовища, так і дії внутрішніх чинників, що перешкоджають функціонуванню соціального організму. Довіра тісно пов'язана з емпатією — здатністю співпереживати та співчувати проблемам і почуттям інших членів суспільства як власним¹.

Довіра до інших членів суспільства. Одним з показників довіри до інших членів суспільства є відповіді на питання «Чи можна довіряти більшості людей?». **Порівняно з 2020р. в Україні частка тих, хто вважає, що більшості людей можна довіряти, знизилася з 30% до 24%** (за статистично незмінної частки тих, хто дотримується думки, що потрібно бути дуже обережними у стосунках з людьми), що може бути спричинено впливом війни на громадську свідомість.

Якщо судити за цим показником, рівень довіри до інших членів суспільства в Україні є нижчим, ніж у Німеччині та Нідерландах, але дещо вищим, ніж у країнах-сусідках України — Румунії та Росії. Так, в Україні, порівняно з Німеччиною та Нідерландами, менше тих, хто вважає, що більшості людей можна довіряти, і більше тих, хто відповідає, що треба бути дуже обережним з людьми. Порівняно з Румунією в Україні більше тих, хто вважає, що більшості людей можна довіряти, і менше тих, хто відповідає, що треба бути дуже обережним з людьми. Порівняно з Росією в Україні менше тих, хто дотримується думки, що потрібно бути дуже обережними у стосунках з людьми (за приблизно однакового числа тих, хто вважає, що більшості людей можна довіряти).

¹ Емпатія — емоційний «резонанс, афективна комунікація з іншою особою». Див.: Dictionnaire de la psychologie, 1967, p.109.

Відповідаючи на питання «Чи довіряєте Ви людям, з якими Ви уперше зустрілися?», 29% опитаних українців зазначають, що довіряють їм повною або деякою мірою (приблизно стільки ж — 27% — було у 2020р.).

Цей показник є значно нижчим, ніж у Нідерландах (60,5%), дещо нижчим, ніж у Німеччині (34%), і вищим, ніж у Росії (23%) та Румунії (11%) (таблиця «Наскільки Ви довіряєте наведеним категоріям людей?», с.20–21).

Рівень довіри до людей, з якими респондент особисто знайомий, в Україні, порівняно з 2020р., зріс з 75% до 81%. Цей показник є нижчим, ніж у Нідерландах і Німеччині та вищим, ніж у Росії та Румунії.

Частка тих, хто довіряє людям іншої релігії чи віри, статистично значуще не змінилася (40% у 2020р. і 43% — у 2022р.), вона нижча, ніж у Нідерландах та Німеччині і вища, ніж у Росії та Румунії.

Частка тих, хто довіряє людям іншої національності, також статистично значуще не змінилася (41% у 2020р. і 44% у 2022р.), вона є нижчою, ніж у Нідерландах і Німеччині та вищою, ніж у Росії та Румунії.

Рівень задоволеності громадян. Як показують результати дослідження, що проводилося в Україні, *рівень задоволеності громадян життям і рівень довіри в суспільстві є взаємопов'язаними*. Так, коефіцієнт кореляції Крамера, що характеризує зв'язок між рівнем довіри до людей та рівнем задоволеності життям, дорівнює 0,16 (рівень значимості $p < 0,001$).

Рівень задоволеності життям² громадян України зростав з 2011р. по 2020р., однак у 2022р. зафіксоване зниження, порівняно з 2020р. (до рівня, який був у 2017р.), що можна вважати наслідком війни. Рівень задоволеності життям громадян України зараз є найнижчим серед порівнюваних країн (діаграма «Наскільки Ви задоволені сьогодні своїм життям?», с.22).

В Україні найбільше задоволені життям жителі Західного регіону³ (6,1 бала за 10-бальною шкалою), найменше — жителі Півдня (4,2 бала). Відчуття задоволеності життям знижується із віком опитаних (від 6,0 серед тих, кому менше 30 років, до 4,4 серед тих, кому 60 і більше років).

Серед тих, хто оцінює рівень добробуту власної родини, відповідає, що «ледве зводить кінці з кінцями», рівень задоволеності життям становить 3,5 бала, серед тих, хто «живе забезпечено» — 6,9.

Ті, хто виступають за вступ України до ЄС, більше задоволені життям, ніж ті, хто виступає проти (відповідно 5,5 і 4,2 бала).

Також рівень задоволеності життям сильно корелює з рівнем інтернальності (відчуттям того, що людина абсолютно вільна у виборі життєвого шляху і сама визначає своє життя) — коефіцієнт кореляції Пірсона між цими змінними дорівнює 0,36. Тобто чим більше люди впевнені, що вони самі контролюють перебіг власного життя, тим більше вони ним задоволені.

ІДЕНТИЧНІСТЬ ГРОМАДЯН

Ситуація війни посилила потребу громадян у солідарності — із жителями свого міста, села, області, країни в цілому, навіть Європи та світу. Так, частка тих, хто відповідає, що відчуває себе дуже близьким з жителями їх міста (села), зросла з 49% у 2020р. до 75% у 2022р., з областю — з 31% до 60%, з країною — 33% до 69%, з Європою — з 9% до 23%. Стосовно близькості зі світом, то частка тих, хто відчуває себе «дуже близьким», зросла несуттєво (з 10% до 13%), однак більш істотно зросла частка тих, хто відчуває себе «близьким» (з 22% до 35%) (таблиця «Наскільки близьким Ви себе відчуваєте...?», с.22–23).

Громадяни України демонструють близькість із містом (селем), областю та країною значно більшою мірою, ніж

² Рівень власної задоволеності життям респонденти оцінювали за шкалою від 1 до 10, де «1» означало, що вони «абсолютно не задоволені», а «10» — «абсолютно задоволені».

³ Тут і далі в цій доповіді застосовується наступний розподіл областей за регіонами: Захід: Волинська, Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська, Рівненська, Тернопільська, Чернівецька області; Центр: Київ, Вінницька, Житомирська, Київська, Кіровоградська, Полтавська, Сумська, Хмельницька, Черкаська, Чернігівська області; Південь: Миколаївська, Одеська області; Схід: Дніпропетровська, Запорізька, Харківська (у Запорізькій, Миколаївській, Харківській областях — лише на територіях, що контролюються Урядом України та на яких не ведуться бойові дії).

громадяни всіх інших порівнюваних країн.

Близькість із Європою українці демонструють рідше, ніж німці, але частіше, ніж громадяни інших країн. Найрідше близькість з Європою демонструють громадяни Росії.

Істотних відмінностей у відчутті близькості як до міста (села), так і до області, країни, Європи, світу між жителями різних регіонів України не спостерігається. Чим молодші респонденти, тим частіше вони відчують близькість з Європою (дуже близькими себе відчують 12% респондентів віком 60 і більше років і 35% респондентів віком до 30 років), так і зі світом загалом (відповідно 7% і 21%).

ДОВІРА ДО СОЦІАЛЬНИХ ІНСТИТУТІВ

Серед соціальних інститутів найбільшу довіру українців мають Збройні Сили (96% повністю або певною мірою їм довіряють), Президент (82%), гуманітарні і добродійні організації (78%), Церква (70%), університети (62%), жіночі організації (59,5%), державні установи та поліція (по 55%), екологічні організації (54%). Суперечливим є ставлення до Уряду (51,5% йому висловлюють довіру, але ненабагато менше — 48% — висловлюють недовіру), те ж само стосується телебачення (відповідно 51% і 49%), і преси (відповідно 49% і 50%) (діаграма «Наскільки Ви довіряєте...?», с.23-32).

Недовіра найчастіше висловлюється до політичних партій (не довіряють їм 77%), судів (72%), банків (66%), профспілок (64%), Верховної Ради (60%), великих компаній (57%) та до виборів як соціального інституту (56%).

Рівень довіри до Збройних Сил останніми роками зростає. Якщо у 2011р. їм довіряли 59% громадян, то у 2020р. — 71%, у 2022р. — 96%. **Довіра до збройних сил в Україні є вищою, ніж в усіх порівнюваних країнах.**

Рівень довіри до Президента в Україні, як правило, зростає і тримається на високому рівні кілька місяців після його обрання на пост.

У перші місяці після обрання (за даними опитування, проведеного соціологічною службою Центру Разумкова у вересні 2019р.), В.Зеленському довіряли 79% громадян, однак у грудні 2020р. частка тих, хто довіряє, зменшилася до 31%. **Теперішнє зростання довіри до 82%, найімовірніше, пов'язане з високою оцінкою діяльності Президента під час війни.**

Президенту довіряють переважна більшість (від 76% до 87%) респондентів у всіх регіонах, 84% українців (за мовою спілкування в родині) і 79% російськомовних громадян, переважна більшість прихильників основних ідеологічних течій (число прихильників яких є досить великим у вибірці, щоб їх можна було аналізувати) та ідеологічно невизначених громадян.

Порівняно з 2022р. істотно зріс рівень довіри до Верховної Ради України (частка тих, хто їй довіряє, зросла з 18% до 40%). Однак частка тих, хто їй не довіряє, все ж залишається більшою (60%). Певною мірою це може бути пов'язано з низьким рівнем довіри до політичних партій (які значною мірою у громадян асоціюються з парламентом). Довіряють політичним партіям лише 22% громадян, що лише на 4% більше, ніж у 2020р.

Разом з тим, частка тих, хто довіряє парламенту, в Україні є істотно вищою, ніж у Нідерландах та Румунії, і статистично значуще не відрізняється від аналогічного показника в Німеччині та Росії.

Частка тих, хто довіряє політичним партіям, в Україні приблизно така сама, що і в Німеччині, більша, ніж у Нідерландах і Румунії, але менша, ніж у Росії (у всіх зазначених країнах не довіряють політичним партіям більшість громадян).

Порівняно з 2020р., в Україні зріс рівень довіри до Уряду (з 19% до 51,5%), хоча великою залишається частка тих, хто йому не довіряє (48%). Так само, порівняно з 2020р., зріс рівень довіри до поліції (з 36% до 55%).

Зростання довіри до державних установ пов'язано із зростанням довіри до системи державної влади загалом. Якщо у 2020р. довіряли державним установам 35% громадян, то зараз — 55%.

Довіра до Уряду в Україні виявилася вищою, ніж у Німеччині, Нідерландах і Румунії, і частка тих, хто довіряє Уряду, статистично не відрізняється від аналогічного показника в Росії⁴.

Рівень довіри до поліції в Україні є нижчим, ніж у Німеччині та Нідерландах, але вищим, ніж у Румунії та Росії.

Серед порівнюваних країн лише в Німеччині рівень довіри до державних установ є вищим (62%), ніж в Україні.

Однак **загальне підвищення рівня довіри до владних інститутів мало торкнулося судової гілки влади** — рівень довіри до судів, порівняно з 2020р., зріс не суттєво (з 20% до 28%) за значного переважання тих, хто судам не довіряє (у 2022р. — 72%).

Рівень довіри до судів в Україні найнижчий серед порівнюваних країн (найближчий до «українського» показник у Румунії, де судам довіряють 35% опитаних).

Рівень довіри до Церкви не змінився, порівняно з 2020р. (і тоді, і зараз їй довіряють 70% громадян). Найвищий рівень довіри до Церкви в Західному регіоні (86%), у Центральному регіоні їй довіряють 72%, на Півдні — 62%. Лише у Східному регіоні частки тих, хто їй довіряє, і тих, хто не довіряє, статистично значуще не відрізняються (48% і 51%, відповідно). Лише частково нижчий рівень довіри до Церкви у Східному регіоні можна пояснити нижчою часткою віруючих серед населення цього регіону — адже частки віруючих на Півдні і Сході є приблизно однаковими (відповідно 49% і 47%, і є помітно нижчою, ніж у Центрі та особливо на Заході країни). Але нижчий рівень довіри до Церкви на Сході, ніж на Півдні, швидше за все, ще й пов'язаний з нижчою оцінкою ролі Церкви в цьому регіоні під час війни.

З початком війни істотно зріс рівень довіри до гуманітарних і доброчинних організацій. Якщо у 2020р. їм довіряли 50% громадян, то зараз — 78%. Цей показник є вищим, ніж у всіх порівнюваних країнах. Зросли також частки тих, хто довіряє екологічним організаціям (з 39% до 54%, і поступається лише частці тих, хто довіряє таким організаціям у Німеччині), та тих, хто довіряє жіночим

організаціям (з 35% до 59,5%, ця частка приблизно така само, як у Німеччині і вища, ніж в інших порівнюваних країнах).

ДОВІРА ДО МІЖНАРОДНИХ СОЮЗІВ ТА ОРГАНІЗАЦІЙ

Порівняно з 2020р. в Україні істотно зросла частка тих, хто довіряє Європейському Союзу (з 43% до 76%). ЄС довіряють більшість опитаних у всіх регіонах, хоча на Сході дещо менше (57%), ніж в інших регіонах (від 76% до 85%).

Також, порівняно з 2020р., в Україні зріс рівень довіри до НАТО (з 31,5% до 67%), ООН (з 45% до 58%), Міжнародного валютного фонду (з 28% до 51%), Міжнародного кримінального суду (з 30% до 54%), Всесвітньої організації охорони здоров'я (з 41% до 55%) та Світової організації торгівлі (з 29% до 49%).

ІНТЕРЕС ДО ПОЛІТИКИ ТА ГРОМАДСЬКА АКТИВНІСТЬ

Дослідження, що проводилися в Україні протягом останнього десятиліття, у т.ч. в рамках міжнародного дослідницького проекту «The World Values Survey», показують, що до останнього часу українське суспільство в цілому було не схильне занадто сильно цікавитися політикою.

Лише близько третини громадян протягом 2011-2020рр. відповідали, що вони або дуже цікавляться політикою, або скоріше цікавляться нею. Тоді як від 62% до 67% зазначали, що не дуже цікавляться політикою або не цікавляться нею зовсім. Ці показники були близькими до тих, які у 2018р. спостерігалися у сусідній Румунії під час 7-ї хвили опитування «The World Values Survey» — там 29% громадян цікавилися політикою, а 70% — ні (діаграма «Наскільки Вас цікавить політика?», с.33).

Однак опитування, що проводилося соціологічною службою Центру Разумкова у вересні-жовтні 2022р., показало, що **після початку широкомасштабної агресії Росії рівень інтересу до політики в Україні істотно зріс**. За даними цього дослідження, зараз «дуже» або «скоріше» цікавляться

⁴ Перманентно високий рівень довіри до вищих органів влади в Росії, який практично незмінно фіксується соціологічними опитуваннями в цій країні, не повинен дивувати — це характерно для авторитарних політичних режимів.

політикою більшість (56%) респондентів, не цікавляться — 43%.

Ці показники близькі до тих, що були отримані в рамках опитування «The World Values Survey» у Нідерландах у 2022р. (там цікавляться політикою 54% опитаних), хоча істотно нижчі, ніж у Німеччині (79%).

Вищий рівень зацікавленості політикою демонструють жителі Західного і Центрального регіонів (60%), нижчий — на Півдні (48%) і Сході (47%). Разом з тим, рівень зацікавленості політикою, порівняно з 2017р., виріс у всіх регіонах.

Рівень зацікавленості політикою зростає із зростанням віку респондентів — якщо серед громадян віком 18-29 років таких 49%, то серед громадян віком від 60 років і старших — 60%. Водночас, порівняно з 2017р., рівень зацікавленості політикою представників молодших вікових груп зріс більшою мірою, ніж у старших вікових групах (у наймолодшій віковій групі — на 25%, тоді як у найстаршій — на 10%).

Оцінка можливості впливати на дії влади. Порівняно з 2020р. в Україні **зросла частка респондентів, які вважають, що політична система в нашій країні дозволяє таким людям як вони впливати на дії уряду, хоча лише «певною мірою»** (частка таких зросла з 18% до 25%).

Оцінка здатності впливати на дії уряду, ймовірно, пов'язана із згаданим вище рівнем інтернальності.

Так, серед респондентів, які вважають, що політична система «безумовно» дозволяє таким людям як вони впливати на дії уряду, оцінюють свою здатність впливати на перебіг власного життя 7,7 балами за шкалою від 1 до 10, а ті, хто вважає, що політична система зовсім не дозволяє таким людям як вони впливати на дії уряду — лише 4,9 балами.

Частка тих, хто вважає, що політична система дозволяє таким людям як вони впливати на дії уряду «безумовно» або «достатньою мірою», залишилася майже незмінною (17% у 2020р. і 19% у 2022р.).

Частка тих, хто вважає, що політична система не дозволяє їм впливати на дії уряду, знизилася з 34% до 26,5% (таблиця «Чи дозволяє політична система в нашій

країні таким людям як Ви мати вплив на дії уряду?», с.34).

Прихильники курсу на європейську інтеграцію України рідше, ніж противники, вважають, що політична система не дозволяє таким людям як вони впливати на дії уряду (відповідно 24% і 35%), чоловіки рідше, ніж жінки (відповідно 23% і 30%).

Участь у громадських організаціях. Протягом 2010-х років рівень участі українців у громадських організаціях був низьким (одним з найнижчих серед порівнюваних країн) (аблиця «Чи є Ви членом кожної з наведених громадських організацій, і якщо так, наскільки активно берете участь в її роботі?», с.34-36).

Рівень участі в таких організаціях та об'єднаннях як профспілкові, професійні, екологічні, спортивні, мистецькі, жіночі, організації захисту прав споживачів та політичні партії залишається низьким і зараз.

Однак протягом останнього десятиліття зростала участь громадян у релігійних організаціях (відповіли, що активно беруть у них участь, 4% у 2011р. і 10% у 2022р. Вищим є показник у Німеччині (27%) і приблизно таким самим, як в Україні — у Нідерландах і Румунії (по 9%), у Росії — лише 3%).

Порівняно з 2020р. зросло число тих, хто активно бере участь у гуманітарних і добродійних організаціях (з 2% до 6%, серед порівнюваних країн найвищий показник у Німеччині — 8%), групах самопомогі і взаємної допомоги (з 2% до 4%, що є найвищим показником серед порівнюваних країн). Найвищим є рівень участі у волонтерських організаціях та організаціях, що допомагають українській армії (по 11%).

Рівень активної участі в релігійних організаціях є істотно вищим у Західному регіоні (20%, в інших регіонах — від 3% до 8%). Також участь у них зростає із віком опитаних (з 6% серед тих, хто молодший 40 років, до 14% серед тих, кому 60 і більше років).

Рівень активної участі в організаціях, що допомагають українській армії, є дещо нижчим у Східному регіоні (6%, тоді як в інших регіонах — від 11% до 14%). У найстаршій

віковій групі він (60 років і старші) дещо нижчий (6%), ніж в інших вікових групах (від 10 до 17%).

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ЦІННОСТІ ТА ОРІЄНТАЦІЇ

Ставлення до демократії. У період між 2010р. і 2021р. частка респондентів, які вважали демократію найбільш бажаним типом державного устрою, була в межах 48-56%, а тих, хто віддавав перевагу авторитарному режиму — в межах 18-24%. За даними опитування, що проводилося у вересні-жовтні 2022р., тобто **після початку повномасштабної російсько-української війни, частка перших зросла до 68%, а частка других знизилася до 11,5%** (діаграма «З яким із наведених суджень стосовно демократії Ви більше згодні?», с.37).

Порівняно з 2017р. частка прихильників демократії зросла в усіх регіонах (наприклад, у Східному — з 47% до 58%, у Західному — з 67% до 75,5%, проте, як і раніше, залишається найвищою у Західному регіоні, а найнижчою — у Східному).

Частка прихильників демократії у найстаршій віковій групі є нижчою (60%), ніж в інших вікових групах (від 68% до 74%), але частка прихильників авторитаризму у вікових групах не відрізняється (11-13%), у найстаршій віковій групі більшою є частка тих, хто відповідає, що «для такої людини, як я, не має значення, демократичний режим у країні чи ні» (19%, в інших вікових групах — від 7% до 11%).

Оцінка важливості жити в демократичній країні за шкалою від 1 («зовсім не важливо») до 10 («дуже важливо») залишалася практично незмінною протягом 2017-2022рр. (8,1-8,3 бала, що вище показника 2011р., коли він дорівнював 7,3).

Така оцінка є близькою до показників, зафіксованих у Румунії (8,4), нижчою, ніж у Німеччині (9,5) та Нідерландах (8,8), і вищою, ніж у Росії (7,4).

Найвище оцінюють важливість життя в демократичній країні жителі Західного і Центрального регіонів, а представники найстаршої вікової групи оцінюють таку

важливість нижче, ніж представники інших вікових груп (діаграма «Наскільки для Вас важливо жити в демократичній країні?», с.38).

Протягом останніх п'яти років **зросла оцінка громадянами рівня демократичності в управлінні країною**. Середній бал, що характеризує, наскільки демократично управляється наша країна (за 10-бальною шкалою, де 1 означає «зовсім не демократично», 10 — «абсолютно демократично»), зріс від 3,8 у 2017р., до 5,1 у 2020р. і до 6,2 у 2022р. (діаграма «Наскільки демократично управляється наша країна зараз?», с.39).

Цей показник є нижчим, ніж у Німеччині (7,6) та Нідерландах (7,1), але вищим, ніж у Румунії (5,7) та Росії (5,7)⁵.

Вищі оцінки дають жителі Центрального та Західного регіонів, дещо нижчі — жителі Півдня і Сходу. Чим молодші респонденти, тим вище вони оцінюють рівень демократичності управління країною.

Рівень задоволення громадян тим, як працює політична система в Україні, є посереднім, хоча й зріс, порівняно з 2020р. (з 4,1 до 5,2 бала)⁶.

Цей показник є нижчим, ніж у Німеччині (6,3) та Нідерландах (5,7), приблизно рівним рівню задоволеності у Росії (5,4) та вищим, ніж у Румунії (4,1) (діаграма «Наскільки Ви задоволені тим, як працює політична система у Вашій країні зараз?», с.40).

Рівень задоволення громадян тим, як працює політична система в Україні, високо корелює з оцінкою, наскільки демократично управляється країна (коефіцієнт кореляції Пірсона становить 0,52 і оцінкою того, наскільки важливо жити в демократичній країні (0,23), що є додатковим підтвердженням значущості демократії для громадян України.

Жителі Західного і Центрального регіонів більшою мірою задоволені тим, як працює політична система в Україні (5,4 бала в обох цих регіонах), ніж жителі Східного (5,0 бала) і Південного (4,4 бала) регіонів. Рівень задоволеності тим вищий, чим молодші респонденти (4,8 бала у віковій групі

⁵ Підкреслимо, що йдеться про суб'єктивні оцінки громадян, той факт, що росіяни та румуни однаково оцінюють рівень демократичності управління у своїх країнах (по 5,7 бала), аж ніяк не свідчить, що рівень демократії у цих двох країнах однаковий.

⁶ За 10-бальною шкалою від 1 до 10, де «1» означає «зовсім не задоволений», а 10 — «дуже задоволений».

60 років і старші і 5,6 бала у віковій групі 18-29 років).

ОЦІНКА РІЗНИХ ТИПІВ ПОЛІТИЧНИХ СИСТЕМ

Протягом останнього десятиліття **сумарна частка громадян України, які вважають, що демократична політична система є «скоріше хорошою» або «дуже хорошою» для їх країни, дещо збільшилася** — від 85% у 2011р. до 90% у 2022р. (більше — серед жителів Німеччини (96%), нижчим є показник у Румунії (82%), Нідерландах (77%) і Росії (67%).

Разом з тим, порівняно з попередніми роками, в Україні **істотно зросла частка тих, хто вважає демократичну політичну систему «дуже хорошою»** (54%, тоді як попередніми роками частка таких не перевищувала 36%) (діаграма «*Наскільки наведені типи політичних систем хороші для нашої країни?*», с.41-42).

Підтримка системи, яка передбачає **«сильного лідера, не залежного від парламенту та виборів»**, за останні роки була найвищою у 2017р. (80%). Однак, за даними останнього опитування, її підтримка знизилася до 68% і істотно поступається підтримці демократичної системи. Разом з тим, 61% опитаних вважають хорошими одночасно обидві ці системи, очевидно, не вбачаючи суперечності між ними.

Рівень підтримки ідеї «сильного лідера, не залежного від парламенту та виборів» вищий, порівняно з Україною, у Румунії (73%), і є помітно нижчим у Німеччині (24%) та Нідерландах (28%).

Стосовно Росії, то «скоріше хорошою» або «дуже хорошою» для своєї країни її вважають 50% опитаних, що нижче аналогічного показника в Україні. Це може бути пов'язано з тим, що в Росії ідея «лідера, не залежного від парламенту та виборів» реалізована вже протягом більш ніж двох десятиліть і розглядається громадською думкою не як «гіпотетична модель», а як існуюча протягом багатьох років реальність.

Підтримка системи, в якій **«не уряд, а експерти ухвалюють рішення, які вважають кращими для країни»**, за останні роки була найвищою у 2017р. (частка тих, хто вважав її «скоріше хорошою» або «дуже хорошою»,

становила 69%), за даними останнього опитування, вона знизилася до 60%.

Це менше, ніж у Румунії (75%), але більше, ніж у Нідерландах (44%), Росії (39,5%) та Німеччині (37%).

Ситуація широкомасштабної війни призвела до зростання в Україні частки респондентів, які вважають «скоріше хорошою» або «дуже хорошою» **систему, коли правлять військові або військовий режим** (до 30%),

Подібний показник спостерігався в Румунії у 2018р. (28%). У Росії таку систему у 2017р. вважали хорошою 18% опитаних (в Україні у 2017р. — 12%), в Німеччині у 2018р. — 1%, в Нідерландах у 2022р. — 3%.

тоді як у 2020р. таких було 17,5%. Однак переважна більшість (69%) українців і зараз вважають таку систему поганою.

Разом з тим, слід зазначити, що 27% опитаних в Україні вважають хорошими одночасно і систему, коли правлять військові або військовий режим, і демократичну систему. Тобто 89% тих, хто вважає хорошою систему, коли правлять військові або військовий режим, також вважають хорошою демократичну систему. **Тобто «військовий режим» переважно сприймається як засіб захисту демократії в умовах воєнного протистояння агресору.**

СТАВЛЕННЯ ГРОМАДЯН УКРАЇНИ ДО ЛІБЕРАЛЬНИХ ЦІННОСТЕЙ, ДЕМОКРАТИЧНИХ ТА ЕКОНОМІЧНИХ СВОБОД

Розуміння рівності. Найчастіше громадяни України сприймають рівність як рівність можливостей виявити свої здібності і рівність усіх перед законом (цю точку зору поділяють 62% опитаних (діаграма «*Для кожної пари тверджень скажіть, з яким із наведених тверджень Ви більшою мірою згодні?*», с.43).

Частка таких громадян найбільше зросла між 2018р. і 2020р. і після 2020р. мало змінилася. Рівність як рівність доходів, рівня життя, суспільного становища для всіх сприймають помітно менше (29%) респондентів. Частка респондентів, які так вважають, знизилася, порівняно 2021р., на 5%.

Частка тих, хто вважає, що «рівність — це насамперед рівність доходів, рівня життя, суспільного становища для всіх», зростає із зростанням віку опитаних (від 24% серед респондентів віком 18-29 років до 35% серед тих, кому 60 і більше років), але навіть у найстаршій віковій групі вони становлять меншість.

Свобода чи рівність? Останніми роками у громадській думці переважала точка зору, що «краще жити в суспільстві, де все регламентує держава, але немає надмірної соціальної нерівності» (упродовж 2014-2021рр. її поділяли 48-55% опитаних). Але останнє опитування продемонструвало зниження цього показника до 40%.

Якщо в період 2014-2021рр. альтернативну точку зору, що «краще жити в суспільстві індивідуальної свободи, де кожен відповідає і піклується за себе сам» поділяли від 26% до 36% опитаних, то за даними останнього опитування — 42%. Отже, тепер частки тих, хто поділяє ці дві точки зору, статистично значуще не відрізняються.

При цьому частка тих, хто вважає, що «краще жити в суспільстві індивідуальної свободи, де кожен відповідає і піклується за себе сам» істотно зростає із зниженням віку респондентів (від 30% серед тих, кому 60 і більше років, до 52,5% серед респондентів віком 18-29 років). Якщо в найстаршій віковій групі відносну більшість становлять ті, хто вважає, що «краще жити в суспільстві, де все регламентує держава, але немає надмірної соціальної нерівності», то у вікових групах від 18 до 49 років більшість або відносну більшість — ті, хто вважає, що «краще жити в суспільстві індивідуальної свободи, де кожен відповідає і піклується за себе сам» (у віковій групі від 50 до 59 років ці дві точки зору поділяють приблизно однакові частки респондентів).

Слід зазначити, що серед тих громадян, які підтримують ліберальне розуміння рівності («рівність як рівність можливостей виявити свої здібності і рівність усіх перед законом») 29% хотіли б жити в суспільстві, де все регламентує держава, але немає надмірної соціальної нерівності, що свідчить про певну суперечливість поглядів та політичних цінностей громадян. Однак у 2018р. ця суперечливість проявлялася ще більше — тоді майже половина (48%) тих громадян, які

підтримують ліберальне розуміння рівності, хотіли б жити в суспільстві, де все регламентує держава.

За необхідності вибирати, що є важливішим — свобода чи рівність, 71% опитаних вибирають свободу (у 2020р. таких було 64%) (діаграма «Більшість людей вважають, що і свобода, і рівність важливі...?», с.44).

Цей показник є близьким до аналогічного показника в Румунії (72%) та Нідерландах (69%), дещо перевищує показник у Німеччині (64%) та істотно перевищує показник у Росії (50%).

Але, якщо вибирати між свободою і безпекою, то українці частіше вибирають безпеку (56%, а 44% вибирають свободу). Однак вибір на користь безпеки зараз істотно менший, ніж у 2020р., коли перевагу безпеці надавали 66% українців (і це в ситуації, коли в Україні йде широкомасштабна війна і актуальність питання безпеки надзвичайно зросла).

Загалом у всіх порівнюваних країнах частіше віддають перевагу безпеці перед свободою. Наприклад, подібний до України розподіл відповідей спостерігається в Німеччині — віддають перевагу безпеці 53% опитаних, свободі — 43%. Найбільшою мірою віддавали перевагу безпеці перед свободою в Росії (72% вибирали безпеку) (діаграма «Більшість людей вважають, що і свобода, і безпека важливі...?», с.45).

Вибираючи між свободою і рівністю, жителі всіх регіонів України віддають перевагу свободі, але найчастіше — на Заході країни (81%), найрідше — на Сході (58%) та Півдні (62,5%). Частка тих, хто віддає перевагу свободі, істотно зростає із зниженням віку респондентів (від 60% серед тих, кому 60 і більше років, до 83% серед респондентів віком 18-29 років).

Вибираючи між свободою і безпекою, жителі Західного регіону, на відміну від жителів усіх інших регіонів, віддають перевагу свободі (52%, в інших регіонах — від 35% до 43%). Частка тих, хто віддає перевагу свободі, істотно зростає із зниженням віку респондентів (від 36% серед тих, кому 60 і більше років, до 55% серед респондентів віком 18-29 років). Наймолодша група — єдина, яка віддає перевагу свободі перед безпекою.

СТАВЛЕННЯ ДО АЛЬТЕРНАТИВНИХ ПОЛІТИЧНИХ ПІДХОДІВ

Респондентам пропонувалися пари суджень, що характеризують їх політичні погляди. Їм потрібно було за 10-бальною шкалою оцінити, з яким з них вони згодні більше (таблиця «Чи згодні Ви з наведеними думками?», с.46).

Обираючи між парою суджень «Потрібно зменшити різницю в доходах» і «Потрібно збільшити різницю в доходах, щоб люди докладали більше зусиль», українці більшою мірою схильні підтримувати перше з них. При цьому прагнення до зменшення різниці в доходах виражене більшою мірою, ніж у 2020р., але менше, ніж у 2011р. і 2017р.

Отже можна говорити, що позиція українців з цього питання поступово ставала більш «ліберальною», ніж на початку минулого десятиліття, однак, **порівняно з 2020р., відбулося певне «відкочування» до «урівняльної» позиції, імовірно, під впливом ситуації, пов'язаної з воєнною агресією.**

Загалом підтримка ідеї зменшення різниці в доходах зараз виражена в Україні більшою мірою, ніж у Німеччині, Нідерландах, Румунії та Росії.

Українці переважно виступають за збільшення частки державної власності в бізнесі і промисловості (приблизно так само, як румуни, меншою мірою, ніж росіяни, і більшою мірою, ніж німці та нідерландці). Однак протягом останнього десятиліття частка тих, хто виступає за збільшення частки державної власності, поступово стає меншою, і відповідно, зростає число прихильників збільшення частки приватної власності в бізнесі і промисловості.

Українці найчастіше серед жителів порівнюваних країн поділяють точку зору, що «Уряд повинен нести більше відповідальності за те, щоб усі громадяни були забезпечені». Хоча, порівняно з 2011р. та 2017р., все ж дещо більше стало тих, хто вважає, що «люди повинні самі себе забезпечувати, а не сподіватися на Уряд».

Разом з тим, українці частіше схильні вважати, що «Конкуренція — це добре. Вона спонукає людей напружено працювати та розвивати нові ідеї» (більше цю ідею

підтримують німці та румуни, меншою мірою — нідерландці та росіяни).

Вибираючи між двома судженнями «Люди можуть розбагатіти лише за рахунок інших» та «Рівень добробуту може вирости в усіх» українці частіше схильні вибрати друге. При цьому частка таких зросла, порівняно з 2011р. і 2017р.

Вибираючи між судженнями «Зрештою, старання робота, як правило, винагороджується» і «Старання робота зазвичай не призводить до успіху: для нього потрібні удача і зв'язки», українці частіше схильні погоджуватися з першим (і частіше, ніж попередніми роками). Серед порівнюваних країн лише громадяни Румунії частіше погоджуються з першим судженням.

Найбільші відмінності у відповідях на цей блок питань спостерігається між віковими групами — чим молодші респонденти, тим частіше вони виступають за збільшення різниці в доходах, за збільшення частки приватної власності в бізнесі та промисловості, частіше підтримують тези про корисність конкуренції, за те, що люди повинні самі себе забезпечувати, а не сподіватися на уряд, що рівень добробуту може вирости в усіх, а не через збагачення за рахунок інших, що старання робота, як правило, винагороджується.

БАЧЕННЯ МАЙБУТНЬОГО КРАЇНИ

Порівняно з 2021р. істотно зросла частка респондентів, які вважають, що «Україна у майбутньому буде високорозвинутою, демократичною, впливовою європейською країною» (з 40% до 65%). З 11% до 2% зменшилося число респондентів, які вважають, що «Україна назавжди стане країною «третього світу», нерозвинутою і маловпливовою», з 5% до 1,5% — що Україна зникне як самостійна держава (таблиця «Яким Ви бачите майбутнє України?», с.46-47).

Найчастіше вважають, що «Україна в майбутньому буде високорозвинутою, демократичною, впливовою європейською країною», жителі Західного (71%) та Центрального (70%) регіонів. У Східному регіоні — 56%, у Південному — 44,5%. У Південному регіоні вищою, порівняно з іншими регіонами, є частка респондентів, які дотримуються

думки, що «Україна буде країною, що йде особливим шляхом розвитку (як, наприклад, Китай)» (21%, тоді як в інших регіонах — 12–13%). На Півдні і Сході також було більше опитаних, яким було важко відповісти на це питання (відповідно 18% і 16%), тоді як на Заході та в Центрі — відповідно лише 11% і 9%.

Чим молодші респонденти, тим частіше вони вважають, що «Україна в майбутньому буде високорозвинутою, демократичною, впливовою європейською країною» (частка таких зростає від 58% серед респондентів віком 60 років і старших, до 72% серед молоді віком до 30 років).

Таким бачать її майбутнє 76% прихильників вступу до ЄС і лише 20% противників вступу до ЄС, серед яких майже третина бачать майбутнє України в негативному світлі — сумарна частка тих, хто вважає, що «Україна буде слаборозвинутим придатком або Заходу, або Росії», «Україна назавжди стане країною «третього світу», нерозвинутою і маловпливовою», «Україна зникне як самостійна держава» становить 31%.

Обираючи між двома моделями суспільного розвитку — європейською та російською, 70% віддають перевагу європейській моделі, лише 0,5% — російській (у 2017р. ці показники становили відповідно 58% і 4%).

Частка прихильників європейської моделі є істотно вищою у Західному та Центральному регіонах (відповідно 82,5% і 76,5%), тоді як на Сході вона становить 53% опитаних, а на Півдні — 45%. Однак частка прихильників російської моделі є вкрай низькою у всіх регіонах (від 0,2% до 1%), однак на Півдні і Сході багато тих, кому не подобається жодна модель (відповідно 33,5% і 34%).

Частка прихильників європейської моделі зростає із зниженням віку респондентів (від 60% серед тих, кому 60 і більше років, до 80% серед тих, кому від 18 до 29 років). Частка прихильників російської моделі в усіх вікових групах є вкрай низькою (від 0% до 1%), у старших вікових групах є вищою, порівняно з молодшими, частка тих, кого не приваблює жодна модель (діаграма «Яка модель суспільного розвитку здається Вам більш привабливою?», с.47–48).

Так само низькою є привабливість російської моделі серед тих, хто вдома розмовляє російською мовою (1%, серед україномовних — 0,3%), частки тих, кого приваблює європейська модель, становлять відповідно 53% і 78%, не приваблює жодна — відповідно 31% і 13%.

Відповідаючи на питання «Якби події 2013–2014рр. відбувалися зараз, Ви підтримали б Майдан чи Антимайдан?», **54,5% опитаних відповіли, що підтримали б Майдан (у 2018р. таку відповідь дали б 32% опитаних)**, і лише 5% — що підтримали б Антимайдан (у 2018р. — 10%), 26% не підтримали б нікого (у 2018р. — 42%).

Підтримка Майдану найвищою є в Західному регіоні (79%), у Центральному регіоні його підтримали б 55% опитаних, на Сході — 39%, на Півдні (20%), підтримка Антимайдану — на Заході та Півдні — по 2%, у Центральному регіоні — 5%, на Сході — 12%, на Півдні майже 2/3 (63%) не підтримали б нікого. Підтримка Майдану зростає із зниженням віку респондентів (від 48% у найстаршій віковій групі до 63% — у наймолодшій). Серед україномовних респондентів 64% підтримали б Майдан, лише 3% — Антимайдан, серед тих, хто в родині розмовляє російською мовою — відповідно 34% і 10%.

У 2021р. **69% опитаних відповіли, що не прагнуть відновлення Радянського Союзу. За даними останнього опитування, таких 87%**. І хоча на зростання цієї частки могла вплинути зміна регіональної структури вибірки опитаних (зараз лише 1,2% респондентів становлять ті, хто до початку війни жив у Донецькій, Луганській та Херсонській областях), лише ця обставина не може пояснити зміни у ставленні до цього питання. Однозначно хотіли б відновлення СРСР лише 3% опитаних (у 2021р. — 10%), ще 11% відповіли «так, але я розумію, що за сучасних умов це нереально» (у 2021р. — 21%) (діаграма «Чи прагнете Ви відновлення Радянського Союзу?», с.49).

Хоча частка тих, хто не хотів би відновлення СРСР, на Півдні і Сході (відповідно 72% і 81%) є дещо нижчою, ніж на Заході (93%) та в Центрі (89%), однак навіть на Півдні і Сході ця частка є більшою, ніж по країні загалом у 2021р. Навіть серед представників

найстаршої вікової групи, ті, хто не хотів би відновлення Радянського Союзу, становлять переважну більшість (74,5%), а серед тих, кому менше 30 років, ця частка зростає до 95%. Серед тих, хто в родині розмовляє російською мовою, ця частка становить 79%, серед тих, хто розмовляє українською — 90%.

ГОТОВНІСТЬ ЗАХИЩАТИ КРАЇНУ

Готовність воювати за свою країну під час війни є одним із найчастіше застосовуваних у соціологічних дослідженнях показником патріотизму. *Після 2011р. в Україні частка тих, хто дає позитивну відповідь стосовно такої готовності, постійно зростає* (з 40% у 2011р. до 57% у 2020р. і до 71% у 2022р. (діаграма «Якщо виникне така необхідність, то чи готові Ви захищати свою країну?», с.49).

Готовність захищати країну висловлюють більшість жителів усіх регіонів — від 54% на Сході до 79% на Півдні країни, 74% україномовних респондентів і 62% — російськомовних, 81% серед чоловіків і 63% — серед жінок, 77-79% у вікових групах від 18 до 59 років, 53% — серед тих, кому 60 і більше років, 76,5% прихильників вступу України до ЄС і 52% його противників.

ВИСНОВКИ

В умовах воєнної агресії з боку Росії відбулася консолідація суспільства, зумовлена необхідністю боротьби із зовнішнім ворогом: сформована чітка ціль суспільного розвитку і суспільної дії, де ключовим поняттям є перемога; в українському суспільстві з'явилося чітке уявлення у системі координат «свої-чужі», що зумовлює виразне уявлення про те, як потрібно діяти і що потрібно робити.

Консолідація суспільства і чітке визначення суспільних цілей сприяло зростанню соціального оптимізму і віри в майбутнє. Так, порівняно з 2021р., істотно зросла частка респондентів, які вважають, що Україна в майбутньому буде високо-розвинутою, демократичною, впливовою європейською країною. Ця точка зору переважає насамперед серед прихильників вступу України до ЄС.

Ситуація війни посилила потребу громадян у солідарності — із жителями свого міста, села, області, країни в цілому, навіть Європи та світу. Громадяни України демонструють близькість із своїми містом (селом), областю та країною значно більшою мірою, ніж громадяни всіх інших порівнюваних країн.

Згідно з результатами дослідження, перебування України у стані війни не призвело до зростання етнічної та релігійної нетерпимості (рівень довіри до представників інших етносів та релігій не змінився, порівняно з «довоєнним»).

Разом з тим, рівень задоволеності життям громадян України в умовах війни знизився.

Серед соціальних інститутів найбільшу довіру українців мають Збройні Сили, Президент, гуманітарні, доброчинні, жіночі та екологічні організації, Церква, університети, державні установи, поліція.

Недовіра найчастіше висловлюється до політичних партій, судів, банків, профспілок, Верховної Ради, великих компаній та до виборів як соціального інституту.

Порівняно з 2020р. зріс рівень довіри до міжнародних союзів та організацій (найбільшою мірою — до ЄС і НАТО).

Після початку широкомасштабної агресії Росії в Україні істотно зріс рівень інтересу до політики, зросла частка громадян, які вважають, що політична система в нашій країні дозволяє таким людям як вони впливати на дії уряду, зросло число тих, хто активно бере участь у гуманітарних і добродійних організаціях, групах самопомогі і взаємної допомоги. Найвищим, порівняно з іншими громадськими організаціями, є рівень участі у волонтерських організаціях та організаціях, що допомагають українській армії (по 11%). Також протягом останнього десятиліття зростала участь громадян у релігійних організаціях.

Після початку повномасштабної російсько-української війни зросло число громадян, які вважають демократію найбільш бажаним типом державного устрою. Протягом останніх п'яти років зростала

оцінка громадянами рівня демократичності в управлінні країною.

Рівень задоволення громадян тим, як працює політична система в Україні, є помірним, хоча й зріс, порівняно з 2020р. Рівень задоволення громадян тим, як працює політична система в Україні, високо корелює з оцінкою, наскільки демократично управляється країна, що є підтвердженням значущості демократії для громадян України.

Порівняно з попередніми роками в Україні істотно зросла частка тих, хто вважає демократичну політичну систему «дуже хорошою». За останні кілька років суттєво знизилася підтримка українцями системи, яка передбачає «сильного лідера, не залежного від парламенту та виборів», вона істотно поступається підтримці демократичної системи. Разом з тим, більше 60% громадян вважають хорошими одночасно обидві ці системи, очевидно, не вбачаючи суперечності між ними.

Ситуація широкомасштабної війни призвела до зростання більш, ніж на 10% в Україні частки громадян, які вважають «скоріше хорошою» або «дуже хорошою» систему, коли правлять військові або військовий режим. Однак, переважна більшість (майже 70%) українців і зараз вважають таку систему поганою. До того ж, переважна більшість (майже 90%) тих, хто вважає хорошою систему, коли правлять військові або військовий режим, також вважають хорошою демократичну систему. Тобто «військовий режим» переважно сприймається як засіб захисту демократії в умовах воєнного протистояння агресору.

За необхідності вибирати, що є важливішим — свобода чи рівність, переважна більшість опитаних вибирають свободу. Але, якщо вибирати між свободою і безпекою, то українці (як і громадяни інших порівнюваних країн) частіше вибирають безпеку. Однак вибір на користь безпеки зараз є істотно меншим, ніж у 2020р. (і це в ситуації, коли в Україні йде широкомасштабна війна і актуальність питання безпеки надзвичайно зросла).

Найчастіше громадяни України сприймають рівність як рівність можливостей виявити свої здібності і рівність усіх перед законом.

Загалом можна констатувати тенденцію зростання в українському суспільстві протягом останнього десятиліття підтримки ліберальних цінностей та підходів у соціально-економічній сфері. Однак значним (а за деякими аспектами переважаючим) залишається вплив етатистських та патерналістських настроїв. Так, українці переважно виступають за збільшення частки державної власності в бізнесі і промисловості. Проте впродовж останнього десятиліття, число тих, хто виступає за збільшення частки державної власності, поступово стає меншим, і відповідно, зростає число прихильників збільшення частки приватної власності в бізнесі і промисловості.

Останніми роками у громадській думці переважала точка зору, що «краще жити в суспільстві, де все регламентує держава, але немає надмірної соціальної нерівності». Але останнє опитування продемонструвало зниження цього показника. Частка тих, хто так вважає, зараз статистично значуще не відрізняється від частки тих, хто поділяє альтернативну точку зору: «краще жити в суспільстві індивідуальної свободи, де кожен відповідає і піклується за себе сам».

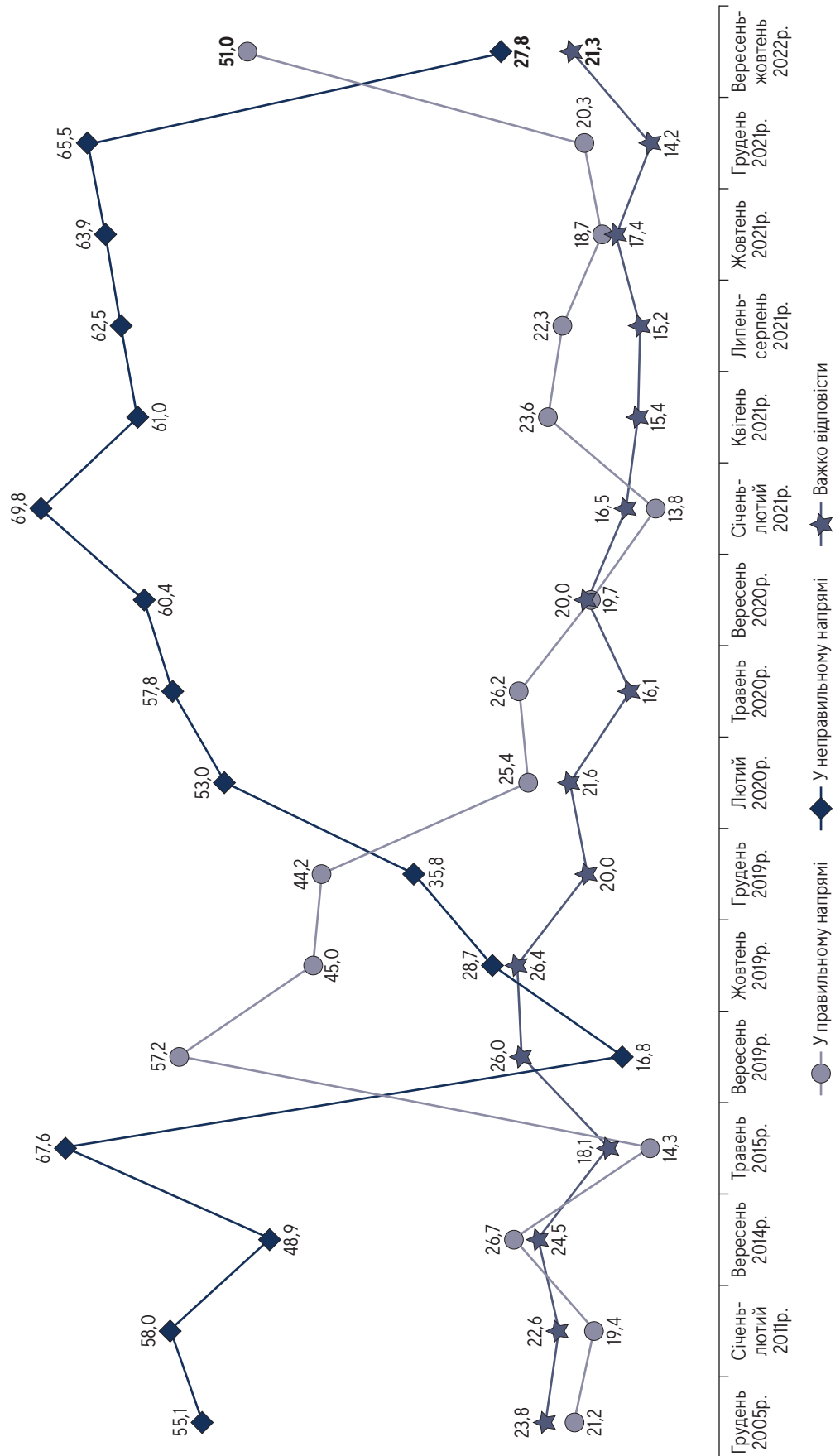
Істотні відмінності в соціально-економічних питаннях спостерігаються між віковими групами — чим молодші громадяни, тим більш проринковою та ліберальною є їх позиція.

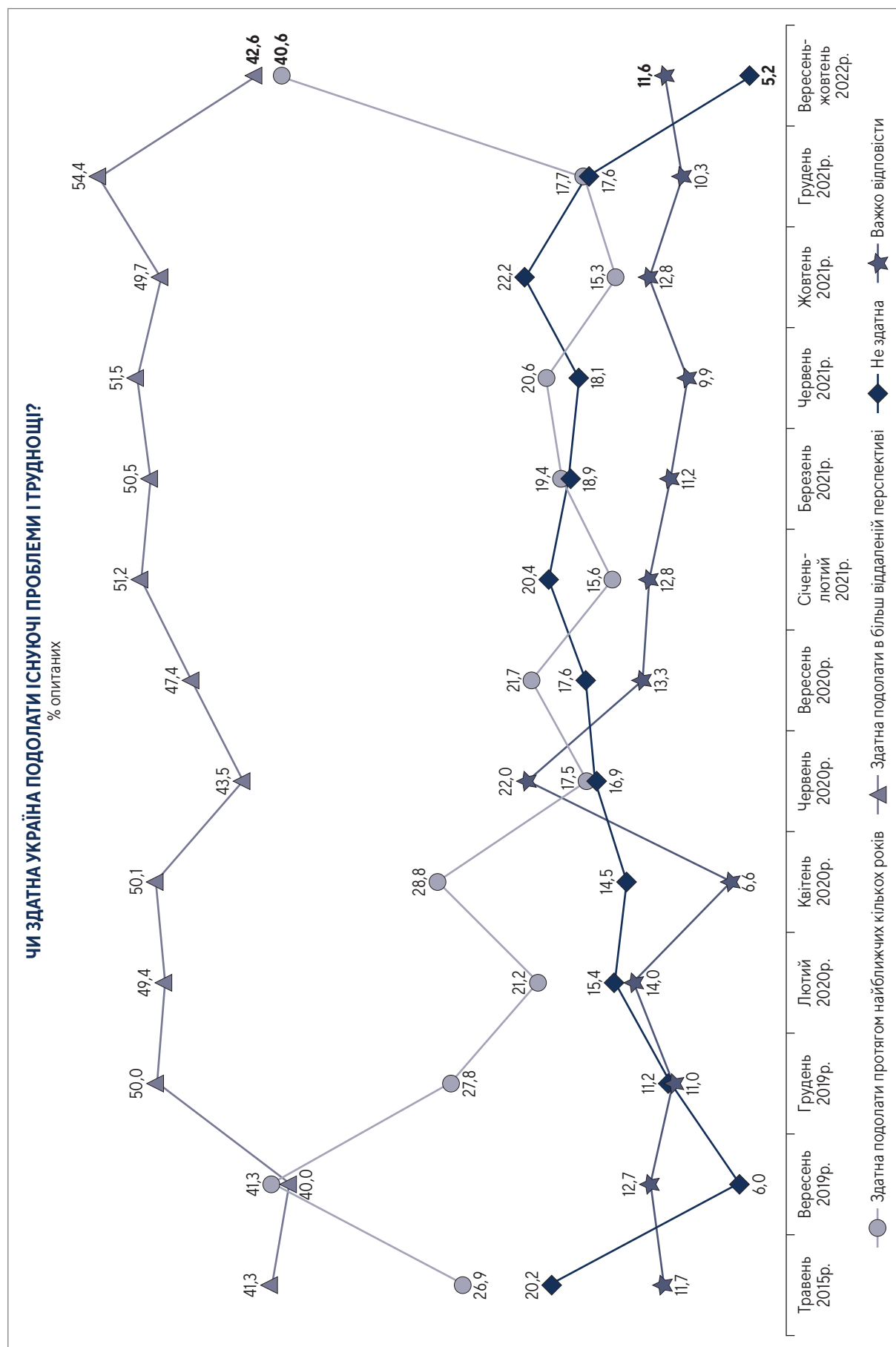
Обираючи між двома моделями суспільного розвитку — європейською та російською, 70% віддають перевагу європейській моделі, лише 0,5% — російській. Частка прихильників російської моделі є вкрай низькою у всіх регіонах і всіх соціально-демографічних групах.

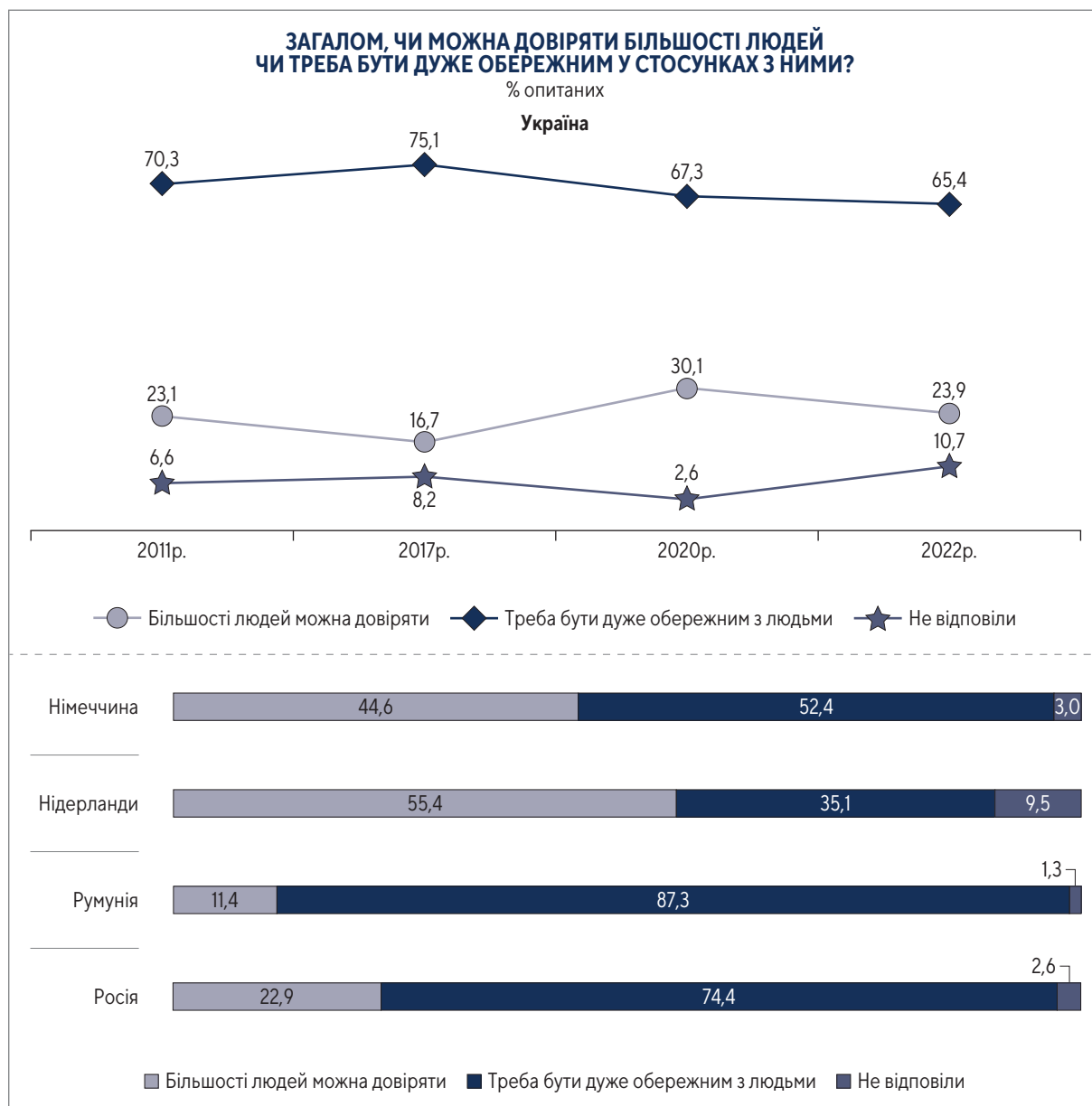
Готовність захищати країну висловлюють переважна більшість громадян, більшість жителів усіх регіонів і більшість представників усіх соціально-демографічних груп.

ЯКЩО ГОВОРИТИ В ЦІЛОМУ, ПОДІЇ В УКРАЇНІ РОЗВИВАЮТЬСЯ У ПРАВИЛЬНОМУ ЧИ НЕПРАВИЛЬНОМУ НАПРЯМІ?

% опитаних

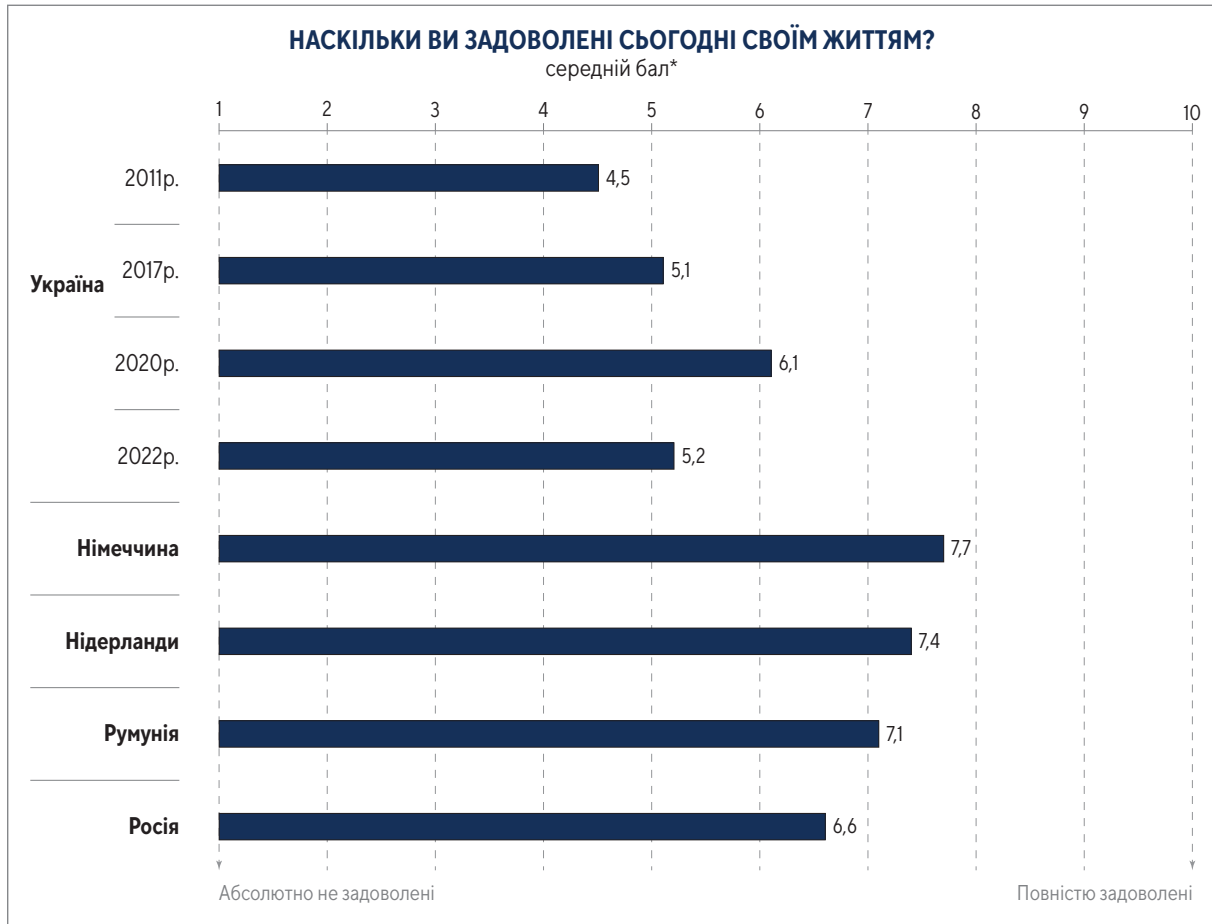

НАСКІЛЬКИ ВИ ДОВІРЯЄТЕ НАВЕДЕНИМ КАТЕГОРІЯМ ЛЮДЕЙ?								
% опитаних								
	Україна				Німеччина	Нідерланди	Румунія	Росія
	2011р.	2017р.	2020р.	2022р.				
Ваша сім'я								
Повністю довіряю	91,9	90,4	79,1	89,2	84,6	78,7	78,6	85,1
Деякою мірою довіряю	6,8	8,7	16,9	8,6	13,7	13,5	17,5	11,9
Не дуже довіряю	1,1	0,6	2,2	1,2	1,0	1,5	2,7	2,2
Зовсім не довіряю	0,2	0,1	0,7	0,5	0,3	1,2	0,9	0,5
Важко відповісти/ не відповіли	0,0	0,1	1,2	0,6	0,4	5,0	0,2	0,2

НАСКІЛЬКИ ВИ ДОВІРЯЄТЕ НАВЕДЕНИМ КАТЕГОРІЯМ ЛЮДЕЙ?								
% опитаних (продовження)								
	Україна				Німеччина	Нідерланди	Румунія	Росія
	2011р.	2017р.	2020р.	2022р.				
Ваші сусіди								
Повністю довіряю	23,1	16,0	14,2	26,5	14,8	35,6	8,0	19,1
Деякою мірою довіряю	54,8	57,0	61,4	52,9	65,2	45,1	35,2	51,0
Не дуже довіряю	17,9	21,9	18,5	15,4	16,6	7,7	42,9	22,7
Зовсім не довіряю	4,3	4,7	4,4	4,5	2,0	2,4	13,0	5,7
Важко відповісти/ не відповіли	0,0	0,4	1,5	0,8	1,4	9,2	0,9	1,6
Люди, з якими Ви особисто знайомі								
Повністю довіряю	18,3	14,4	11,4	21,7	26,1	57,2	11,2	21,7
Деякою мірою довіряю	67,2	65,6	63,4	59,1	67,7	34,5	50,4	54,7
Не дуже довіряю	12,9	17,2	18,9	15,1	5,1	2,1	30,0	18,4
Зовсім не довіряю	1,5	2,7	5,0	3,0	0,1	0,5	7,6	4,1
Важко відповісти/ не відповіли	0,0	0,2	1,4	1,0	0,9	5,7	0,7	1,1
Люди, з якими Ви вперше зустрілися								
Повністю довіряю	0,9	0,5	3,4	1,9	0,4	4,8	2,1	2,6
Деякою мірою довіряю	26,5	21,7	23,7	26,9	33,6	55,7	9,1	20,1
Не дуже довіряю	52,5	55,0	41,3	53,0	47,3	22,6	44,3	44,8
Зовсім не довіряю	20,0	22,6	25,6	17,7	15,6	5,7	40,8	30,4
Важко відповісти/ не відповіли	0,0	0,2	6,0	0,6	3,2	11,2	3,7	2,2
Люди іншої релігії/віри								
Повністю довіряю	3,0	2,1	4,9	4,2	3,7	16,1	4,8	4,6
Деякою мірою довіряю	42,2	33,0	35,1	38,4	51,7	48,3	22,0	30,8
Не дуже довіряю	41,5	49,1	28,9	42,5	27,4	11,6	37,9	34,5
Зовсім не довіряю	13,3	15,5	13,7	14,2	5,6	2,8	23,1	20,5
Важко відповісти/ не відповіли	0,0	0,3	17,4	0,7	11,6	21,1	12,2	9,6
Люди іншої національності								
Повністю довіряю	4,3	1,9	5,5	5,0	4,3	14,3	4,0	5,1
Деякою мірою довіряю	48,1	35,6	35,7	39,2	53,8	51,2	19,7	31,5
Не дуже довіряю	36,5	46,0	27,7	40,9	27,2	12,4	39,2	34,2
Зовсім не довіряю	11,1	16,3	14,2	14,4	5,2	2,7	25,8	19,8
Важко відповісти/ не відповіли	0,0	0,2	16,9	0,6	9,5	19,4	11,4	9,3

* За 10-бальною шкалою від 1 до 10, де «1» означає, що ви «абсолютно не задоволені», а «10» – «повністю задоволені».

Люди по-різному сприймають себе та своє місце у світі.
НАСКІЛЬКИ БЛИЗЬКИМ ВИ СЕБЕ ВІДЧУВАЄТЕ ...?

% опитаних

	Україна		Німеччина	Нідерланди	Румунія	Росія
	2020р.	2022р.				
З Вашим містом або селом						
Дуже близьким	49,2	75,3	44,6	27,7	46,6	45,2
Близьким	42,6	20,2	43,3	45,6	42,1	42,6
Не дуже близьким	5,8	3,8	10,1	14,1	7,8	8,7
Зовсім не близьким	0,8	0,6	1,8	2,6	2,2	2,0
Не відповіли	1,6	0,0	0,3	9,9	1,4	1,4
З Вашою областю						
Дуже близьким	31,3	60,4	42,0	11,3	40,7	32,2
Близьким	52,2	31,1	46,0	44,3	39,6	45,5
Не дуже близьким	11,8	7,6	9,8	28,1	12,7	16,0
Зовсім не близьким	2,3	0,8	1,7	6,1	3,1	3,7
Не відповіли	2,5	0,1	0,4	10,2	3,8	2,5

**Люди по-різному сприймають себе та своє місце у світі.
НАСКІЛЬКИ БЛИЗЬКИМ ВИ СЕБЕ ВІДЧУВАЄТЕ ...?**

% опитаних

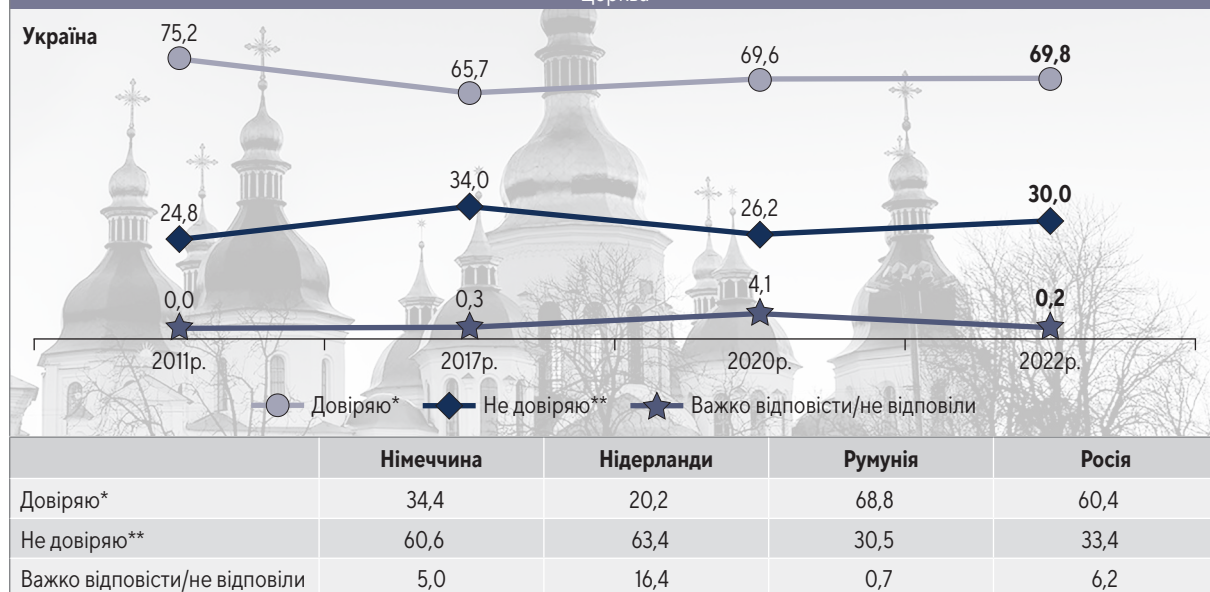
(продовження)

	Україна		Німеччина	Нідерланди	Румунія	Росія
	2020р.	2022р.				
Зі своєю країною						
Дуже близьким	33,1	69,3	42,3	18,6	45,3	32,5
Близьким	50,6	25,1	49,5	52,9	40,9	46,5
Не дуже близьким	10,9	4,7	7,0	15,3	9,8	13,6
Зовсім не близьким	3,0	0,8	0,8	3,2	2,0	5,2
Не відповіли	2,4	0,1	0,3	10,2	2,0	2,3
З Європою						
Дуже близьким	9,1	23,1	26,0	6,5	24,7	3,4
Близьким	23,5	42,1	54,3	37,1	36,3	15,9
Не дуже близьким	30,6	27,4	16,6	34,5	26,2	38,1
Зовсім не близьким	26,4	7,2	1,9	11,5	7,8	36,2
Не відповіли	10,5	0,2	1,3	10,3	5,0	6,4
Зі Світом у цілому						
Дуже близьким	10,2	12,7	15,5	5,9	21,5	6,5
Близьким	22,2	35,4	42,6	26,6	30,6	21,0
Не дуже близьким	28,6	38,7	32,5	38,1	29,3	33,0
Зовсім не близьким	23,8	12,9	6,0	18,5	11,6	31,7
Не відповіли	15,2	0,2	3,5	11,0	7,1	7,9

НАСКІЛЬКИ ВИ ДОВІРЯЄТЕ КОЖНІЙ З НАВЕДЕНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ (ІНСТИТУЦІЙ)?

% опитаних

Церква

* Сума варіантів відповіді «повністю довіряю» і «певною мірою довіряю».

** Сума варіантів відповіді «не дуже довіряю» і «зовсім не довіряю».

НАСКІЛЬКИ ВИ ДОВІРЯЄТЕ КОЖНІЙ З НАВЕДЕНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ (ІНСТИТУЦІЙ)?

% опитаних

(продовження)

Збройні сили

Україна

	Німеччина	Нідерланди	Румунія	Росія
Довіряю*	53,4	51,6	70,0	74,9
Не довіряю**	38,6	31,4	27,0	22,2
Важко відповісти/не відповіли	8,0	17,0	3,0	2,9

Преса

Україна

	Німеччина	Нідерланди	Румунія	Росія
Довіряю*	36,3	32,5	26,4	32,1
Не довіряю**	61,7	59,6	71,0	65,1
Важко відповісти/не відповіли	2,0	7,9	2,6	2,8

Телебачення

Україна

	Німеччина	Нідерланди	Румунія	Росія
Довіряю*	31,6	28,6	31,5	41,6
Не довіряю**	66,3	62,8	67,3	57,4
Важко відповісти/не відповіли	2,1	8,6	1,2	1,0

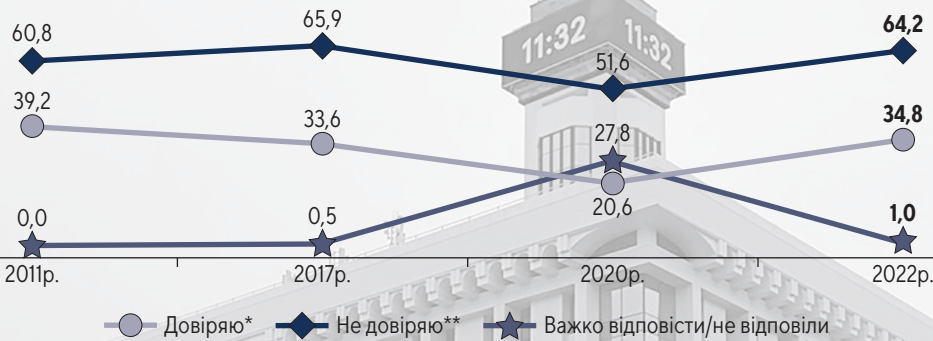
* Сума варіантів відповіді «повністю довіряю» і «певною мірою довіряю».

** Сума варіантів відповіді «не дуже довіряю» і «зовсім не довіряю».

НАСКІЛЬКИ ВИ ДОВІРЯЄТЕ КОЖНІЙ З НАВЕДЕНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ (ІНСТИТУЦІЙ)?

% опитаних

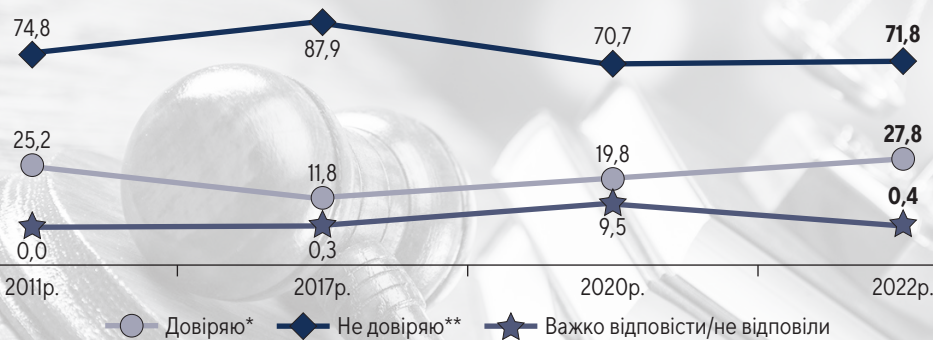
(продовження)

Профспілки**Україна**

	Німеччина	Нідерланди	Румунія	Росія
Довіряю*	45,2	39,6	17,0	30,7
Не довіряю**	43,2	44,3	71,1	50,6
Важко відповісти/не відповіли	11,6	16,1	11,9	18,7

Поліція**Україна**

	Німеччина	Нідерланди	Румунія	Росія
Довіряю*	85,9	67,3	47,5	50,3
Не довіряю**	13,1	25,7	49,9	47,0
Важко відповісти/не відповіли	1,0	7,0	2,6	2,7

Суди**Україна**

	Німеччина	Нідерланди	Румунія	Росія
Довіряю*	72,3	62,7	35,1	45,2
Не довіряю**	24,2	29,9	55,8	49,0
Важко відповісти/не відповіли	3,5	7,4	9,1	5,8

* Сума варіантів відповіді «повністю довіряю» і «певною мірою довіряю».

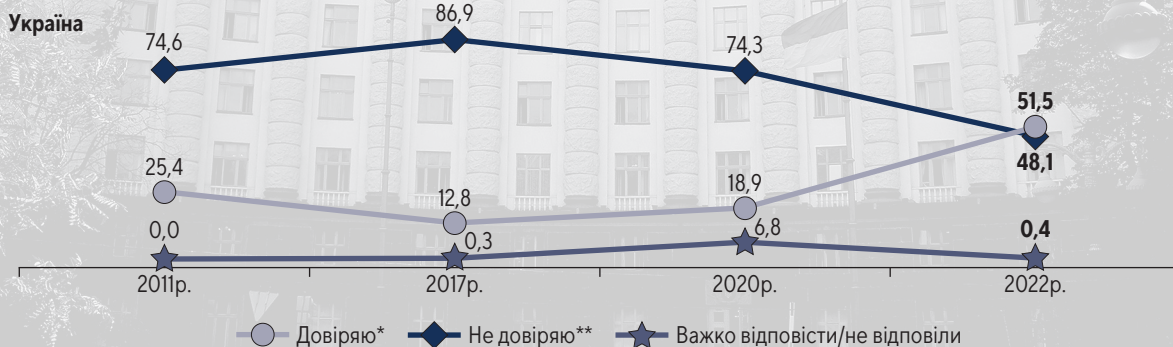
** Сума варіантів відповіді «не дуже довіряю» і «зовсім не довіряю».

НАСКІЛЬКИ ВИ ДОВІРЯЄТЕ КОЖНІЙ З НАВЕДЕНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ (ІНСТИТУЦІЙ)?

% опитаних

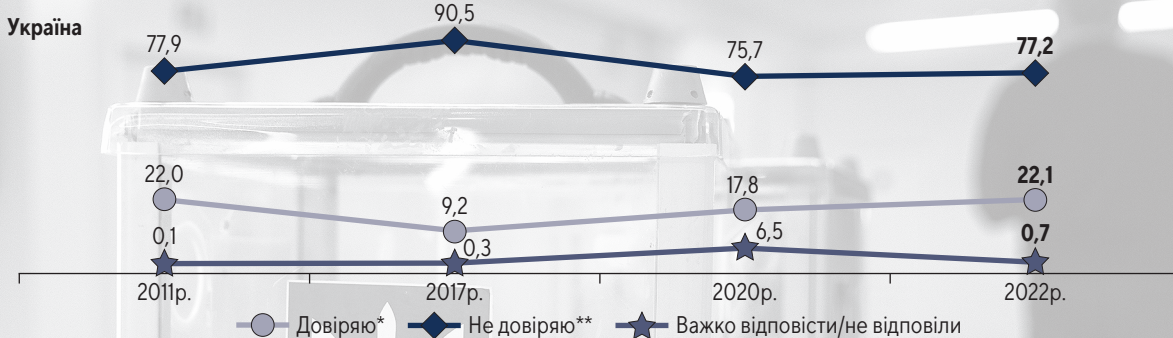
(продовження)

Уряд країни

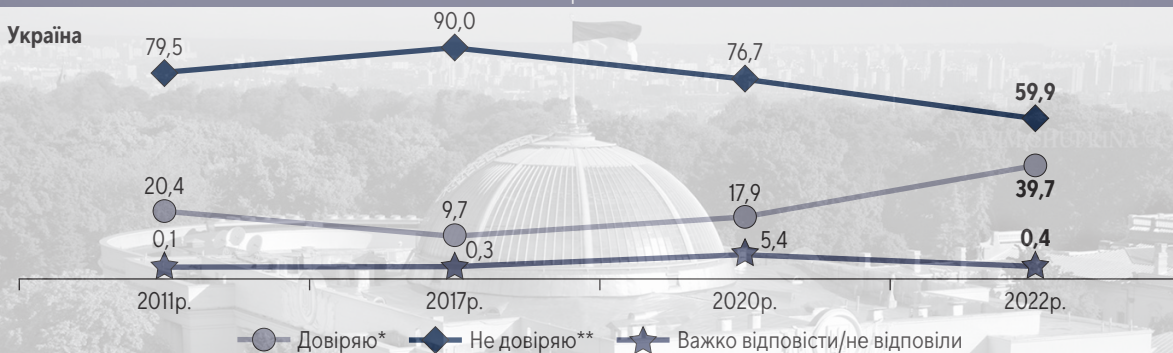
	Німеччина	Нідерланди	Румунія	Росія
Довіряю*	44,2	28,3	20,0	53,0
Не довіряю**	53,0	64,8	75,3	43,6
Важко відповісти/не відповіли	2,8	6,9	4,7	3,4

Політичні партії

	Німеччина	Нідерланди	Румунія	Росія
Довіряю*	23,2	14,3	7,8	31,4
Не довіряю**	72,5	77,8	88,2	61,6
Важко відповісти/не відповіли	4,3	7,9	4,0	7,0

Парламент

	Німеччина	Нідерланди	Румунія	Росія
Довіряю*	42,3	26,4	12,6	37,5
Не довіряю**	53,3	61,8	83,9	51,8
Важко відповісти/не відповіли	4,4	11,8	3,5	10,7

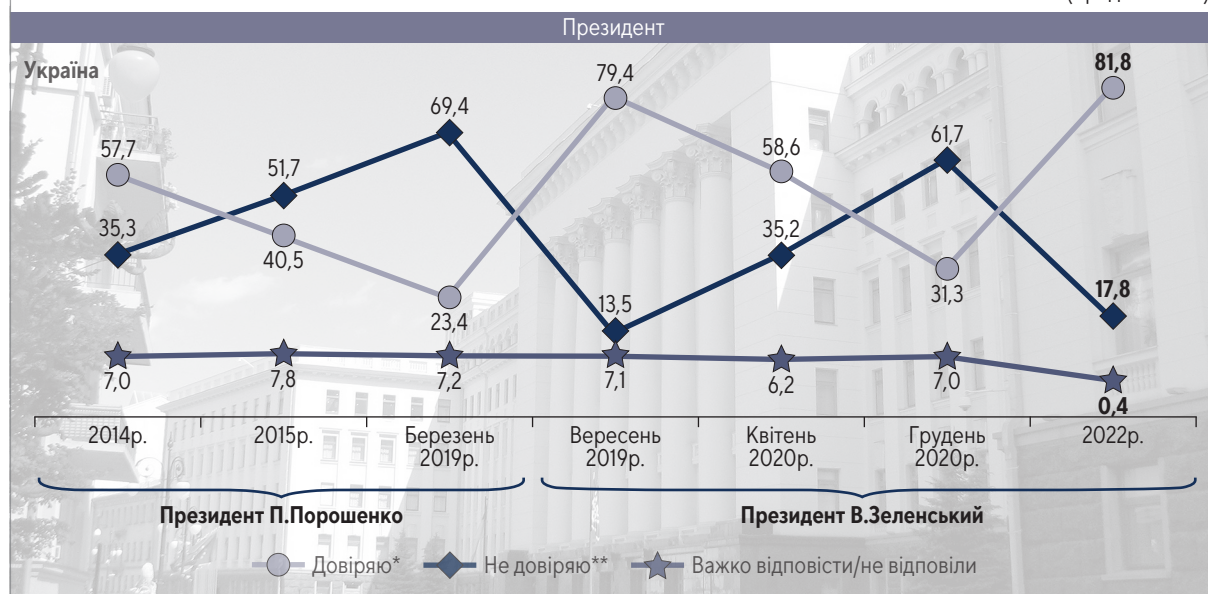
* Сума варіантів відповіді «повністю довіряю» і «певною мірою довіряю».

** Сума варіантів відповіді «не дуже довіряю» і «зовсім не довіряю».

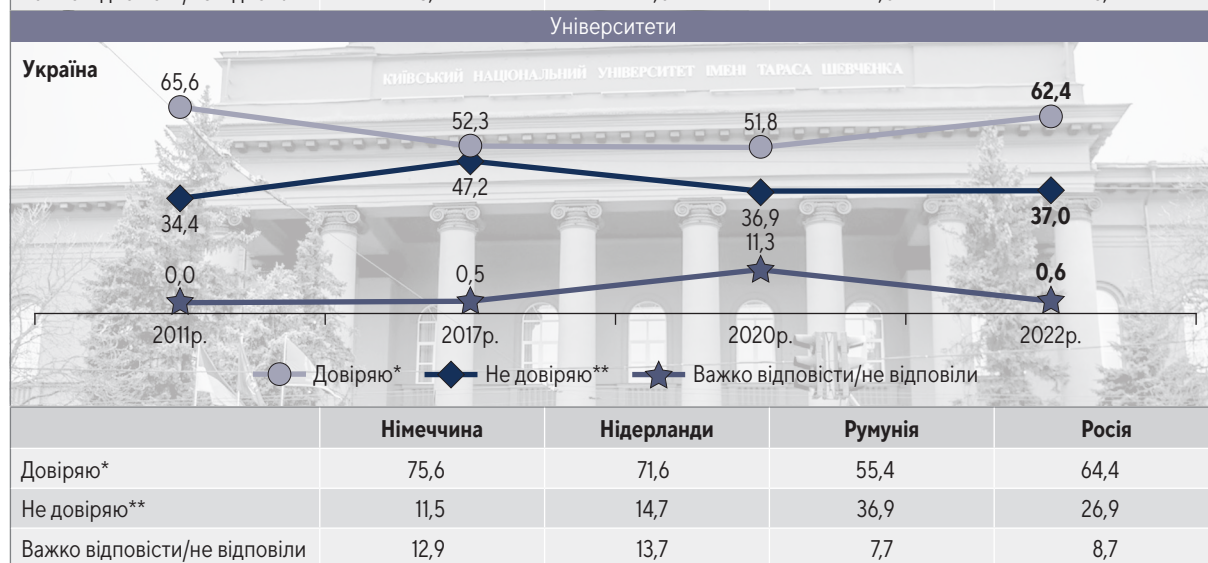
НАСКІЛЬКИ ВИ ДОВІРЯЄТЕ КОЖНІЙ З НАВЕДЕНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ (ІНСТИТУЦІЙ)?

% опитаних

(продовження)

	Німеччина	Нідерланди	Румунія	Росія
Доверяю*	62,0	27,9	26,9	56,0
Не доверяю**	34,8	60,1	69,1	37,1
Важко відповісти/не відповіли	3,2	12,0	4,0	6,9

* Сума варіантів відповіді «повністю доверяю» і «певною мірою доверяю».

** Сума варіантів відповіді «не дуже доверяю» і «зовсім не доверяю».

НАСКІЛЬКИ ВИ ДОВІРЯЄТЕ КОЖНІЙ З НАВЕДЕНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ (ІНСТИТУЦІЙ)?

% опитаних

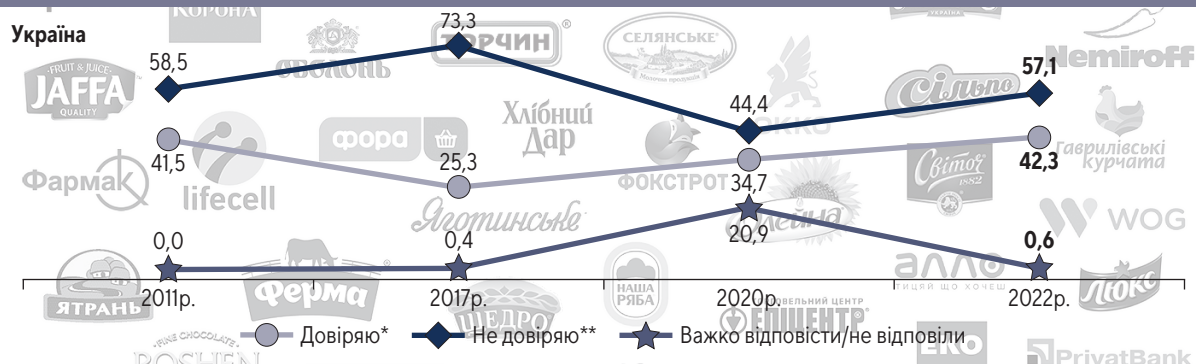
(продовження)

Вибори

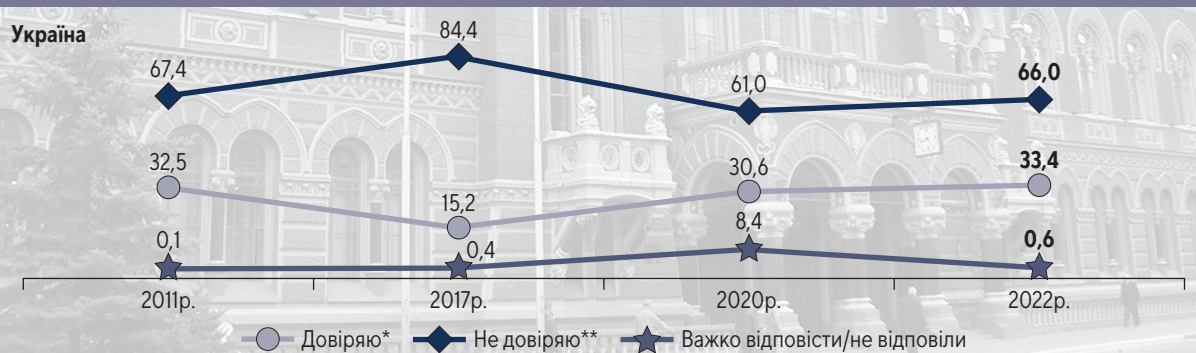
	Німеччина	Нідерланди	Румунія	Росія
Довіряю*	69,5	51,5	22,4	41,8
Не довіряю**	28,0	39,8	72,6	53,4
Важко відповісти/не відповіли	2,5	8,7	5,0	4,8

Великі компанії

	Німеччина	Нідерланди	Румунія	Росія
Довіряю*	21,5	26,6	25,7	37,7
Не довіряю**	74,0	59,5	63,8	49,8
Важко відповісти/не відповіли	4,5	13,9	10,5	12,5

Банки

	Німеччина	Нідерланди	Румунія	Росія
Довіряю*	30,2	30,8	23,3	42,0
Не довіряю**	68,0	59,0	68,7	51,9
Важко відповісти/не відповіли	1,8	10,2	8,0	6,1

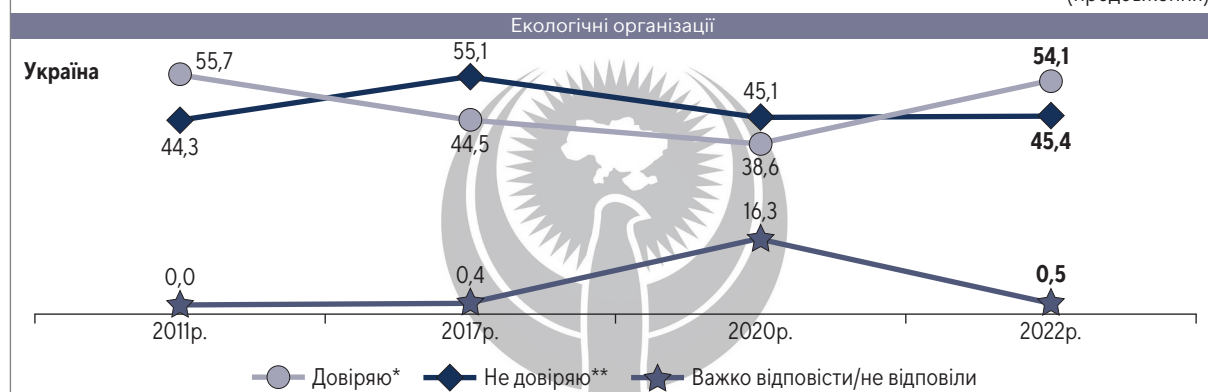
* Сума варіантів відповіді «повністю довіряю» і «певною мірою довіряю».

** Сума варіантів відповіді «не дуже довіряю» і «зовсім не довіряю».

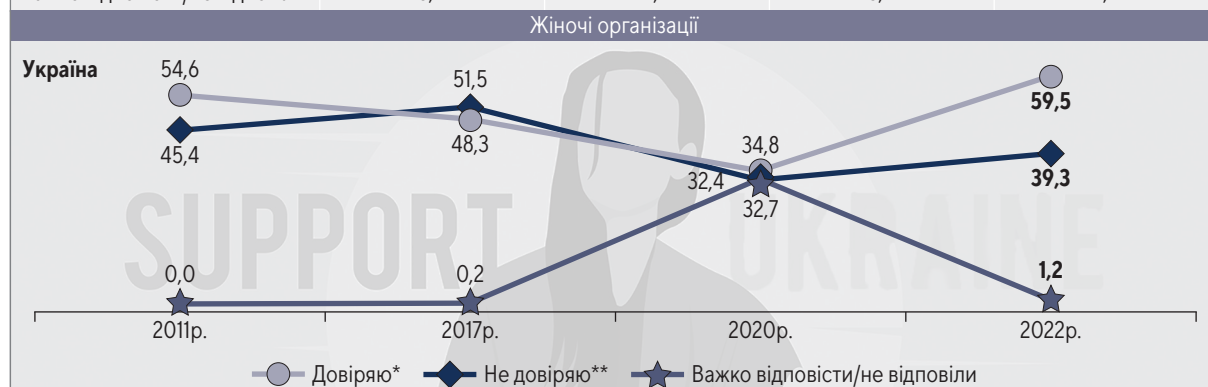
НАСКІЛЬКИ ВИ ДОВІРЯЄТЕ КОЖНІЙ З НАВЕДЕНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ (ІНСТИТУЦІЙ)?

% опитаних

(продовження)

	Німеччина	Нідерланди	Румунія	Росія
Довіряю*	64,1	42,3	28,9	45,6
Не довіряю**	30,5	41,5	57,4	41,5
Важко відповісти/не відповіли	5,4	14,2	13,7	12,9

	Німеччина	Нідерланди	Румунія	Росія
Довіряю*	58,8	39,3	33,9	40,6
Не довіряю**	23,7	32,8	45,9	38,1
Важко відповісти/не відповіли	17,5	27,9	20,2	21,3

	Німеччина	Нідерланди	Румунія	Росія
Довіряю*	62,4	62,1	44,9	43,4
Не довіряю**	31,7	27,4	42,7	42,5
Важко відповісти/не відповіли	5,9	10,5	12,4	14,1

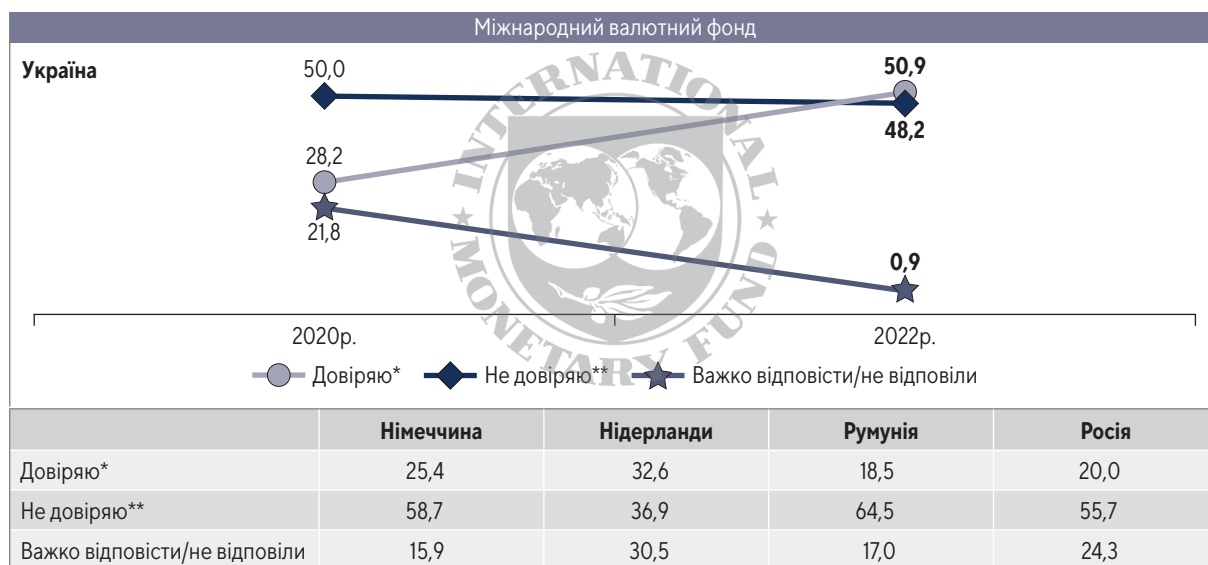
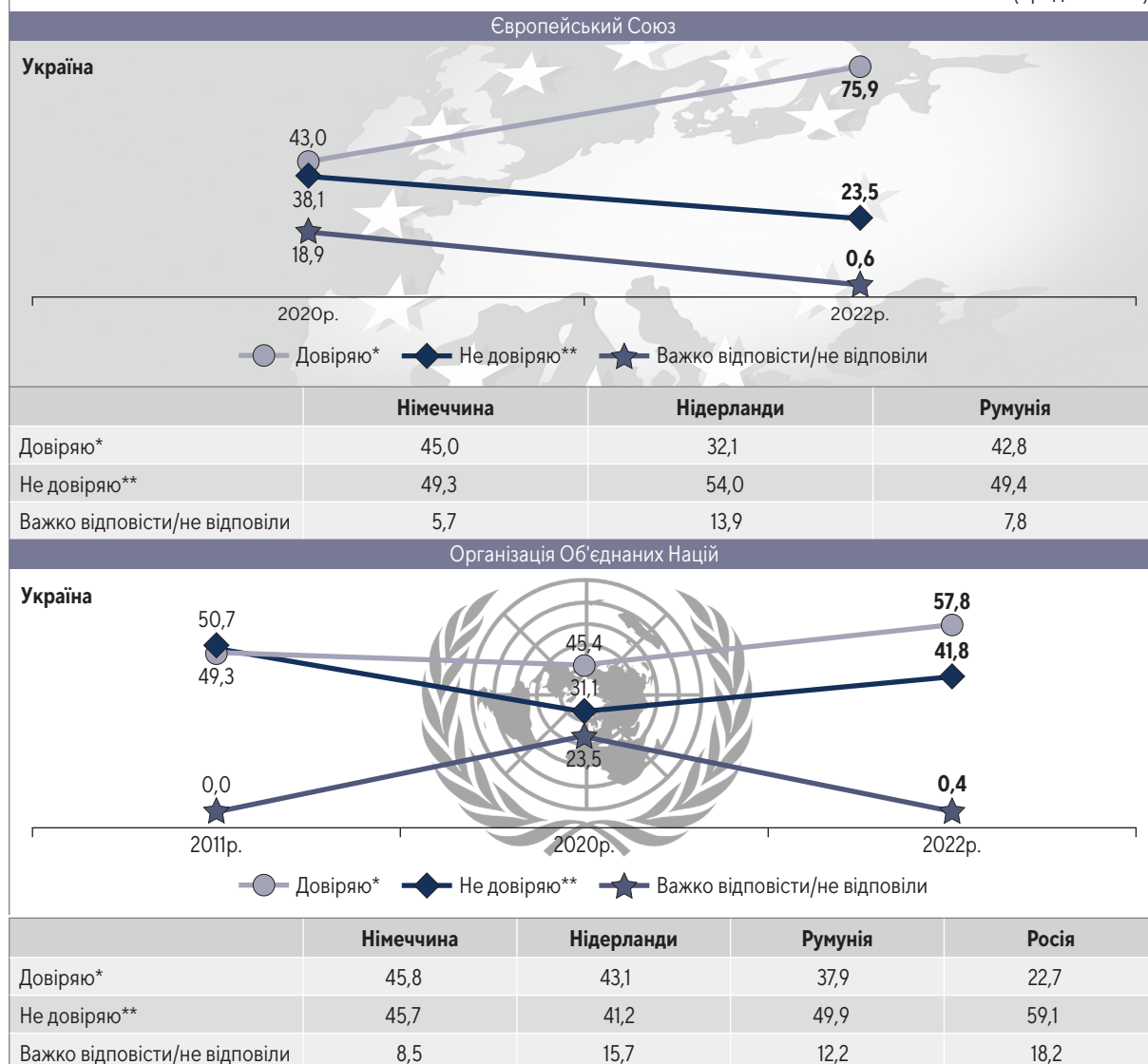
* Сума варіантів відповіді «повністю довіряю» і «певною мірою довіряю».

** Сума варіантів відповіді «не дуже довіряю» і «зовсім не довіряю».

НАСКІЛЬКИ ВИ ДОВІРЯЄТЕ КОЖНІЙ З НАВЕДЕНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ (ІНСТИТУЦІЙ)?

% опитаних

(продовження)

* Сума варіантів відповіді «повністю довіряю» і «певною мірою довіряю».

** Сума варіантів відповіді «не дуже довіряю» і «зовсім не довіряю».

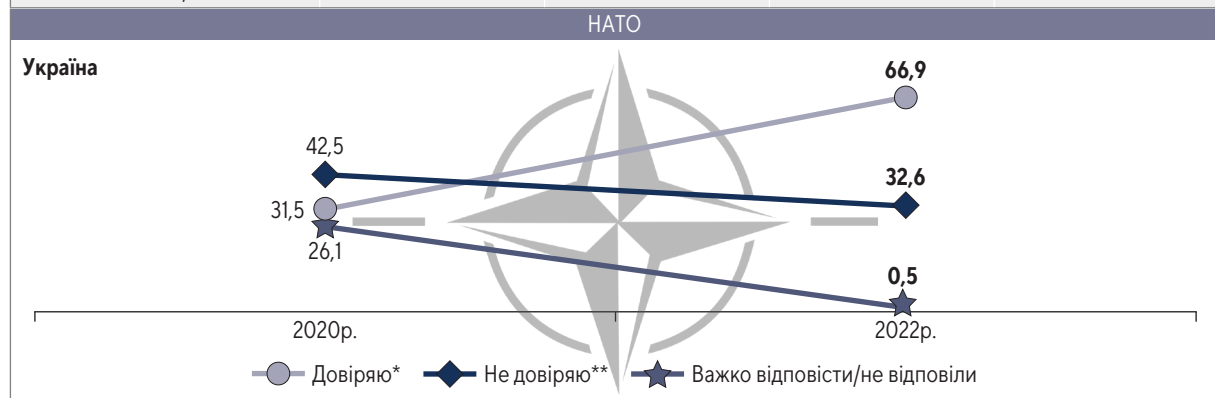
НАСКІЛЬКИ ВИ ДОВІРЯЄТЕ КОЖНІЙ З НАВЕДЕНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ (ІНСТИТУЦІЙ)?

% опитаних

(продовження)

	Німеччина	Нідерланди	Румунія	Росія
Довіряю*	57,6	52,4	27,2	24,0
Не довіряю**	28,4	25,3	40,5	49,6
Важко відповісти/не відповіли	14,0	22,3	32,3	26,4

	Німеччина	Нідерланди	Румунія	Росія
Довіряю*	44,1	46,4	30,6	13,0
Не довіряю**	42,6	30,6	43,6	67,8
Важко відповісти/не відповіли	12,5	22,9	25,9	19,1

	Німеччина	Нідерланди	Румунія	Росія
Довіряю*	24,2	35,5	22,5	21,6
Не довіряю**	60,4	38,3	53,6	54,5
Важко відповісти/не відповіли	15,4	26,2	23,9	23,9

* Сума варіантів відповіді «повністю довіряю» і «певною мірою довіряю».

** Сума варіантів відповіді «не дуже довіряю» і «зовсім не довіряю».

НАСКІЛЬКИ ВИ ДОВІРЯЄТЕ КОЖНІЙ З НАВЕДЕНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ (ІНСТИТУЦІЙ)?

% опитаних

(продовження)

Всесвітня організація охорони здоров'я

Україна

	Німеччина	Нідерланди	Румунія	Росія
Довіряю*	66,1	54,5	36,2	33,8
Не довіряю**	23,9	29,8	38,7	45,7
Важко відповісти/не відповіли	10,0	15,7	25,1	20,5

Світова організація торгівлі

Україна

	Німеччина	Нідерланди	Румунія	Росія
Довіряю*	32,8	33,6	21,5	24,6
Не довіряю**	47,8	37,1	46,7	50,3
Важко відповісти/не відповіли	19,4	29,3	31,8	25,1

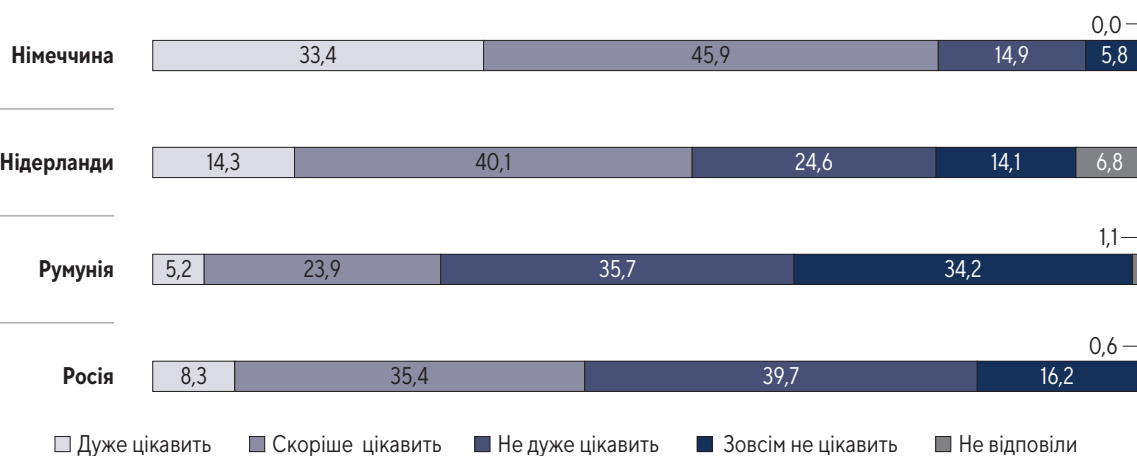
* Сума варіантів відповіді «повністю довіряю» і «певною мірою довіряю».

** Сума варіантів відповіді «не дуже довіряю» і «зовсім не довіряю».

НАСКІЛЬКИ ВАС ЦІКАВИТЬ ПОЛІТИКА?

% опитаних

Україна

РЕГІОНИ (Україна, 2022р.)

	Захід	Центр	Південь	Схід
Дуже цікавить	20,3	14,5	6,3	18,3
Скоріше цікавить	39,5	45,8	41,8	28,9
Не дуже цікавить	30,4	32,2	35,6	33,5
Зовсім не цікавить	9,4	7,2	16,3	18,8
Не відповіли	0,4	0,2	0,0	0,5

ВІК (Україна, 2022р.)

	18-29 років	30-39 років	40-49 років	50-59 років	60 років і старші
Дуже цікавить	11,2	14,1	15,7	18,0	19,0
Скоріше цікавить	37,6	38,0	41,9	43,4	40,7
Не дуже цікавить	35,7	39,2	31,1	29,0	28,3
Зовсім не цікавить	15,5	8,5	11,1	9,3	11,5
Не відповіли	0,0	0,2	0,3	0,3	0,5

ЧИ ДОЗВОЛЯЄ ПОЛІТИЧНА СИСТЕМА В НАШІЙ КРАЇНІ ТАКИМ ЛЮДЯМ ЯК ВИ МАТИ ВПЛИВ НА ДІЇ УРЯДУ?

% опитаних

	Україна		Нідерланди	Казахстан
	2020р.	2022р.		
Безумовно, дозволяє	3,0	5,5	3,5	11,8
Достатньою мірою	13,9	13,9	15,8	31,9
Певною мірою	18,4	24,9	32,2	25,4
Недостатньо	25,3	27,5	23,7	19,8
Ні	34,0	26,5	10,5	4,0
Важко відповісти/не відповіли	5,4	1,8	14,3	7,2

**ЧИ Є ВИ ЧЛЕНОМ КОЖНОЇ З НАВЕДЕНИХ ГРОМАДСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ,
І ЯКЩО ТАК, НАСКІЛЬКИ АКТИВНО БЕРЕТЕ УЧАСТЬ В ЇЇ РОБОТІ?**

% опитаних

		Активно беру участь	Є членом, але активної участі не беру	Не є членом цієї організації	Важко відповісти/не відповіли
Церковні або релігійні організації					
Україна	2011р.	4,3	7,6	88,1	0,0
	2017р.	4,6	9,6	85,5	0,3
	2020р.	7,5	19,7	69,8	2,9
	2022р.	9,8	14,1	75,9	0,2
Німеччина		26,8	16,5	56,5	0,2
Нідерланди		9,0	12,8	71,5	6,7
Румунія		9,4	10,3	78,8	1,4
Росія		2,8	7,2	88,7	1,3
Спортивні або пов'язані з організацією дозвілля					
Україна	2011р.	3,7	3,7	92,6	0,0
	2017р.	3,3	3,5	92,9	0,2
	2020р.	3,7	10,3	83,8	2,2
	2022р.	4,7	7,4	87,5	0,3
Німеччина		11,8	35,6	52,5	0,1
Нідерланди		31,1	5,6	56,8	6,5
Румунія		4,9	7,1	86,7	1,3
Росія		3,9	6,0	89,5	0,6
Організації, пов'язані з мистецтвом, музикою, освітою					
Україна	2011р.	1,6	2,8	95,6	0,0
	2017р.	2,5	3,3	93,9	0,3
	2020р.	3,9	9,6	83,3	3,1
	2022р.	3,5	5,9	90,2	0,4
Німеччина		6,5	13,7	79,6	0,2
Нідерланди		11,3	5,9	76,0	6,7
Румунія		3,6	5,8	89,0	1,5
Росія		2,6	3,7	92,7	0,9

ЧИ Є ВИ ЧЛЕНОМ КОЖНОЇ З НАВЕДЕНИХ ГРОМАДСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ, І ЯКЩО ТАК, НАСКІЛЬКИ АКТИВНО БЕРЕТЕ УЧАСТЬ В ЇЇ РОБОТІ?					
% опитаних					
(продовження)					
		Активно беру участь	Є членом, але активної участі не беру	Не є членом цієї організації	Важко відповісти/не відповіли
Профспілки					
Україна	2011р.	2,7	11,8	85,5	0,0
	2017р.	1,5	9,0	89,0	0,5
	2020р.	2,1	10,5	83,6	3,9
	2022р.	1,9	8,8	88,9	0,5
Німеччина		8,0	5,2	86,5	0,2
Нідерланди		4,8	11,9	76,6	6,6
Румунія		3,3	7,7	87,3	1,6
Росія		1,5	6,4	90,6	1,5
Політичні партії					
Україна	2011р.	1,2	3,5	95,4	0,0
	2017р.	0,7	1,5	97,5	0,3
	2020р.	2,3	6,1	91,6	0,0
	2022р.	0,7	2,8	96,0	0,5
Німеччина		3,3	2,9	93,5	0,2
Нідерланди		2,0	3,6	87,8	6,6
Румунія		2,8	7,4	87,9	2,0
Росія		2,2	5,9	89,1	2,8
Екологічні організації					
Україна	2011р.	0,3	1,1	98,7	0,0
	2017р.	0,7	1,2	97,9	0,2
	2020р.	1,6	7,6	87,8	2,9
	2022р.	0,9	2,5	95,8	0,8
Німеччина		7,1	4,5	88,2	0,2
Нідерланди		1,6	9,0	82,9	6,5
Румунія		0,9	4,4	92,8	2,0
Росія		0,6	1,5	96,7	1,3
Професійні об'єднання					
Україна	2011р.	0,7	2,5	96,8	0,0
	2017р.	1,5	3,0	95,3	0,2
	2020р.	2,7	6,7	87,3	3,3
	2022р.	2,1	7,0	90,2	0,6
Німеччина		5,8	5,4	88,4	0,4
Нідерланди		4,0	6,1	82,6	7,4
Румунія		2,2	4,8	91,2	1,7
Росія		1,3	3,9	93,5	1,3
Організації, що допомагають українській армії					
Україна, 2022р.		11,3	7,4	80,9	0,4
Волонтерські організації					
Україна, 2022р.		10,8	8,4	80,1	0,7

**ЧИ Є ВИ ЧЛЕНОМ КОЖНОЇ З НАВЕДЕНИХ ГРОМАДСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ,
І ЯКЩО ТАК, НАСКІЛЬКИ АКТИВНО БЕРЕТЕ УЧАСТЬ В ЇЇ РОБОТІ?**

% опитаних

(продовження)

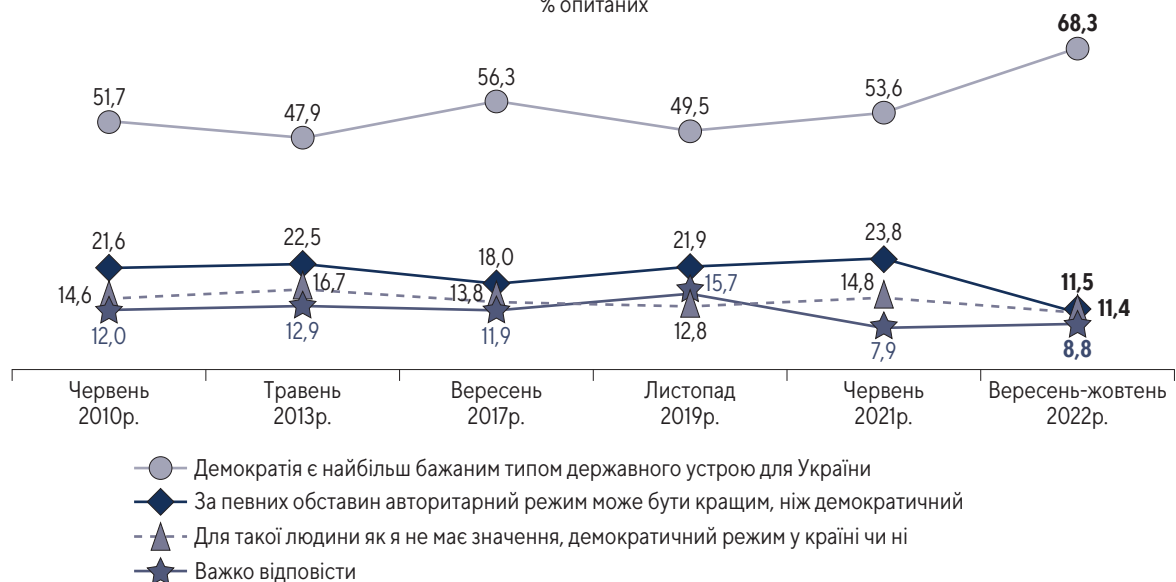
		Активно беру участь	Є членом, але активної участі не беру	Не є членом цієї організації	Важко відповісти/не відповіли
Гуманітарні або добродійні організації					
Україна	2011р.	0,8	2,0	97,2	0,0
	2017р.	1,6	2,8	95,2	0,3
	2020р.	2,2	6,4	88,1	3,2
	2022р.	6,2	6,4	87,0	0,4
Німеччина		7,8	6,0	86,0	0,2
Нідерланди		3,4	10,3	79,7	6,6
Румунія		2,3	5,3	90,5	1,9
Росія		0,8	2,4	95,5	1,2
Організації захисту прав споживачів					
Україна	2011р.	0,8	1,2	98,0	0,0
	2017р.	0,4	1,3	98,0	0,3
	2020р.	1,1	4,6	91,0	3,3
	2022р.	1,2	2,9	95,4	0,5
Німеччина		1,7	0,4	97,6	0,2
Нідерланди		2,8	9,3	81,1	6,7
Румунія		0,5	4,4	93,3	1,8
Росія		0,4	1,9	96,7	0,9
Групи самопомогі і взаємної допомоги					
Україна	2011р.	0,8	1,3	97,9	0,0
	2017р.	1,8	2,8	95,1	0,3
	2020р.	2,4	6,3	86,7	4,5
	2022р.	3,8	5,7	90,2	0,3
Німеччина		2,2	4,5	93,1	0,2
Нідерланди		1,1	2,4	89,7	6,8
Румунія		1,1	4,1	93,1	1,7
Росія		0,5	1,5	96,6	1,4
Жіночі організації					
Україна	2020р.	1,3	4,5	91,1	2,8
	2022р.	1,6	3,0	94,9	0,6
Німеччина		2,0	2,7	95,0	0,3
Нідерланди		0,6	1,1	90,8	7,6
Румунія		0,5	4,5	93,2	1,8
Росія		0,3	1,3	97,0	1,4
Інші організації					
Україна	2011р.	0,8	2,1	97,0	0,0
	2017р.	1,8	2,2	95,3	0,7
	2020р.	1,9	6,9	91,2	0,0
	2022р.	1,4	3,6	93,3	1,6
Німеччина		2,4	6,6	90,6	0,5
Нідерланди		2,9	3,2	81,4	12,4
Румунія		1,4	4,3	92,5	1,8
Росія		1,0	1,9	95,3	1,8

ЧИ Є ВИ ЧЛЕНОМ ЯКОЇСЬ ПОЛІТИЧНОЇ ПАРТІЇ?

% опитаних

З ЯКИМ ІЗ НАВЕДЕНИХ СУДЖЕНЬ СТОСОВНО ДЕМОКРАТІЇ ВИ БІЛЬШЕ ЗГОДНІ?

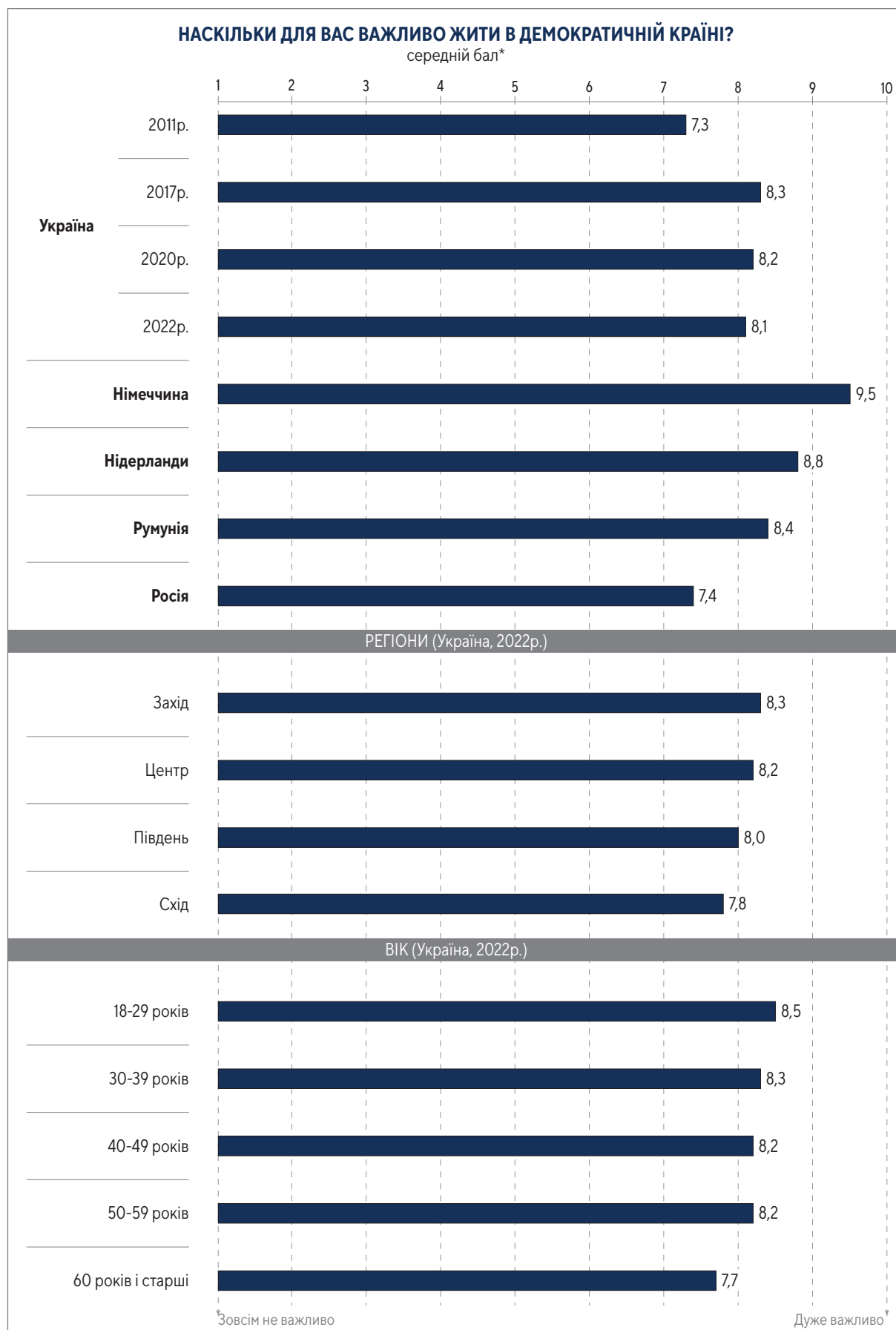
% опитаних

РЕГІОНИ (вересень-жовтень 2022р.)

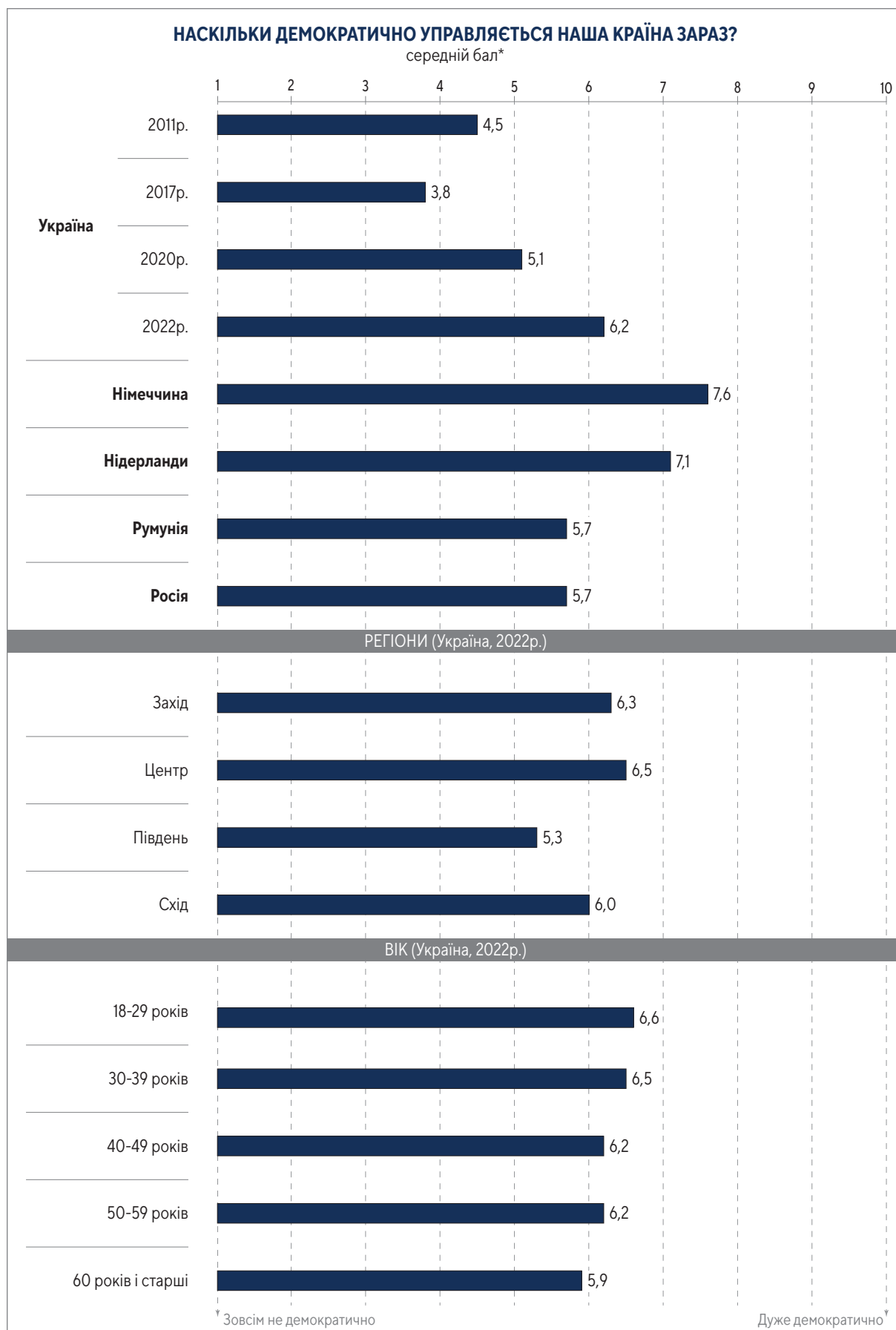
	Захід	Центр	Південь	Схід
Демократія є найбільш бажаним типом державного устрою для України	75,5	69,7	64,1	57,7
За певних обставин авторитарний режим може бути кращим, ніж демократичний	7,0	12,9	16,3	12,5
Для такої людини як я не має значення, демократичний режим у країні чи ні	8,8	10,0	11,5	17,8
Важко відповісти	8,7	7,4	8,1	12,0

ВІК (вересень-жовтень 2022р.)

	18-29 років	30-39 років	40-49 років	50-59 років	60 років і старші
Демократія є найбільш бажаним типом державного устрою для України	73,6	73,1	71,4	68,2	60,3
За певних обставин авторитарний режим може бути кращим, ніж демократичний	10,6	10,7	10,8	13,2	12,0
Для такої людини як я не має значення, демократичний режим у країні чи ні	7,5	6,8	8,6	11,4	18,8
Важко відповісти	8,4	9,5	9,2	7,2	8,9

* За 10-бальною шкалою від 1 до 10, де «1» означає «зовсім не важливо», а «10» – «дуже важливо».

* За 10-бальною шкалою від 1 до 10, де «1» означає «зовсім не демократично», а «10» – «дуже демократично».

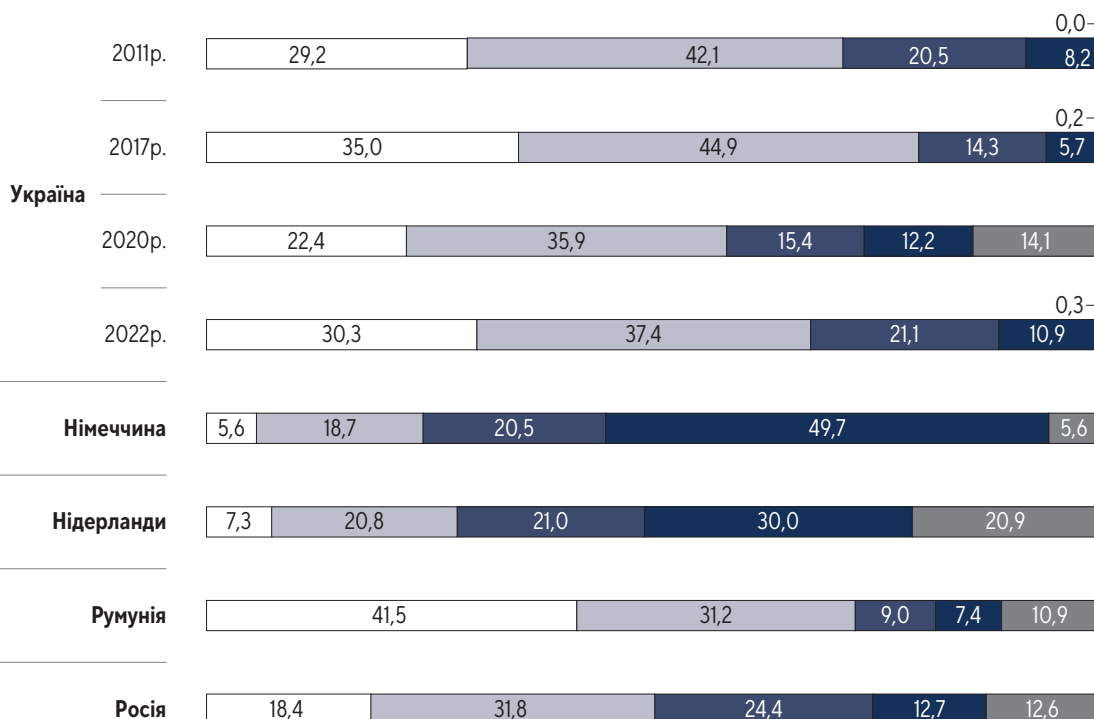

* За 10-бальною шкалою від 1 до 10, де «1» означає «зовсім не задоволений», а «10» — «повністю задоволений».

НАСКІЛЬКИ НАВЕДЕНІ ТИПИ ПОЛІТИЧНИХ СИСТЕМ ХОРОШІ ДЛЯ НАШОЇ КРАЇНИ?

% опитаних

Сильний лідер, не залежний від парламенту і виборів

Не уряд, а експерти ухвалюють рішення, які вважають кращими для країни

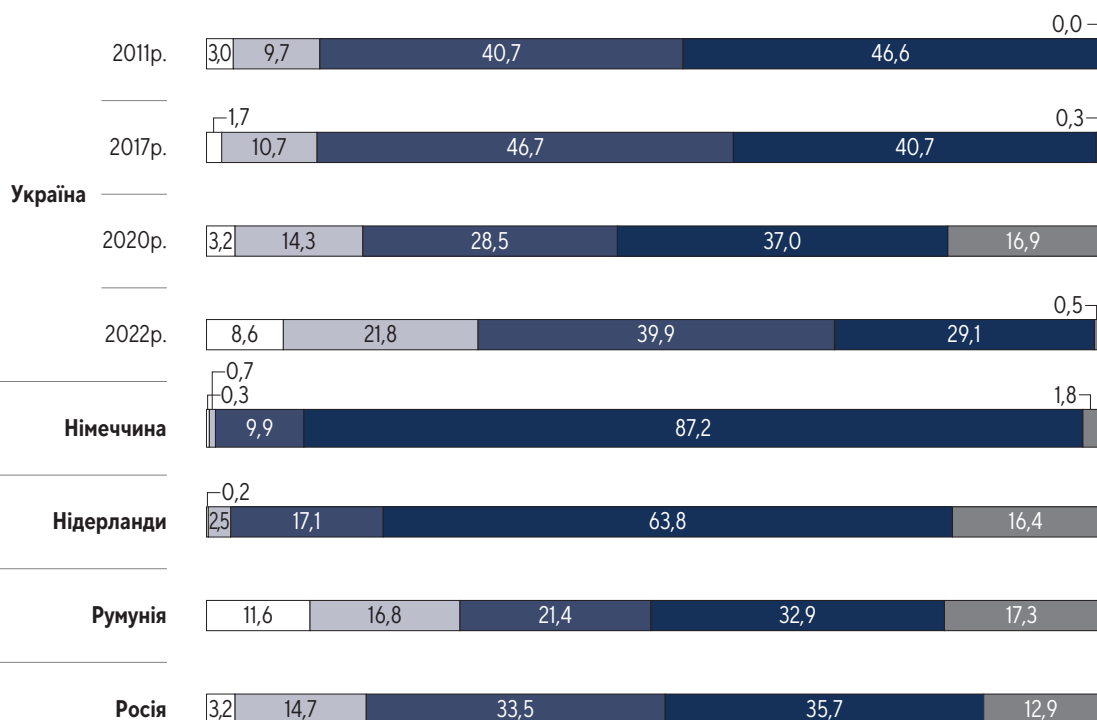
☐ Дуже хороша
 ☐ Скоріше хороша
 ☐ Скоріше погана
 ☐ Дуже погана
☐ Важко відповісти/не відповіли

НАСКІЛЬКИ НАВЕДЕНІ ТИПИ ПОЛІТИЧНИХ СИСТЕМ ХОРОШІ ДЛЯ НАШОЇ КРАЇНИ?

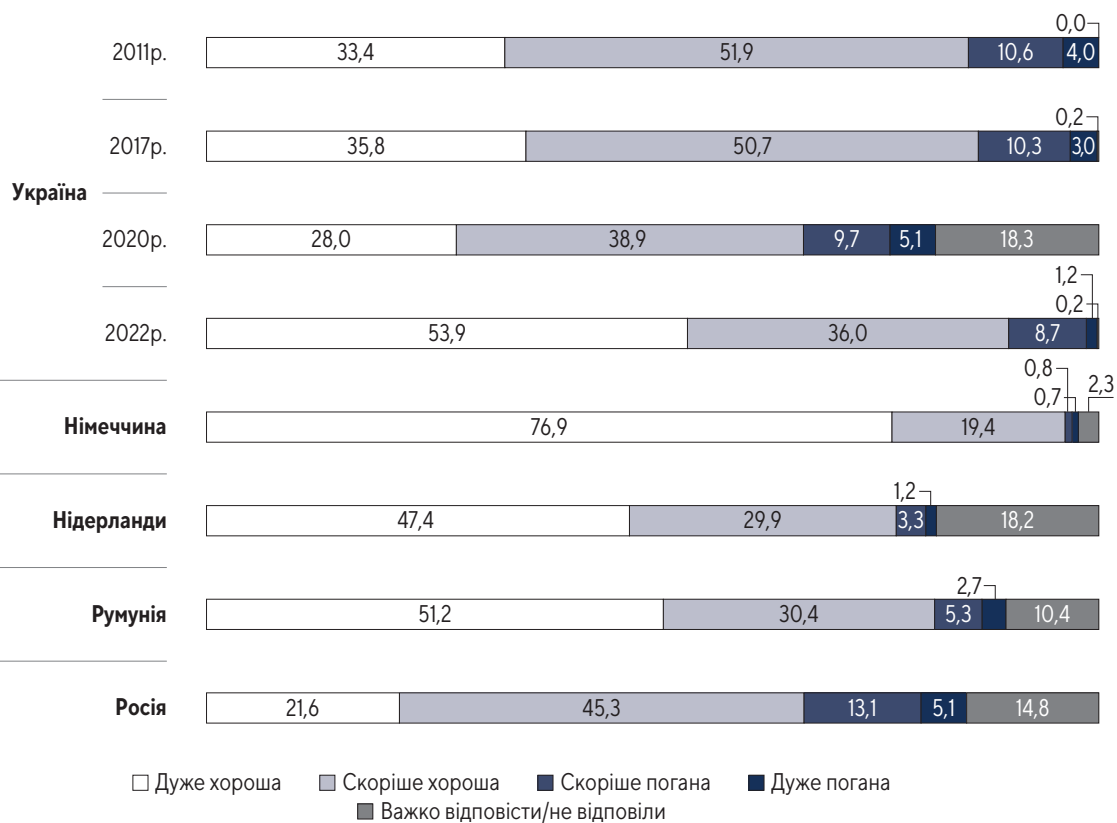
% опитаних

(продовження)

Правлять військові або військовий режим

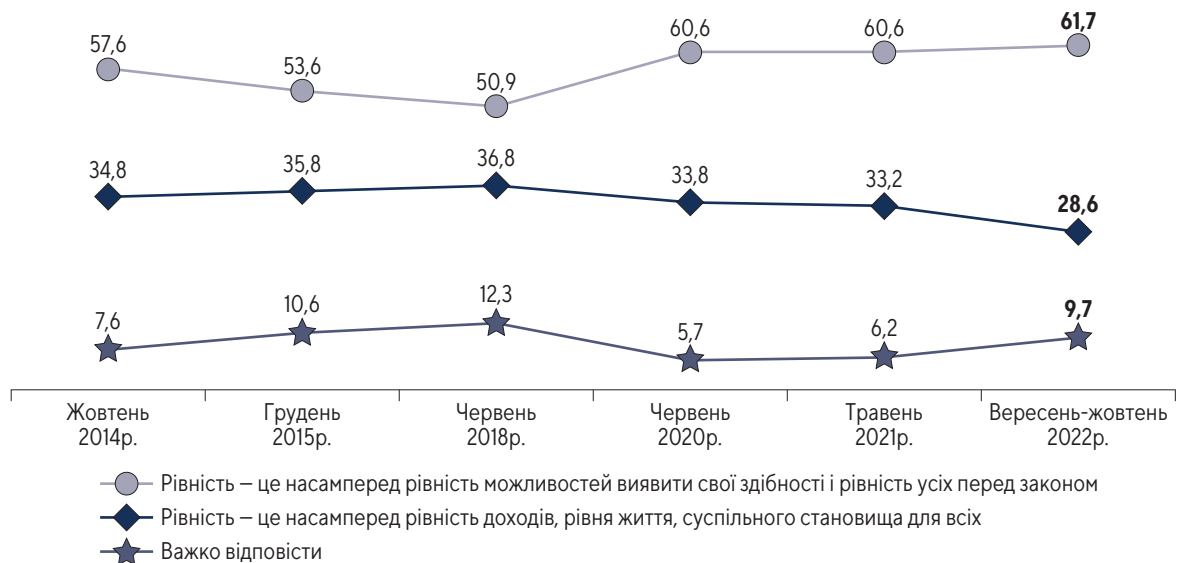
Демократична політична система

□ Дуже хороша □ Скоріше хороша ■ Скоріше погана ■ Дуже погана
■ Важко відповісти/не відповіли

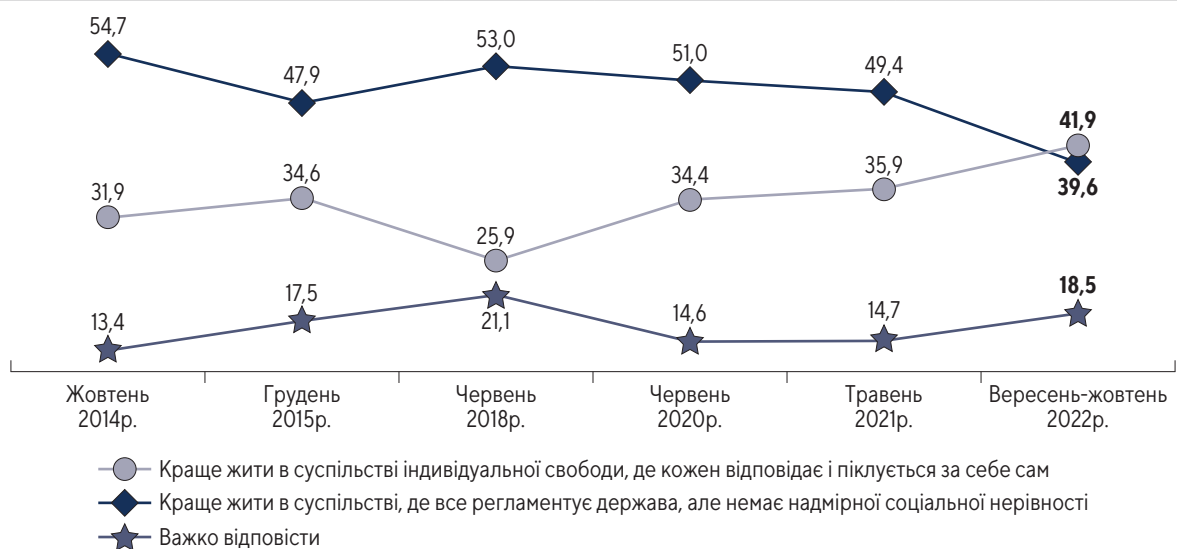
**ДЛЯ КОЖНОЇ ПАРИ ТВЕРДЖЕНЬ СКАЖІТЬ, З ЯКИМ ІЗ НАВЕДЕНИХ ТВЕРДЖЕНЬ
ВИ БІЛЬШОЮ МІРОЮ ЗГОДНІ?**

% опитаних

ВІК

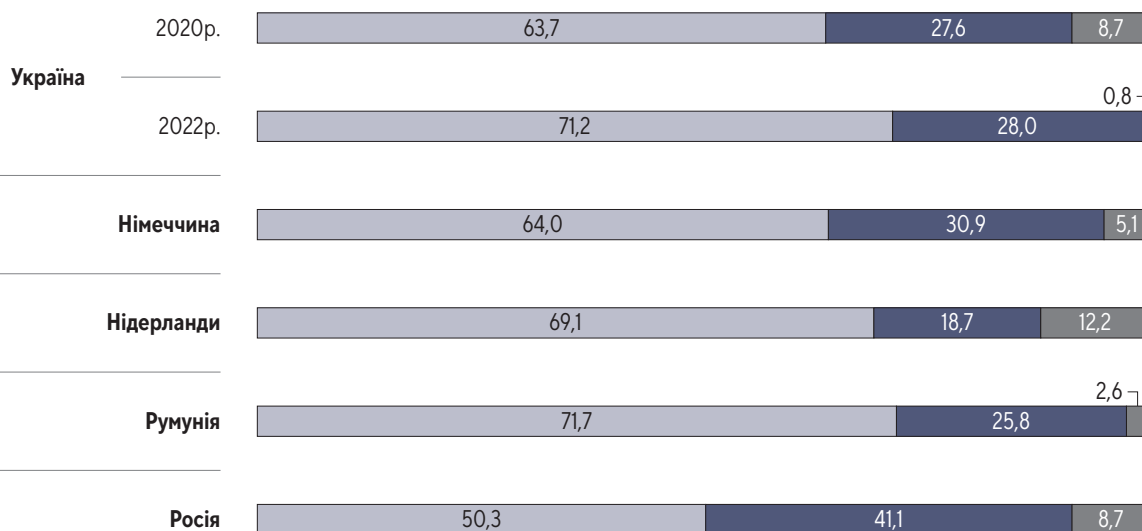
	18-29 років	30-39 років	40-49 років	50-59 років	60 років і старші
Рівність – це насамперед рівність можливостей виявити свої здібності і рівність усіх перед законом	67,4	69,2	66,2	60,7	51,0
Рівність – це насамперед рівність доходів, рівня життя, суспільного становища для всіх	24,2	23,1	26,2	30,0	35,4
Важко відповісти	8,4	7,8	7,6	9,3	13,5

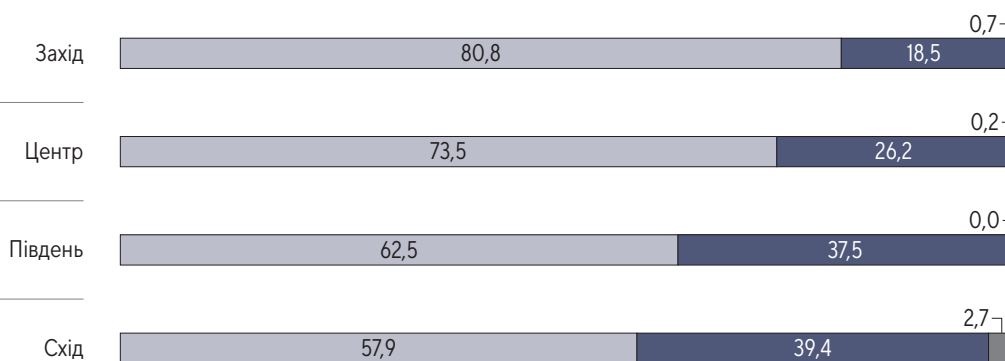
ВІК

	18-29 років	30-39 років	40-49 років	50-59 років	60 років і старші
Краще жити в суспільстві індивідуальної свободи, де кожен відповідає і піклується за себе сам	52,5	49,1	46,4	38,0	30,4
Краще жити в суспільстві, де все регламентує держава, але немає надмірної соціальної нерівності	30,7	37,2	35,3	41,9	47,5
Важко відповісти	16,8	13,6	18,3	20,2	22,1

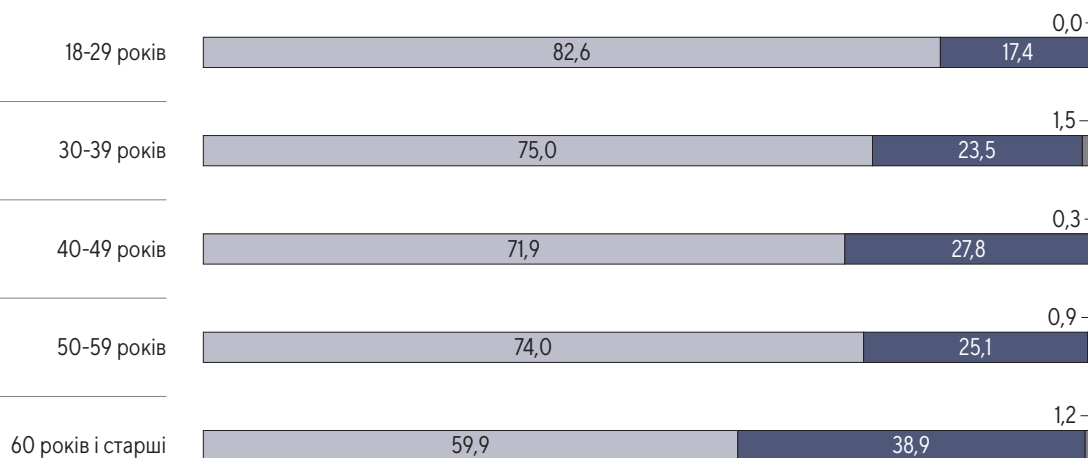
**БІЛЬШІСТЬ ЛЮДЕЙ ВВАЖАЮТЬ, ЩО І СВОБОДА, І РІВНІСТЬ ВАЖЛИВІ,
АЛЕ ЯКЩО ВСЕ-ТАКИ ПОТРІБНО ВИБРАТИ ОДНЕ З НИХ, ЩО ВИ ВВАЖАЄТЕ БІЛЬШ ВАЖЛИВИМ?**
% опитаних

РЕГІОНИ (Україна, 2022р.)

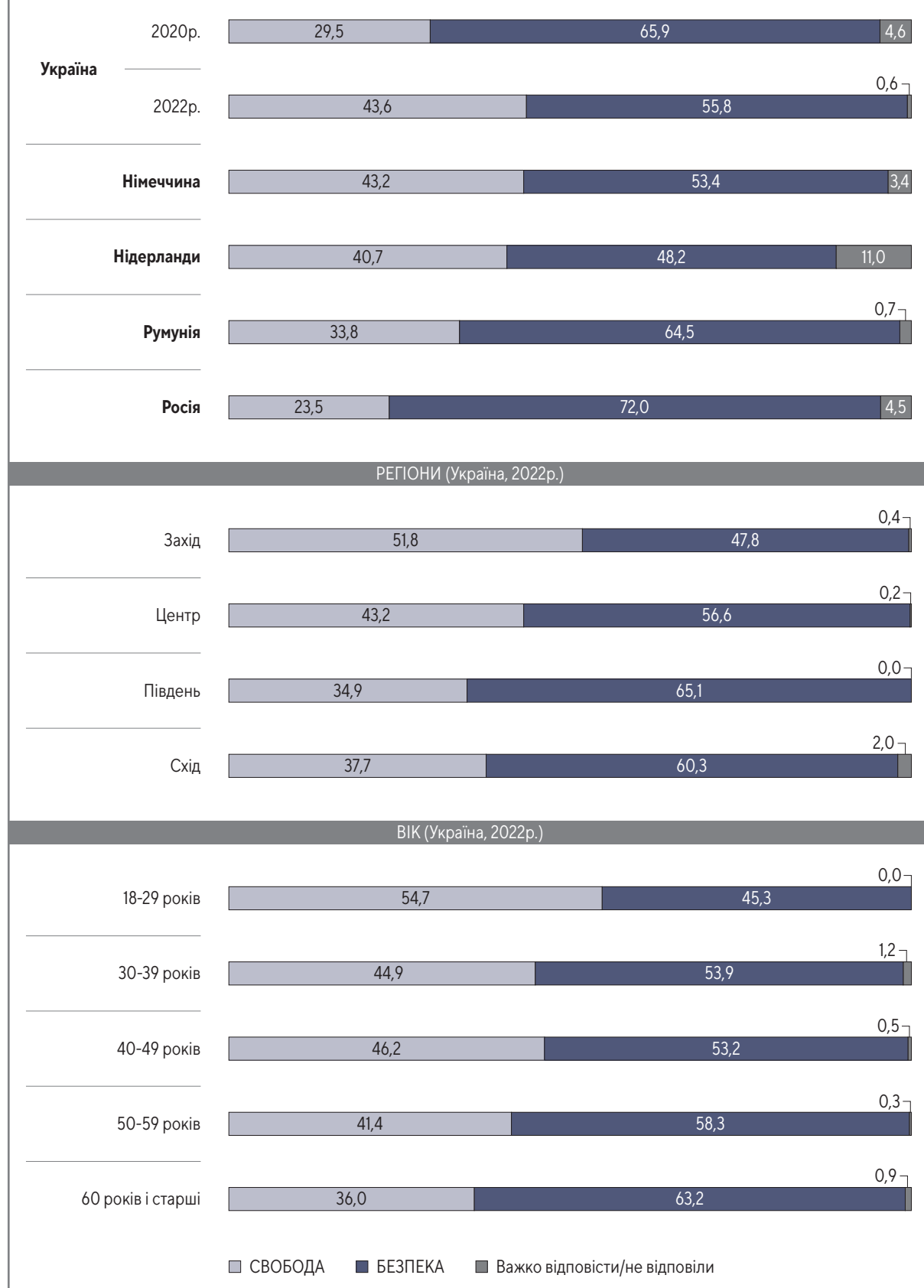

ВІК (Україна, 2022р.)

□ СВОБОДА ■ РІВНІСТЬ ■ Важко відповісти/не відповіли

**БІЛЬШІСТЬ ЛЮДЕЙ ВВАЖАЮТЬ, ЩО І СВОБОДА, І БЕЗПЕКА ВАЖЛИВІ,
АЛЕ ЯКЩО ВСЕ-ТАКИ ПОТРІБНО ВИБРАТИ ОДНЕ З НИХ, ЩО ВИ ВВАЖАЄТЕ БІЛЬШ ВАЖЛИВИМ?**
% опитаних

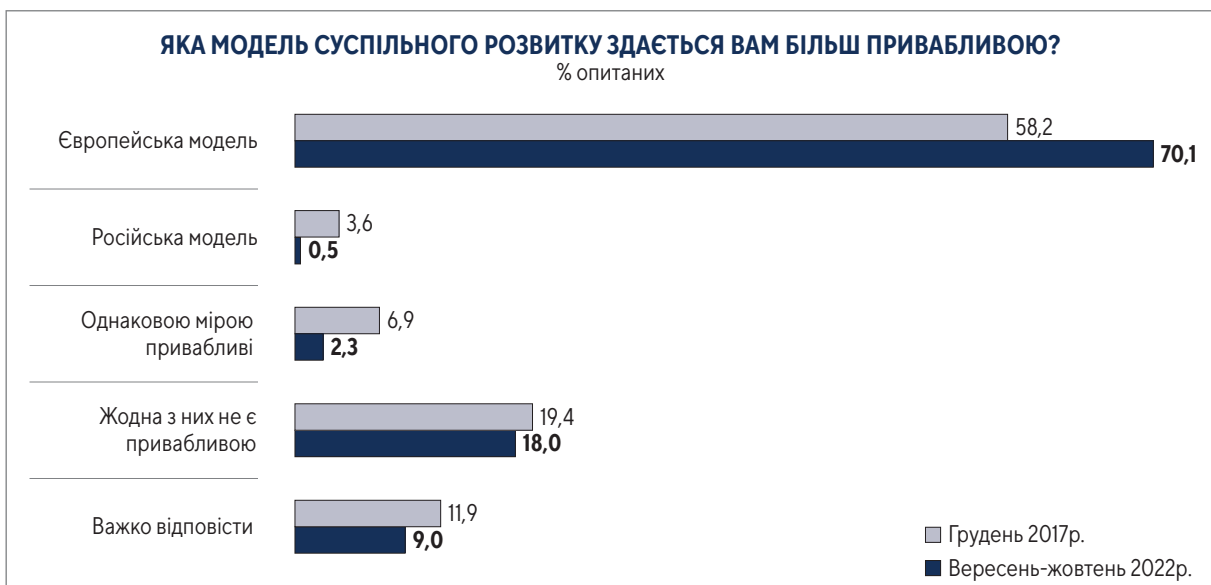

ЧИ ЗГОДНІ ВИ З НАВЕДЕНИМИ ДУМКАМИ? середній бал*									
	Україна				Німеччина	Нідерланди	Румунія	Росія	
	2011р.	2017р.	2020р.	2022р.					
Потрібно зменшити різницю в доходах	3,5	3,6	6,2	4,5	5,8	5,2	7,5	6,7	Потрібно збільшити різницю в доходах, щоб люди докладали більше зусиль
Частку приватної власності в бізнесі і промисловості слід збільшити	6,7	6,4	6,2	6,0	5,3	5,4	5,9	6,4	Потрібно збільшити частку державної власності в бізнесі і промисловості
Уряд повинен нести більше відповідальності за те, щоб усі громадяни були забезпечені	3,0	3,3	4,4	4,0	4,9	5,0	5,7	4,4	Люди повинні самі себе забезпечувати, а не сподіватися на Уряд
Конкуренція це добре. Вона спонукає людей напружено працювати і розвивати нові ідеї	4,4	4,3	4,1	4,1	3,5	4,7	3,2	4,4	Конкуренція шкідлива: вона пробуджує у людей їх гірші якості
Зрештою, старання робота, як правило, винагороджується	4,7	4,8	5,1	4,4	5,3	4,9	3,3	4,8	Старання робота зазвичай не призводить до успіху: для нього потрібні удача і зв'язки
Люди можуть розбагатіти лише за рахунок інших	5,5	5,7	–	6,1	–	–	–	–	Рівень добробуту може вирости в усіх

* За 10-бальною шкалою від 1 до 10, де «1» означає повну згоду з думкою, розташованою ліворуч, а «10» – з думкою справа. Респонденти могли вибрати будь-яке проміжне положення на шкалі, залежно від того, якою мірою для них ближче кожне з двох суджень.

ЯКИМ ВИ БАЧИТЕ МАЙБУТНЄ УКРАЇНИ? % опитаних							
	Квітень 2003р.	Грудень 2005р.	Березень 2010р.	Листопад 2016р.	Березень 2019р.	Червень 2021р.	Вересень-жовтень 2022р.
Україна буде високорозвинутою, демократичною, впливовою європейською країною	31,1	36,8	37,7	36,5	41,5	40,0	64,7
Україна буде країною, що йде особливим шляхом розвитку (як, наприклад, Китай)	8,0	13,7	16,3	21,4	19,9	13,3	13,6
Україна буде слаборозвинутим придатком Росії	4,7	2,5	8,5	1,4	2,0	2,0	0,8
Україна буде слаборозвинутим придатком Заходу	10,4	10,3	4,5	8,6	7,2	10,0	3,9
Україна назавжди стане країною «третього світу», нерозвинутою і маловпливовою	10,8	6,8	5,3	5,2	6,8	10,8	1,7
Україна зникне як самостійна держава	4,9	2,9	2,7	2,5	3,1	5,2	1,5
Мені не цікаво майбутнє цієї країни	2,2	0,6	0,8	0,6	2,0	1,1	0,5
Інше	2,9	3,2	3,6	2,0	2,8	1,9	1,4
Важко відповісти	25,0	23,2	20,6	22,0	14,8	15,8	11,9

ЯКИМ ВИ БАЧИТЕ МАЙБУТНЄ УКРАЇНИ?					
% опитаних					
(продовження)					
РЕГІОНИ (вересень-жовтень 2022р.)					
	Захід	Центр	Південь	Схід	
Україна буде високорозвинутою, демократичною, впливовою європейською країною	71,2	69,6	44,5	56,1	
Україна буде країною, що йде особливим шляхом розвитку (як, наприклад, Китай)	12,0	13,1	20,6	13,4	
Україна буде слаборозвинутим придатком Росії	0,6	0,5	0,5	2,0	
Україна буде слаборозвинутим придатком Заходу	1,7	4,8	3,8	5,4	
Україна назавжди стане країною «третього світу», нерозвинутою і маловпливовою	1,7	0,5	2,9	3,7	
Україна зникне як самостійна держава	0,6	0,6	5,7	2,2	
Мені не цікаво майбутнє цієї країни	1,3	0,0	0,5	0,5	
Інше	0,4	1,9	3,3	1,0	
Важко відповісти	10,7	9,2	18,2	15,9	
ВІК (вересень-жовтень 2022р.)					
	18-29 років	30-39 років	40-49 років	50-59 років	60 років і старші
Україна буде високорозвинутою, демократичною, впливовою європейською країною	71,7	71,4	63,3	63,3	58,0
Україна буде країною, що йде особливим шляхом розвитку (як, наприклад, Китай)	12,8	12,6	14,8	14,2	13,9
Україна буде слаборозвинутим придатком Росії	0,3	1,2	0,8	0,3	1,0
Україна буде слаборозвинутим придатком Заходу	1,6	3,2	3,2	5,4	5,3
Україна назавжди стане країною «третього світу», нерозвинутою і маловпливовою	0,9	0,7	1,9	3,0	1,9
Україна зникне як самостійна держава	0,3	1,2	1,9	1,5	2,1
Мені не цікаво майбутнє цієї країни	0,6	0,7	0,8	0,0	0,3
Інше	0,9	0,7	1,6	0,9	2,2
Важко відповісти	10,9	8,3	11,6	11,4	15,2

ЯКА МОДЕЛЬ СУСПІЛЬНОГО РОЗВИТКУ ЗДАЄТЬСЯ ВАМ БІЛЬШ ПРИВАБЛИВОЮ?

% опитаних

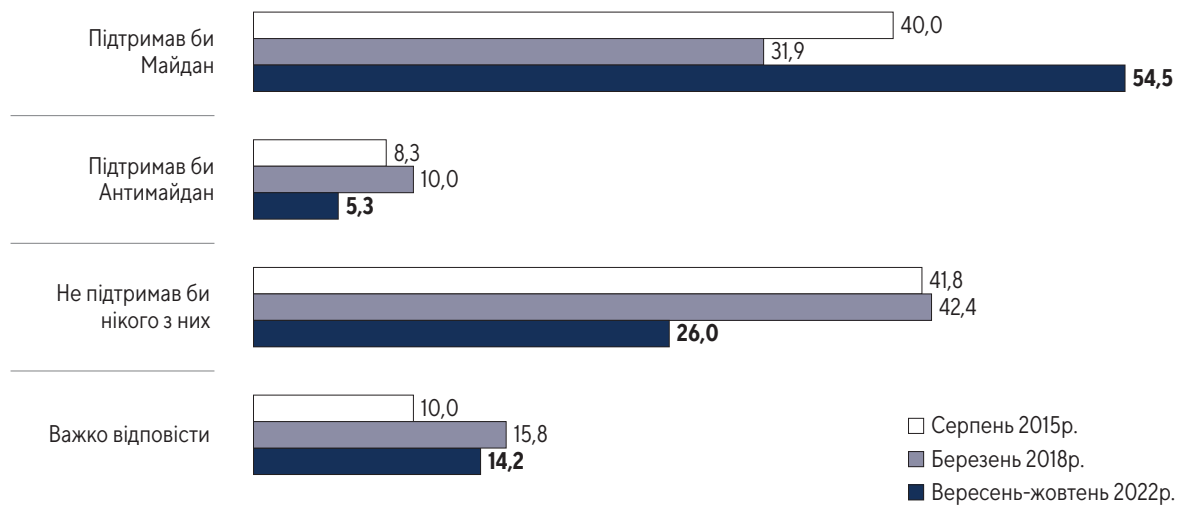
(продовження)

РЕГІОНИ (вересень-жовтень 2022р.)				
	Захід	Центр	Південь	Схід
Європейська модель	82,5	76,8	45,0	52,6
Російська модель	0,2	0,3	0,5	1,2
Однаковою мірою привабливі	0,6	2,4	3,3	4,2
Жодна з них не є привабливою	10,3	11,6	33,5	33,7
Важко відповісти	6,5	8,8	17,7	8,3

ВІК (вересень-жовтень 2022р.)					
	18-29 років	30-39 років	40-49 років	50-59 років	60 років і старші
Європейська модель	80,4	76,6	69,0	71,2	60,2
Російська модель	0,0	0,5	0,5	0,3	0,9
Однаковою мірою привабливі	0,6	1,2	2,2	3,3	3,6
Жодна з них не є привабливою	11,5	12,7	20,5	17,7	24,0
Важко відповісти	7,5	9,0	7,8	7,5	11,3

Минуло більше восьми років після закінчення подій, які називають Майданом. ЯКБИ ЦІ ПОДІЇ 2013-2014рр. ВІДБУВАЛИСЯ ЗАРАЗ, ВИ ПІДТРИМАЛИ Б МАЙДАН ЧИ АНТИМАЙДАН?

% опитаних

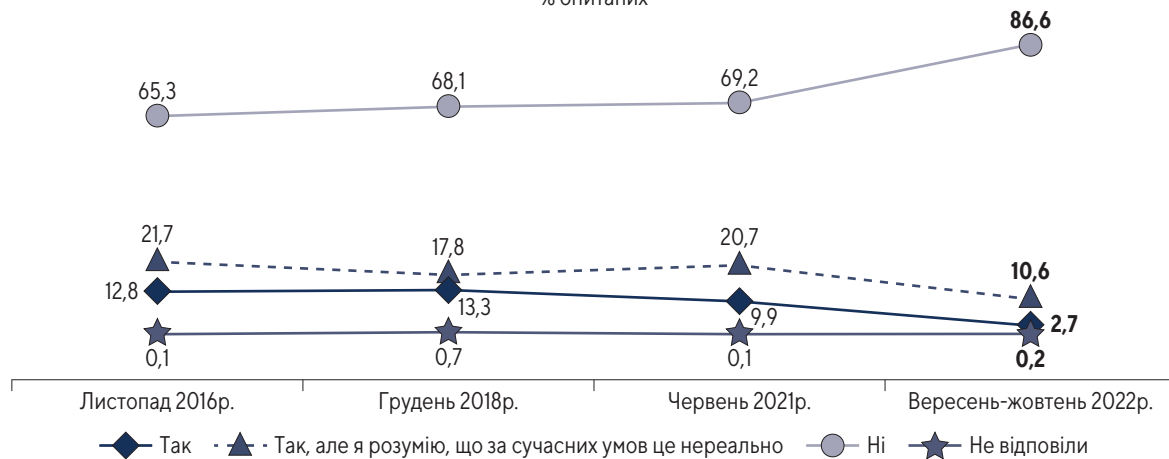

РЕГІОНИ (вересень-жовтень 2022р.)				
	Захід	Центр	Південь	Схід
Підтримав би Майдан	78,6	55,3	19,7	38,7
Підтримав би Антимайдан	2,2	5,0	1,9	11,8
Не підтримав би нікого з них	8,3	23,6	63,0	35,8
Важко відповісти	10,9	16,1	15,4	13,7

ВІК (вересень-жовтень 2022р.)					
	18-29 років	30-39 років	40-49 років	50-59 років	60 років і старші
Підтримав би Майдан	63,2	57,2	54,6	53,9	48,3
Підтримав би Антимайдан	3,4	5,1	3,8	7,8	6,2
Не підтримав би нікого з них	17,1	22,6	26,8	24,0	33,9
Важко відповісти	16,2	15,1	14,9	14,4	11,6

ЧИ ПРАГНЕТЕ ВИ ВІДНОВЛЕННЯ РАДЯНСЬКОГО СОЮЗУ?

% опитаних

РЕГІОНИ (вересень-жовтень 2022р.)

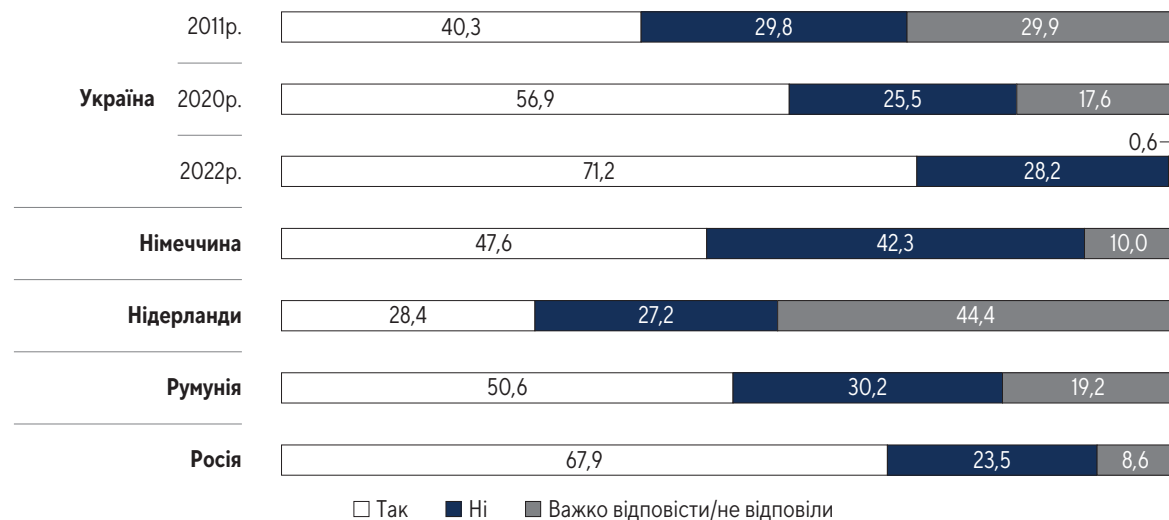
	Захід	Центр	Південь	Схід
Так	3,3	1,2	3,8	4,4
Так, але я розумію, що за сучасних умов це нереально	3,5	10,0	24,0	14,4
Ні	93,0	88,7	72,1	80,9
Не відповіли	0,2	0,1	0,0	0,2

ВІК (вересень-жовтень 2022р.)

	18-29 років	30-39 років	40-49 років	50-59 років	60 років і старші
Так	3,1	1,9	3,0	1,5	3,4
Так, але я розумію, що за сучасних умов це нереально	1,6	4,6	7,6	9,9	21,9
Ні	95,0	93,4	89,2	88,6	74,5
Не відповіли	0,3	0,0	0,3	0,0	0,2

ЯКЩО ВИНИКНЕ ТАКА НЕОБХІДНІСТЬ, ТО ЧИ ГОТОВІ ВИ ЗАХИЩАТИ СВОЮ КРАЇНУ?

% опитаних

РЕГІОНИ (Україна, 2022р.)

	Захід	Центр	Південь	Схід
Так	73,8	75,7	78,9	54,3
Ні	25,8	23,8	19,6	45,0
Важко відповісти/не відповіли	0,4	0,5	1,4	0,7

2. ПЕРСПЕКТИВИ ВІДНОВЛЕННЯ КОНКУРЕНТНОГО ПОЛІТИЧНОГО ПРОЦЕСУ ПІСЛЯ ЗАВЕРШЕННЯ ВІЙНИ: ТЕНДЕНЦІЇ ГРОМАДСЬКОЇ ДУМКИ ТА ЕКСПЕРТНІ ОЦІНКИ

У ситуації, коли триває війна, процеси, пов'язані з політичною конкуренцією, не припинилися зовсім, але набули «латентної» форми. Це проявляється зокрема у звинуваченні тих чи інших політичних сил у позиції чи діях, що шкодять національній безпеці та обороні (звинувачення спрямовані як проти політиків, які представляють владу, так і проти опозиційних політиків).

Про відновлення повною мірою конкурентних політичних процесів можна буде говорити лише після закінчення війни, однак уже зараз можна аналізувати ті зміни в українському суспільстві та громадській думці, на тлі яких вони відбуватимуться в повоєнний період. Ці зміни є далекими від завершення і, констатуючи певний стан суспільства та громадської думки на час проведення дослідження, не можна бути впевненими в тому, що він залишиться незмінним і в повоєнний період. Однак, усе ж є підстави і сенс говорити про певні тенденції, які з великою імовірністю зберігатимуться і в найближчому майбутньому, а отже, впливатимуть на суспільні процеси, в т.ч. політичні, після завершення війни¹.

Разом з цим, на характер політичної конкуренції впливатимуть не лише домінуючі у громадській думці тренди стосовно підтримки тих чи інших ідеологічних напрямів чи політик, але й політико-правові умови функціонування політичної конкуренції та, відповідно, політичних партій, як, наприклад, заборона на пропагування певних політичних ідеологій, цілей політичних партій, гасел та ін.

¹ Аналіз громадської думки, що розкриває політичні та ідеологічні преференції громадян України, був здійснений на основі результатів соціологічного опитування, проведеного соціологічною службою Центру Разумкова у вересні-жовтні 2022р. За окремими показниками здійснювалося порівняння як з попередніми опитуваннями Центру Разумкова, так і на основі порівняння з результатами досліджень, що проводилися в Україні в рамках «Світового дослідження цінностей» (World Values Survey) у 2011р. і 2020р. Також порівняння проводиться з результатами досліджень у рамках 7-ї хвилі «Світового дослідження цінностей» у Німеччині, Нідерландах, Румунії та Росії. Детальніше див. розділ 1 цієї доповіді.

СТАВЛЕННЯ ГРОМАДЯН ДО АЛЬТЕРНАТИВ ПОЛІТИКИ В РІЗНИХ СФЕРАХ

Політичні партії у своїй діяльності мають відображати ідеологічні позиції та преференції громадян (інакше у партій немає шансів здобути підтримку). Отже, виявлення цих преференцій дозволяє передбачити, політичні сили якого спрямування домінуватимуть у найближчому майбутньому. У цьому дослідженні ми відстежували динаміку цих преференцій, порівнявши їх з тими, що були висловлені у 2018р.²

З метою виявлення політичних преференцій респондентам було запропоновано обрати позицію політичної партії, за яку вони могли б проголосувати на парламентських виборах, між двома альтернативами. Ці політичні альтернативи стосувалися зовнішньої і внутрішньої політики, економіки, соціальної та гуманітарної політики. Альтернативи в питаннях формулювалися за принципами «ліво-правої» 11-бальної шкали³. В аналітичних цілях були згруповані відповіді респондентів, що перебували в діапазонах «0-3», «4-6» та «7-10», що дозволило більш наочно відобразити розподіл політичних преференцій громадян (таблиця «Де на шкалі від 0 до 10 має бути розташована позиція політичної сили...?», с.60-61).

Зовнішньополітичні орієнтації. Якщо у 2018р. дослідники зазначали, що в питаннях щодо зовнішньополітичних орієнтацій України існують значні суспільні поділи і в рамках запропонованих дилем жодна з альтернатив не була підтримана принаймні половиною опитаних, то за даними останнього опитування громадська думка стала більш одностайною.

Так, якщо у 2018р. лише відносна більшість (46%) респондентів були готові підтримати політичну силу, що дотримується курсу на вступ України до ЄС в найближчій перспективі, то зараз — переважна більшість (80%). Частка прихильників курсу на союз Росії і Білорусі зменшилася з 22,5% до 4%.

Якщо у 2018р. питання вибору між вступом до НАТО та позаблоковим статусом ділило суспільство на три відносно рівні частини (прихильників кожної з альтернатив та тих, хто вагається), то у 2022р. підтримка вступу до НАТО зросла з 37% до 70%.

Порівняно з 2018р., істотно зменшилися відмінності між регіонами в зовнішньополітичних орієнтаціях. Так, у 2018р. переважна більшість опитаних на Заході та в Центрі підтримували політичні сили, орієнтовані на вступ України до ЄС, натомість на Сході відносна більшість схилилася до вибору на користь Євразійського економічного союзу. На Півдні було досить багато прихильників обох напрямів. Зараз прихильники євроінтеграції становлять більше 60% на Півдні і Сході. На Півдні число прихильників вибору на користь Євразійського економічного союзу скоротилося до 17%, а на Сході — до 5%.

Ще більша регіональна поляризація у 2018р. спостерігалася довкола питання вступу чи відмови від вступу до НАТО. Якщо на Заході переважна більшість, а в Центрі — відносна більшість опитаних підтримували вступ до НАТО, то на Сході й Півдні близько половини опитаних надавали перевагу позаблоковому статусу України.

У 2022р. підтримку політичній партії, яка виступає за вступ до НАТО, висловили більшість жителів Західного, Центрального та Східного регіонів. На Півдні відносна більшість (36%) підтримали б партію, що виступає за вступ до НАТО, а 27% — партію, що виступає за позаблоковий статус.

Відповідаючи на пряме питання про підтримку політичних сил, залежно від їх зовнішньополітичних орієнтацій, **підтримку політичних сил, що виступають за євроінтеграцію України, висловили 52% опитаних (у жовтні 2021р. таких було 34%).**

Підтримка сил, що виступають за відновлення відносин з Росією та інтеграцію

² Дослідження проведене соціологічною службою Центру Разумкова 21-27 червня 2018р. в усіх регіонах України, за винятком Криму та тимчасово окупованих територій Донецької та Луганської областей. Опитано 2 021 респондент віком від 18 років. Теоретична похибка вибірки не перевищує 2,3%. Докладно див.: Національна безпека і оборона, 2018р., №3-4.

³ Матеріал для аналізу становлять відповіді громадян на питання «Де на шкалі від 0 до 10 має бути розташована позиція політичної сили, яку б Ви підтримали на виборах?», в якому громадянам пропонувалося визначитися стосовно альтернативних політичних пропозицій (тверджень) у різних сферах.

України до євразійського простору, знизилася за цей період з 12% до 2%, так само, як знизилася частка тих, хто відповідає, що для нього ці питання не мають значення під час визначення симпатій до політичних партій (з 15% до 10%).

Майже незмінним залишилося число тих, хто підтримав би політичні сили, що виступають за особливий шлях розвитку України, заснований на її національних особливостях (у 2021р. таких було 31%, у 2022р. — 29%).

Слід зазначити, що далеко не всі респонденти, які підтримують вступ України до ЄС, підтримують політичні сили, що виступають за євроінтеграцію (лише 64,5% з-поміж них). Респонденти, які проти вступу до ЄС, переважно висловлюють підтримку політичним силам, що виступають за особливий шлях розвитку України, заснований на її національних особливостях (51%), 10% з-поміж них підтримують політичні сили, що виступають за відновлення відносин з Росією та інтеграцію України до євразійського простору, а 6,5% — за «євроінтеграційні» політичні сили.

У Західному та Центральному регіонах більшість опитаних (відповідно 61% і 56%), а у Східному — відносна більшість (45%) підтримують політичні сили, що виступають за євроінтеграцію України. У Південному регіоні відносна більшість (44%) підтримують політичні сили, що виступають за особливий шлях розвитку України, заснований на її національних особливостях.

У всіх регіонах вкрай низькою є підтримка сил, які виступають за відновлення відносин з Росією та інтеграцію України до євразійського простору (1% у Центральному регіоні, 2% — у Західному, і по 4% у Південному та Східному регіонах).

Підтримка «євроінтеграційних» політичних сил тим вища, чим молодші респонденти (їх частка зростає з 44% серед тих, кому 60 і більше років, до 65,5% серед молодших 30 років). Серед респондентів, які вдома спілкуються українською мовою, підтримують політичні сили, які виступають за євроінтеграцію України, 57%; серед тих, хто вдома спілкується російською — 41% (що становить відносну більшість).

Розподіл влади. Як у 2018р., так і у 2022р. громадяни частіше виступають за передачу повноважень з центру органам місцевого самоврядування, за децентралізацію. Однак, якщо у 2018р. за це виступала більшість (56%), то зараз — відносна більшість (46%), а **підтримка курсу на розширення функцій центральної влади, скорочення повноважень органів місцевого самоврядування, посилення керованості всіх органів влади з центру** зросла з 10% до 20% (що очікувано в умовах війни, таблиця «Де на шкалі від 0 до 10 має бути розташована позиція політичної сили...?», с.60–61).

Якщо у 2018р. переважна більшість респондентів у всіх регіонах підтримували скорочення функцій центральної влади та розширення повноважень органів місцевого самоврядування, децентралізацію, то у 2022р. в Західному та Центральному регіонах це підтримують трохи більше половини (51–52%) опитаних, у Південному — відносна більшість (43%), а у Східному — лише 28%, що статистично значуще не відрізняється від числа тих, хто підтримує курс на розширення функцій центральної влади (26%). Отже, в регіонах, наближених до бойових дій, менше виражена підтримка скорочення функцій центральної влади.

Більш помітні зміни відбулись у ставленні щодо можливих змін балансу повноважень між Президентом і Парламентом. Якщо у 2018р. прихильників посилення впливу Верховної Ради на Уряд та виконавчу владу, обмеження повноважень Президента було більше, ніж прихильників посилення впливу Президента на Уряд та виконавчу владу, обмеження повноважень Верховної Ради — 35% проти 19%, то **у 2022р. співвідношення змінилося на користь збільшення частки прихильників посилення президенціалізму:** відповідно 15% і 39%.

Хоча і тоді, і тепер переважає позиція підтримки *status quo*: 44,5% опитаних у 2018р. і **45% опитаних зараз не готові підтримати ні посилення впливу Верховної Ради на Уряд і виконавчу владу та обмеження повноважень Президента, ні навпаки, посилення ролі Президента.**

Якщо у 2018р. відносна більшість жителів Сходу та Півдня підтримували посилення

впливу Верховної Ради та обмеження повноважень Президента, тоді як у Центрі та на Заході більше схилилися до збереження *status quo*, то у 2022р. частка тих, хто виступав за посилення впливу Президента на Уряд та виконавчу владу, в усіх без винятку регіонах перевищувала частку тих, хто підтримував посилення впливу Верховної Ради на Уряд та виконавчу владу, обмеження повноважень Президента.

Економічна та соціальна політика. У питаннях економічної політики громадяни більше покладаються на механізми державного регулювання, ніж на ринкові інструменти. Разом з тим, якщо у 2018р. більшість (59%) опитаних надавали перевагу активній ролі держави в управлінні економічними процесами та здійсненню контролю над цінами, то зараз — лише відносна більшість (46%). Частка тих, хто віддає перевагу відмові від втручання держави в економічні процеси та контролю над цінами (все має вирішувати ринок), зросла з 11% до 22,5%.

У 2018р. відносна більшість (46%) громадян виступали за розширення державного сектору економіки, повернення в державну власність раніше приватизованих підприємств (лише 15% — за приватизацію державних підприємств, пріоритетний напрям розвитку приватного сектору економіки). У 2022р. співвідношення підтримки цих позицій стало 36% на 27%. **Тобто хоча й зберігається переважання підтримки державного сектору економіки, але це переважання стало значно менш виразним.**

Істотні зміни відбулися в уявленнях про те, які галузі економіки мають бути пріоритетними — якщо у 2018р. дещо частіше респонденти покладали надії на розвиток традиційних галузей: металургії, машинобудування, видобувної промисловості та сільського господарства — на протидію пріоритетному розвитку нових галузей і технологій (ІТ-сектор, робототехніка, штучний інтелект, нанотехнології, біотехнології та ін.) — 39% проти 21%, **то зараз пріоритети змінилися — відповідно 25% проти 36,5%.**

Підтримка політичних сил, залежно від позиції стосовно економічних і соціальних питань, істотно різниться у вікових групах респондентів. Виступають за розширення державного сектору економіки, повернення

в державну власність раніше приватизованих підприємств громадяни старшого віку (їх частка зростає від 28% серед тих, кому менше 30 років, до 45% серед тих, кому 60 і більше років). Наймолодша вікова група — єдина, де число прихильників приватизації перевищує число прихильників розширення державного сектору економіки (відповідно 34% і 23%). Якщо серед респондентів, яким 60 і більше років, виступають за пріоритетний розвиток нових галузей і технологій лише 27%, то серед тих, кому менше 30 років — 51%.

У відповідях респондентів на питання щодо альтернативних підходів у **соціальній політиці чітко простежується запит на значну роль держави в цій сфері.**

Практично незмінним залишається переважання тих, хто вважає, що система соціального забезпечення (пенсії, субсидії, соціальна допомога) має бути державною (вони становили 67% усіх опитаних у 2018р. та 64,5% — у 2022р. (лише відповідно 8% і 11,5% дотримувалися думки, що система соціального забезпечення (пенсії, субсидії, соціальна допомога) може обслуговуватися приватними компаніями). Чим старші респонденти, тим частіше вони вважають, що система соціального забезпечення має бути державною (їх частка зростає від 56% у наймолодшій віковій групі до 71% — у найстаршій).

Громадяни дещо більше надають перевагу сплаті високих податків заради безкоштовних соціальних послуг від держави (36,5% у 2018р. і 35% — у 2022р.), ніж сплаті низьких податків за самостійної оплати соціальних послуг (15% — у 2018р. і 26% — у 2022р.). Хоча, як видно, частка прихильників останньої точки зору дещо зросла.

Гуманітарна політика. Для українського суспільства характерним був високий рівень актуальності соціокультурного поділу, що виявлялося в поляризації суспільства з низки проблем гуманітарної політики: мовного питання (зокрема, статусу російської мови та політики держави в мовному питанні), різного тлумачення історії України (зокрема, проблеми «єдності слов'янських народів», ставлення до радянської спадщини тощо).

Однак, останніми роками, особливо після початку повномасштабної агресії Росії проти України, **позиції різних груп населення**

з цього приводу зближуються. Якщо у 2018р. за державний захист і підтримку української мови (обов'язкове навчання українською мовою у школах, запровадження мовних квот на радіо і телебаченні) виступали 49% опитаних (проти 29% тих, хто вважав, що ставлення держави до всіх мов має бути однаковим, то у 2022р. співвідношення цих позицій стало 64% проти 16%).

Хоча істотні регіональні відмінності з цього питання зберігаються, проте **зараз у всіх регіонах більшість або відносна більшість респондентів виступають за державний захист і підтримку української мови** (від 43% на Півдні до 81% на Заході країни). Примітно, що хоча зберігаються істотні відмінності між мовними групами з цього питання, однак, навіть серед російськомовних респондентів відносна більшість (40%) виступають за державний захист і підтримку української мови (проти — 31,5%), серед україномовних респондентів — відповідно 74% і 9%.

Якщо у 2018р. 36% респондентів підтримали б політичну силу, яка виступала за продовження декомунізації, а 30% — ту, яка виступає за припинення декомунізації, то у 2022р. частка перших зросла до 58%, а частка других знизилася до 16,5%.

Найбільшою мірою підтримують процеси декомунізації жителі Західного (77,5%) і Центрального (59%) регіонів, менше — жителі Східного (41,5%) і Південного (37%) регіонів, але **в усіх регіонах частка тих, хто виступає за продовження декомунізації, перевищує частку тих, хто виступає проти.**

Істотні відмінності спостерігаються в позиції прихильників і противників вступу до ЄС — якщо серед перших 66% — «за» продовження декомунізації, і лише 13% — «проти», то серед противників вступу до ЄС — відповідно 27% і 41%.

Можна говорити про **гегемонію «традиційних цінностей» у ставленні до деяких ліберальних практик, поширених у західних демократіях.** Зокрема останніми роками дуже мало змінилося ставлення до можливості схвалення державою права на шлюб (партнерство) між громадянами однієї статі: частка тих, хто підтримав би

політичні сили, які схвалили б це, зросла, порівняно з 2018р., незначною мірою (з 4% до 9%), так само незначною мірою (з 77% до 71%) зменшилася частка тих, хто не підтримав би таку політичну силу. При цьому позиція громадян, які виступають за вступ України до ЄС, і тих, хто виступає проти, мало відрізняється (лише відповідно 9,5% і 6,5% позитивно поставилися б до дозволу таких шлюбів).

Відбулося незначне зростання (з 5% до 13%) підтримки декриміналізації вживання і зберігання для особистого вжитку окремих легких наркотиків, однак, 74% опитаних у 2018р. і 70% у 2022р. підтримують жорстку політику в боротьбі з наркотиками, кримінальне покарання за їх вживання та зберігання.

Значно змінилося ставлення до ідеї відновлення смертної кари за найбільш тяжкі і жорстокі злочини. Якщо у 2018р. відносна більшість (41%) виступали за відновлення смертної кари, то **у 2022р. відносна більшість (42%) виступали вже проти її відновлення** (і лише 29% — за відновлення). Найчастіше проти відновлення смертної кари виступають жителі Західного регіону (52%), найрідше — жителі Центрального (35,5%) і Південного (36%) регіонів.

І у 2018р., і у 2022р. відносна більшість (відповідно 45% і 42%) вважали, що **обмеження громадянських прав не може виправдовуватися зовнішньою агресією.** Лише відповідно 17% і 23% підтримали б політичну силу, яка виступала б за обмеження певних громадянських прав і свобод (таких як свобода слова, зібрань та ін.) в умовах зовнішньої агресії. Вважають, що обмеження громадянських прав не може виправдовуватися зовнішньою агресією, відносна більшість (від 38% до 47%) жителів усіх регіонів, 44% прихильників вступу до ЄС і 33% противників вступу.

ОЦІНКА ПОЛІТИЧНИХ ПОГЛЯДІВ НА ЛІВО-ПРАВІЙ ШКАЛІ

Оцінюючи свої політичні погляди в системі координат «ліві-праві» за шкалою від 1 («ліві») до 10 («праві»), **в середньому українці оцінюють їх 5,6 балами**, що мало відрізняється від ситуації 2020р. (5,8) і 2011р. (5,5), від позиції громадян Румунії (5,6) та Нідерландів (5,5). Більш «ліву» позицію мають

громадяни Німеччини (4,8), більш «праву» — громадяни Росії (6,1) (діаграма «*Де на ліво-правій шкалі Ви розташовуєтеся за своїми поглядами?*», с.62-63).

Як і попередніми роками, Західний регіон України вирізняється більш «правими» політичними поглядами (середній бал — 6,3). Порівняно з 2017р., незмінною залишилася позиція жителів Західного і Центрального регіонів, однак, дещо «поправишали» (хоча і в рамках «центристського» діапазону) погляди жителів Півдня (з 5,0 до 5,5 бала) та Сходу (з 4,5 до 5,3).

Результати дослідження дозволяють стверджувати, що політична «правизна» в Україні статистично значуще і позитивно корелює з важливістю для респондента жити в демократичній країні (коефіцієнт кореляції Пірсона між цими двома змінними становить 0,16), з уявленнями про те, що країна управляється демократично (0,14), із задоволеністю тим, як працює політична система в Україні (0,14).

Також «правизна» позитивно корелює з підтримкою вступу України до ЄС (0,16) та НАТО (0,16), підтримкою посилення впливу Президента на Уряд та виконавчу владу, обмеженням повноважень Верховної Ради (0,06), в економічній сфері — з відмовою від втручання держави в економічні процеси та від контролю над цінами (0,07), з уявленнями про те, що «потрібно збільшити різницю в доходах, щоб люди докладали більше зусиль» (0,08), що «рівень добробуту може вирости в усіх (а не в окремих людей за рахунок того, що вони багатіють лише за рахунок інших) (0,06), з підтримкою декомунізації (0,16), з переконанням у необхідності державного захисту і підтримки української мови (0,13), з уявленнями про те, що в умовах зовнішньої агресії можуть бути обмежені певні громадянські права і свободи (свобода слова, зібрань та ін.) (0,08), з недопущенням відновлення смертної кари (0,06), а також із задоволеністю власним життям (0,17) та рівнем інтернальності (впевненістю людини в тому, що вона сама, а не незалежні від неї обставини визначають перебіг її життя).

З початку 2000-х років зростала підтримка громадянами України національно-демократичної ідеології. У 2003р. її поділяли 10% респондентів (приблизно стільки ж,

що й ідеологію, яка включала ідеї возз'єднання України з Росією (11%) та комуністичну ідеологію (10%)). Але за даними останнього опитування, національно-демократичні ідеї поділяють 22% респондентів, тоді як комуністичні — 1%, ідеологію «російського світу» (власне, це і є квінтесенцією «ідей возз'єднання України з Росією») — 0,2% (таблиця «*Який ідейно-політичний напрям найбільше відповідає Вашим переконанням?*», с.63-64).

Другою за впливовістю є соціал-демократична ідеологія (7%, з початку 2000-х років її популярність в Україні не змінилася), ще 5,5% назвали ідеологію «зелених» (що теж мало відрізняється від показника 2003р.). 4% назвали ліберальну ідеологію (її підтримка дещо вища, ніж на початку 2000-х років). Також 4% опитаних поділяють християнсько-демократичні ідеї. По 2% опитаних є прихильниками національно-радикальних та соціалістичних ідей. 12,5% опитаних заявили, що не є прихильниками жодної ідеологічної течії, 21% — що в них не орієнтуються, 15% вагалися з відповіддю.

У Західному та Центральному регіонах підтримка національно-демократичної ідеології є вищою, ніж на Півдні та Сході, однак навіть на Півдні та Сході вона належить до найбільш поширених (на Півдні, поділяючи перше місце за популярністю із соціал-демократичною ідеологією, маючи тут по 13% прихильників кожна). Ліберальні ідеї є більш популярними на Півдні і Сході (відповідно 7% і 8%), ніж на Заході та в Центрі (відповідно 3% і 2%), а християнсько-демократичні ідеї найбільш поширені в Західному регіоні (8,5%, в інших регіонах — від 1% до 4%).

Популярність національно-демократичної ідеології нижча у найстаршій групі (18% серед тих, кому 60 і більше років і 22-26% в інших вікових групах). Прихильники комуністичних ідей залишаються переважно серед представників найстаршої вікової групи (хоча навіть серед них становлять лише 3%).

Серед респондентів, які назвали конкретний ідейно-політичний напрям, лише 37% вважають, що в Україні є партія, практична діяльність якої відповідає цьому напрямку. У 2020р. таких було значно більше (49%). 41% вважають, що такої партії не існує.

Загалом, починаючи з 2011р., спостерігається тенденція зростання частки тих, хто вважає, що в Україні не існує партії, практична діяльність якої відповідає тому ідейно-політичному напрямку, який відображає їх погляди (діаграма «Чи є в Україні партія...?», с.64). Особливо багато таких у Південному (68,5%) і Східному (56%) регіонах.

Ставлення до політичних сил, потреба в нових політичних силах та нових політиках. Порівняно з кінцем 2020р., помітно знизилася частка респондентів, які вважають, що політичні партії потрібні для нормального розвитку України як держави. З 2014р. по 2020р. частка таких респондентів становила 70-75%, а за даними останнього опитування, вона знизилася до 53% (діаграма «Потрібні чи не потрібні політичні партії для нормального розвитку України як держави?», с.65).

Частка тих, хто дотримується думки, що вони не потрібні, зросла з 14% до 28,5%. Найчастіше на необхідність існування політичних партій для нормального розвитку України вказують прихильники найбільш поширених в Україні ідеологій — національно-демократичної (70%) та соціал-демократичної (60,5%). Найрідше так вважають ті, хто не є прихильником жодної ідеології (36%).

Порівняно з 2020р., істотно зменшилася частка респондентів, які вважають, що в Україні є партія, про яку вони можуть сказати, що вона представляє їх інтереси (з 38% до 24%, діаграма «Чи є в Україні партія, про яку Ви можете сказати, що вона представляє Ваші інтереси?», с.65). Прихильники національно-демократичної ідеології частіше, ніж загалом громадяни України, вважають, що в Україні є партія, яка представляє їх інтереси (43%). Значно менше таких серед тих, хто не є прихильником жодної ідеології (7%). Серед представників російськомовного населення таких менше, ніж серед україномовного (відповідно 17% і 27%).

Частка громадян, які вважають, що **Україні потрібні нові політичні партії**, порівняно

з 2020р., **практично не змінилася** (відповідно 35% і 34%, діаграма «Чи потрібні Україні нові політичні партії?», с.66). Дещо частіше на необхідності появи таких партій вказують прихильники ідеології «зелених» (46%), національно-демократичної ідеології (42%), найрідше — ті, хто не орієнтується в ідеологічних течіях (23,5%), ті, хто не вважає себе прихильником жодної ідеології (26%) або ж не визначився у своїх ідеологічних перевагах (27%).

Протягом останніх 10 років **потреба в нових політичних лідерах** виголюшувалась українцями найбільше у 2015р. (тоді 55% вказали на неї і лише 28% вважали, що цілком достатньо тих політичних лідерів, які вже є, діаграма «Чи потрібні Україні нові політичні лідери?», с.66). **Останніми роками число громадян, які відчують таку потребу, дещо зменшилося** (до 46% у 2020р. і до 41% у 2022р.). Зараз число тих, хто вважає, що цілком достатньо існуючих політичних лідерів також становить 41%. Певною мірою зниження потреби в нових лідерах може бути зумовлене тим, що нинішня «владна команда» сприймається громадською думкою саме як такі лідери.

Дещо частіше висловлюють потребу в таких лідерах прихильники соціал-демократичної ідеології (54%), ідеології «зелених» (53%), національно-демократичної ідеології (46%), найрідше — ті, хто не орієнтується в ідеологічних течіях (33%), ті, хто не вважає себе прихильником жодної ідеології (30%) або ж не визначився у своїх ідеологічних перевагах (35%).

ЕКСПЕРТНА ОЦІНКА ЗМІН У ПОЛІТИЧНОМУ ЖИТТІ УКРАЇНИ ТА ПЕРСПЕКТИВ ВІДНОВЛЕННЯ ПОЛІТИЧНОЇ КОНКУРЕНЦІЇ

Експертів просили оцінити зміни в політичному житті України під впливом російсько-української війни⁴. На думку 53% експертів, воєнна агресія Росії докорінно змінила політичне життя України і розстановку політичних сил, ще 36% — що вона мала певний вплив, і лише 6% — що вона істотно не вплинула (діаграма «Чи мала воєнна агресія

⁴ Експертне опитування проводилося соціологічною службою Центру Разумкова у вересні-жовтні 2022р. Були опитані 102 експерти (фахівці в галузі політичних наук, представники органів місцевого самоврядування, громадських організацій, політичних партій, журналісти). Докладно див. матеріал «Думки експертів про вплив російської агресії на політико-ідеологічні орієнтації громадян, політичну ситуацію в Україні та перспективи її розвитку», розміщений в цьому журналі.

Росії проти України вплив на політичне життя України і розстановку політичних сил?»).

Експерти оцінювали ймовірність низки змін у політичному житті України після закінчення війни (таблиця «*Чи відбудуться в політичному житті України після закінчення російсько-української війни такі зміни?»*).

Найчастіше експерти передбачають такі зміни:

- ✓ військові витрати надовго залишаться пріоритетною статтею витрат українського бюджету (93% або впевнені, або вважають високоймовірним, що це відбудеться);
- ✓ практичне зникнення з політичного поля проросійських партій (90%);
- ✓ старе покоління політиків (які відігравали провідну роль у 1990-2000-х роках) втратить вплив на політичне життя (88%);
- ✓ у політичному житті значну роль відіграватимуть колишні учасники бойових дій (87%);
- ✓ проблематика геополітичного вибору для України між «Заходом» і «Сходом» зникне з політичного дискурсу як вирішена проблема (83%);
- ✓ вступ України до ЄС (82%);
- ✓ у політичному дискурсі істотно зросте інтерес до соціальної проблематики (проблеми бідності, корупції, соціальної рівності тощо) (80%);
- ✓ молодь більш активно братиме участь у політичному житті (78,5%);
- ✓ зросте вплив Президента в системі влади (78%);
- ✓ виникнуть і здобудуть широку підтримку нові політичні сили (78%);
- ✓ прискоряться процеси демократизації суспільного життя (71%);
- ✓ відбудеться вступ України до НАТО (70%);
- ✓ зросте роль недержавних організацій у суспільному житті (67%);
- ✓ посиляться владна монополія нинішньої партії влади (66%);
- ✓ загостриться політична боротьба (59%);
- ✓ посиляться роль держави в економіці (55%);
- ✓ зменшиться вплив олігархів на політичні процеси (54%);
- ✓ посиляться авторитарні тенденції в діяльності влади та суспільно-політичному житті загалом (52%).

З іншого боку, експерти вважають малоімовірними такі процеси та події:

- ✓ примирення з Росією (91% експертів вважають це малоімовірним, або впевнені, що цього не станеться);
- ✓ нинішня політична опозиція прийде до влади (80%);
- ✓ відбудеться централізація влади, згорання процесів децентралізації (58%);
- ✓ судові і правоохоронні органи стануть більш незалежними з боку представників вищих владних інститутів (55%);
- ✓ у громадській свідомості зросте запит на авторитарного лідера, «сильну руку» (53%);
- ✓ регіональні еліти стануть більш незалежними від центральної влади (53%).

Експерти не мають спільної думки про долю ЗМІ: 42% вважають, що вони, найімовірніше, стануть більш незалежними, а 45% — що це малоімовірно або напевне не станеться.

Відносна більшість (40%) експертів вважають, що після закінчення російсько-української війни в Україні зросте рівень

соціального розшарування (хоча 31% дотримуються думки, що він залишиться без змін, а 17% — що він знизиться (діаграма «Після закінчення російсько-української війни рівень соціального розшарування в Україні...?»).

44% експертів схиляються до думки, що після війни зросте соціальна напруженість у суспільстві, але 24,5% дотримуються думки, що вона залишиться без змін, 21% — що вона знизиться.

45% експертів вважають, що після війни в Україні зросте вплив правих політичних сил, 32% — що він залишиться без змін, а 9% — що він знизиться.

47% експертів передбачають, що після війни знизиться вплив лівих сил, 25,5% — що він залишиться без змін, 11% — що він зросте.

Стосовно впливу центристських сил після війни, то 43% експертів очікують, що він залишиться без змін, 29% — що він зросте, 10% — що він знизиться.

ВИСНОВКИ

Загальнонаціональне опитування виявило зміни в політичних преференціях громадян України, що значною мірою зумовлені війною, і які з великою імовірністю зберігатимуться і в найближчому майбутньому, а отже, впливатимуть на суспільні процеси, в т.ч. політичні, після завершення війни.

Істотно зросла підтримка в українському суспільстві зовнішньополітичного курсу на вступ України до ЄС і НАТО (переважна більшість українців підтримують цей курс). До того ж, істотно зменшилися відмінності між регіонами в зовнішньополітичних орієнтаціях.

Під час війни зріс авторитет Президента України, що посилює підтримку політичних сил, які позицінують чи позиціонуватимуть себе як «пропрезидентські», а отже, зменшує електоральні шанси опозиційних партій.

У питаннях економічної політики громадяни більше покладаються на механізми

державного регулювання, ніж на ринкові інструменти. Разом з тим, число прихильників ліберальної економічної політики зростає. Тому, швидше за все, провідні політичні сили в питаннях економічної політики декларуватимуть помірковані підходи щодо ролі держави в економічних процесах. Виходячи з особливостей електоральних преференцій різних вікових груп, політичні сили, орієнтовані на молодіжний електорат, найімовірніше, декларуватимуть більш ліберальну позицію в економічній сфері.

Важливим питанням у програмах політичних сил має стати питання післявоєнної модернізації української економіки, пріоритетного розвитку нових галузей і технологій.

Попередніми роками для українського суспільства характерним був високий рівень актуальності соціокультурного поділу, що виявлялось у поляризації суспільства з низки проблем гуманітарної політики: зокрема, мовної політики, різного тлумачення історії України. Однак, останніми роками, особливо після початку повномасштабної агресії Росії проти України, позиції різних груп населення з цього приводу зближуються на основі зростання підтримки розширення сфери вживання української мови, проведення політики декомунізації та дерусифікації. Тому можна очікувати, що актуальність гуманітарних питань у політичній риториці поступово знижуватиметься.

З початку 2000-х років зростала підтримка громадянами України національно-демократичної ідеології. Зараз ця ідеологія є найпопулярнішою, що створює основи для успіху політичних сил, які керуються нею. З іншого боку, саме прихильники національно-демократичної ідеології (так само, як і прихильники ідеології «зелених») найчастіше висловлюють потребу в появі нових політичних партій, що наводить на думку, що існуючі політичні партії, орієнтовані на підтримку цих сегментів електорату, повною мірою не задовольняють їх політичні очікування.

Також, починаючи з 2011р., спостерігається тенденція зростання числа

респондентів, хто вважає, що в Україні не існує партії, практична діяльність якої відповідає тому ідейно-політичному напрямку, який відображає погляди громадян. Особливо багато таких у Південному та Східному регіонах. Тобто існують передумови для виникнення нових політичних сил, особливо тих, що будуть шукати електоральну підтримку жителів Південного та Східного регіонів.

За оцінкою більшості опитаних експертів, воєнна агресія Росії докорінно змінила політичне життя України та розставила нові політичні сили. Так, за результатами експертного опитування, можна передбачати в «післявоєнний» період практичне зникнення з політичного поля України проросійських партій, зникнення з політичного дискурсу проблематики геополітичного вибору для України між «Заходом» і «Сходом» як вирішеної проблеми, істотне зниження популярності та політичного впливу «старого» покоління політиків (які відігравали провідну роль у 1990-2000-х роках) та керованих ними політичних сил, зростання ролі в політичному житті колишніх учасників бойових дій, учасників волонтерського руху на підтримку армії, зростання ролі недержавних організацій у суспільному житті, зростання інтересу до соціальної проблематики в політичному дискурсі, більш активну участь молоді в політичному житті, появу нових політичних сил.

Разом з тим, у політичному житті, за оцінками більшості експертів, можуть розгортатися суперечливі процеси: прискорення процесів демократизації суспільного життя поряд із зростанням впливу Президента в системі влади та посиленням владної монополії нинішньої партії влади, загостренням політичної боротьби і можливістю посилення авторитарних тенденцій в діяльності влади і суспільно-політичному житті загалом.

Однак, йдеться лише про те, що кожна з цих тенденцій має шанс на реалізацію після війни, проте, які саме з них реалізуються, залежатиме від подальшого розвитку подій (у т.ч. й від дій політичних сил, умов і правових обмежень їх діяльності).

ДЕ НА ШКАЛІ ВІД 0 ДО 10 МАЄ БУТИ РОЗТАШОВАНА ПОЗИЦІЯ ПОЛІТИЧНОЇ СИЛИ, ЯКУ Б ВИ ПІДТРИМАЛИ НА ВИБОРАХ?* % опитаних					
	0-3 бали	4-6 балів	7-10 балів	Не відповіли	Середній бал
Вступ України до союзу Росії і Білорусії, вступ до Євразійського економічного союзу	Червень 2018р.				
	22,5	30,2	46,3	1,0	6,1
	Вересень-жовтень 2022р.				
	4,4	14,9	80,4	0,3	8,4
Позаблоковий статус України, її невходження до військових блоків	Червень 2018р.				
	34,4	27,1	37,1	1,3	5,2
	Вересень-жовтень 2022р.				
	11,8	17,8	70,0	0,3	7,7
Посилення впливу Верховної Ради на Уряд та виконавчу владу, обмеження повноважень Президента	Червень 2018р.				
	35,2	44,5	19,3	1,0	4,4
	Вересень-жовтень 2022р.				
	14,9	45,4	38,9	0,7	5,9
Скоротити функції центральної влади, передати більше повноважень органам місцевого самоврядування, здійснити децентралізацію	Червень 2018р.				
	56,0	33,1	9,9	0,9	3,2
	Вересень-жовтень 2022р.				
	45,6	33,8	20,2	0,4	4,1
Розширення державного сектору економіки, повернення в державну власність раніше приватизованих підприємств	Червень 2018р.				
	46,4	37,6	15,1	0,9	3,7
	Вересень-жовтень 2022р.				
	36,3	36,4	26,9	0,4	4,6
Активна роль держави в управлінні економічними процесами, здійснення контролю над цінами	Червень 2018р.				
	58,9	29,3	11,1	0,7	3,0
	Вересень-жовтень 2022р.				
	46,1	31,0	22,5	0,4	4,0
Економіка України має спиратися на традиційні галузі – металургію, машинобудування, видобувну промисловість, сільське господарство (АПК)	Червень 2018р.				
	38,9	38,9	21,3	0,9	4,3
	Вересень-жовтень 2022р.				
	25,1	38,1	36,5	0,3	5,4
Податкова система, за якої людина сплачує високі податки, але безкоштовно отримує від держави певні соціальні послуги	Червень 2018р.				
	36,5	47,7	15,0	0,8	4,2
	Вересень-жовтень 2022р.				
	35,1	38,6	26,0	0,3	4,7

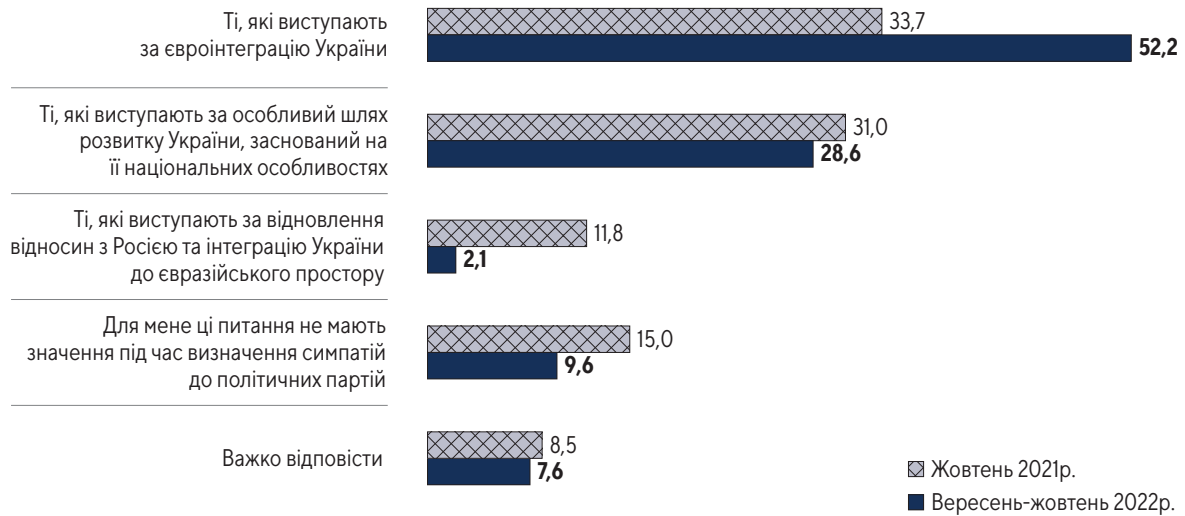
* «0» означає максимальну підтримку позиції, наведеної ліворуч, а «10» – повну підтримку позиції, наведеної праворуч.

ДЕ НА ШКАЛІ ВІД 0 ДО 10 МАЄ БУТИ РОЗТАШОВАНА ПОЗИЦІЯ ПОЛІТИЧНОЇ СИЛИ, ЯКУ Б ВИ ПІДТРИМАЛИ НА ВИБОРАХ?*						
% опитаних						(продовження)
	0-3 бали	4-6 балів	7-10 балів	Не відповіли	Середній бал	
Система соціального забезпечення (пенсії, субсидії, соціальна допомога) має бути державною	Червень 2018р.					Система соціального забезпечення (пенсії, субсидії, соціальна допомога) може обслуговуватися приватними компаніями
	66,9	23,9	8,1	1,0	2,5	
	Вересень-жовтень 2022р					
	64,5	23,6	11,5	0,3	2,9	
Державний захист і підтримка української мови (обов'язкове навчання українською мовою у школах, встановлення мовних квот на радіо та телебаченні...)	Червень 2018р.					Ставлення держави до всіх мов має бути однаковим
	48,6	21,5	29,2	0,7	4,2	
	Вересень-жовтень 2022р					
	63,6	20,0	16,1	0,2	3,0	
Продовження декомунізації	Червень 2018р.					Припинення процесів декомунізації
	35,8	32,1	29,7	2,4	4,7	
	Вересень-жовтень 2022р					
	58,3	23,2	16,5	1,9	3,1	
Захист традиційних суспільних цінностей, зокрема, сім'ї і шлюбу, який ґрунтується на вільній згоді чоловіка і жінки	Червень 2018р.					Визнання державою права на шлюб (партнерство) між громадянами однієї статі
	77,1	18,7	3,6	0,7	1,7	
	Вересень-жовтень 2022р					
	70,7	19,9	9,0	0,4	2,3	
Відновлення смертної кари за найбільш тяжкі і жорстокі злочини проти людини	Червень 2018р.					Недопущення відновлення смертної кари за будь-які злочини
	40,6	33,9	24,8	0,7	4,3	
	Вересень-жовтень 2022р					
	28,6	29,2	41,6	0,6	5,6	
Жорстка політика в боротьбі з наркотиками, кримінальне покарання за їх вживання та зберігання	Червень 2018р.					Декриміналізація вживання і зберігання для особистого вжитку окремих легких наркотиків
	74,0	19,9	5,3	0,8	2,0	
	Вересень-жовтень 2022р					
	69,6	17,6	12,7	0,1	2,5	
В умовах зовнішньої агресії можуть бути обмежені певні громадянські права і свободи (свобода слова, зібрань та ін.)	Червень 2018р.					Обмеження громадянських прав не може виправдовуватися зовнішньою агресією
	16,6	37,4	45,2	0,7	6,2	
	Вересень-жовтень 2022р					
	23,3	34,7	41,6	0,4	5,8	

* «0» означає максимальну підтримку позиції, наведеної ліворуч, а «10» — повну підтримку позиції, наведеної праворуч.

ЯКІ ПОЛІТИЧНІ СИЛИ ВИ БІЛЬШЕ ПІДТРИМУЄТЕ (СТАВИТЕСЯ З СИМПАТІЄЮ)?

% опитаних

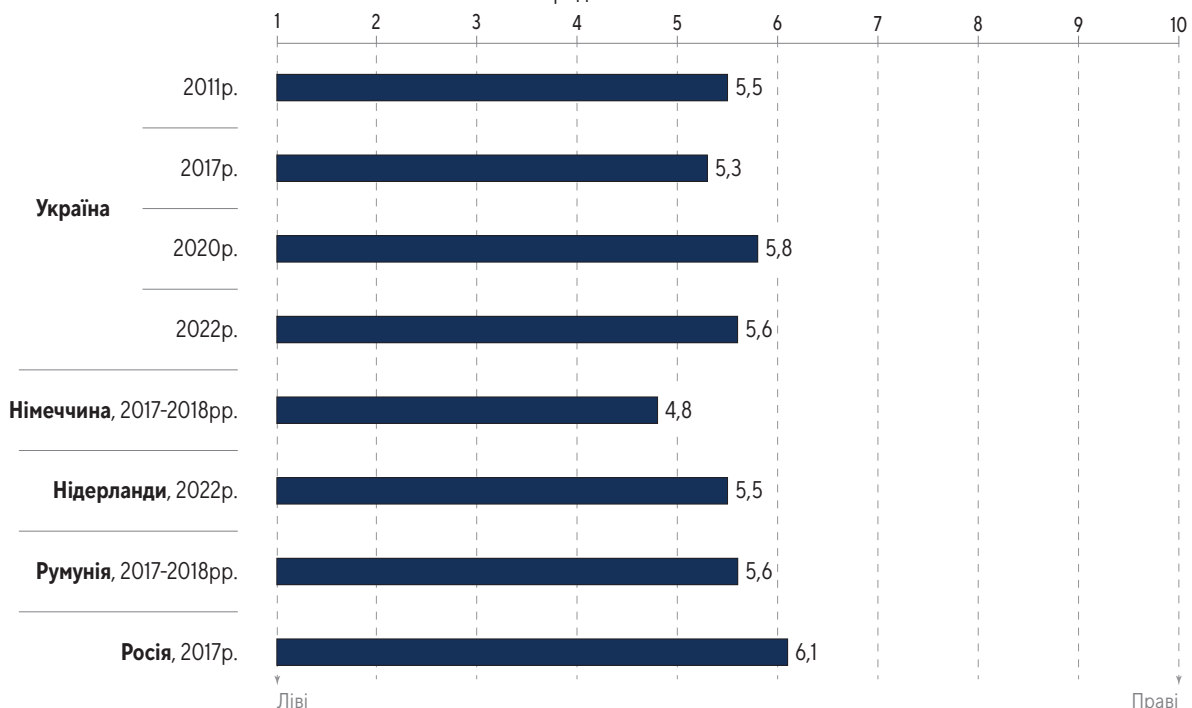

РЕГІОНИ (вересень-жовтень 2022р.)

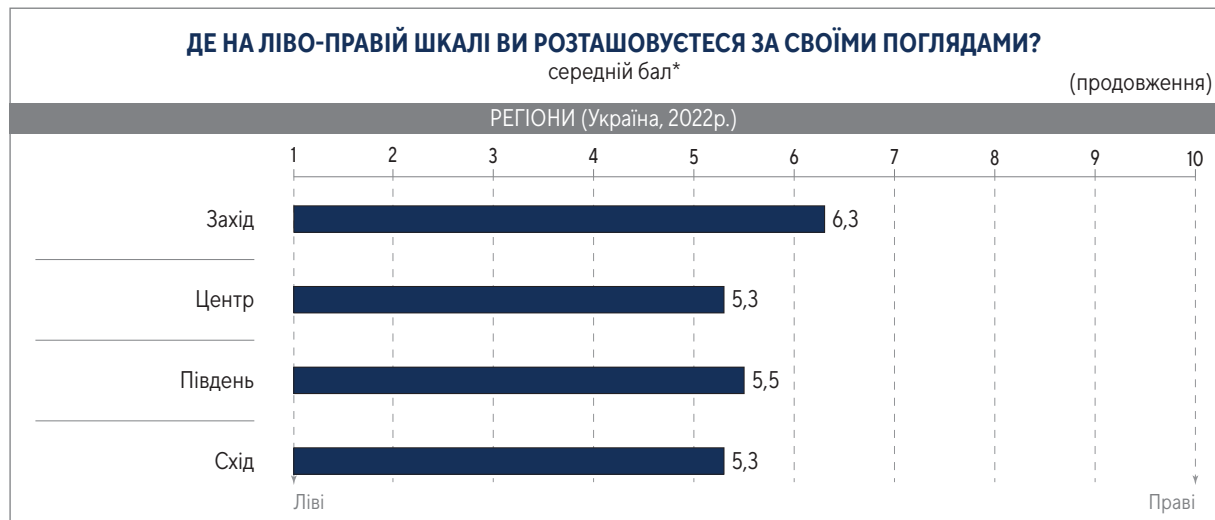
	Захід	Центр	Південь	Схід
Ті, які виступають за євроінтеграцію України	60,6	55,7	30,0	44,6
Ті, які виступають за особливий шлях розвитку України, заснований на її національних особливостях	24,3	28,9	43,8	25,9
Ті, які виступають за відновлення відносин з Росією та інтеграцію України до євразійського простору	2,0	0,7	3,8	4,1
Для мене ці питання не мають значення під час визначення симпатій до політичних партій	7,6	9,3	11,4	12,0
Важко відповісти	5,5	5,3	11,0	13,4

ДЕ НА ЛІВО-ПРАВІЙ ШКАЛІ ВИ РОЗТАШОВУЄТЕСЯ ЗА СВОЇМИ ПОГЛЯДАМИ?

середній бал*

* За 10-бальною шкалою, де «1» означає «ліві», а «10» — «праві».

* За 10-бальною шкалою, де «1» означає «ліві», а «10» – «праві».

ЯКИЙ ІДЕЙНО-ПОЛІТИЧНИЙ НАПРЯМ НАЙБІЛЬШЕ ВІДПОВІДАЄ ВАШИМ ПЕРЕКОНАННЯМ?								
% опитаних								
	Листопад 2003р.	Червень 2008р.	Травень 2010р.	Червень 2012р.	Лютий 2017р.	Липень 2019р.	Червень 2021р.	Вересень-жовтень 2022р.
Національно-демократичний	10,1	11,5	13,2	14,2	15,9	13,9	17,8	22,2
Соціал-демократичний	6,6	3,6	4,3	9,2	5,4	6,5	9,3	7,2
Екологічний («зелені»)	6,6	3,0	3,2	3,5	2,0	2,6	5,0	5,5
Християнсько-демократичний	2,8	1,8	2,3	2,6	2,4	1,9	2,7	4,3
Ліберальний	1,5	1,6	1,9	3,1	2,0	4,4	4,2	4,0
Соціалістичний	3,2	1,7	1,3	2,9	2,4	2,1	3,1	2,2
Національно-радикальний	0,8	1,3	1,8	0,9	3,1	1,4	1,5	2,0
Комуністичний	9,9	3,7	4,6	5,2	1,7	1,4	3,2	1,0
Національно-комуністичний	0,9	0,2	0,7	1,9	0,4	0,2	0,8	0,4
Ідеологія «російського світу»	—	—	—	—	—	—	—	0,2
Консервативний	—	—	—	—	1,4	—	—	—
Політичний напрям, що включає ідеї возз'єднання України з Росією	11,1	16,0	16,3	8,2	2,0	4,9	2,7	—
Інший	1,5	1,2	0,5	0,2	2,6	2,6	2,0	2,7
Жоден	13,9	9,5	13,3	5,6	18,0	11,6	11,1	12,5
Я не орієнтуюся в політичних течіях	22,5	28,4	26,1	30,1	28,3	31,4	28,1	21,2
Важко відповісти	8,7	16,7	10,4	12,5	12,3	15,2	8,6	14,6

ЯКИЙ ІДЕЙНО-ПОЛІТИЧНИЙ НАПРЯМ НАЙБІЛЬШЕ ВІДПОВІДАЄ ВАШИМ ПЕРЕКОНАННЯМ?

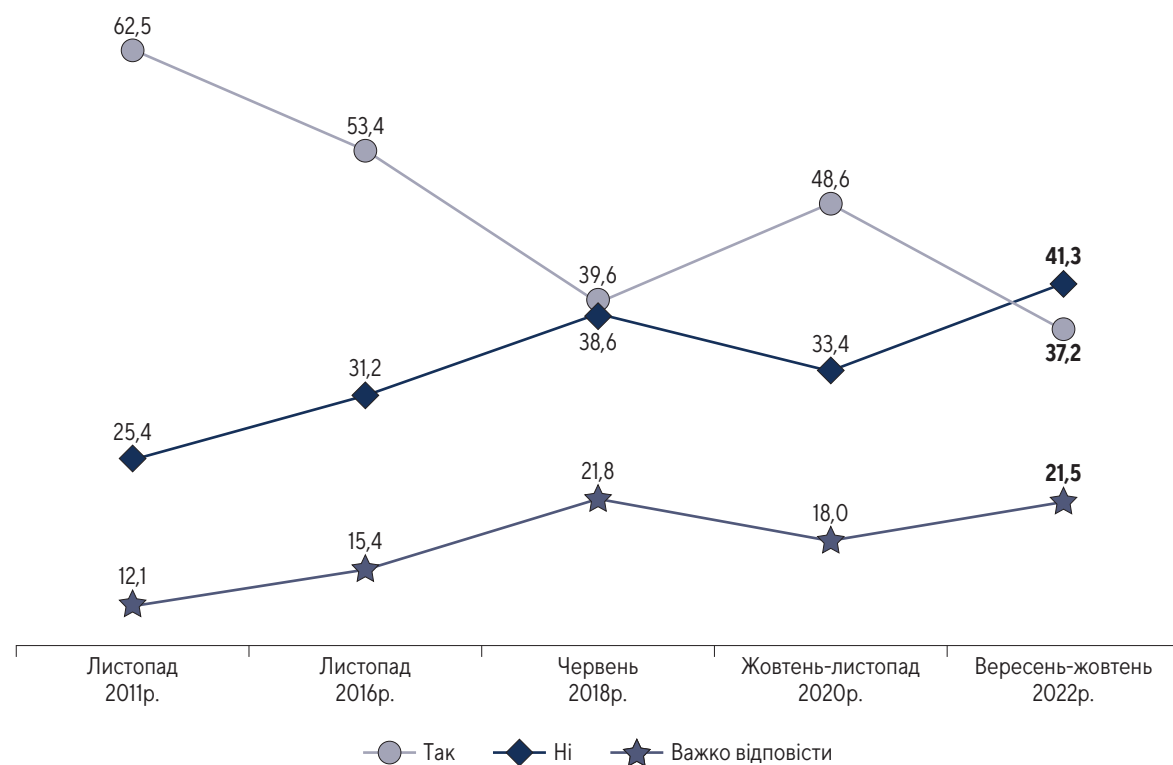
% опитаних

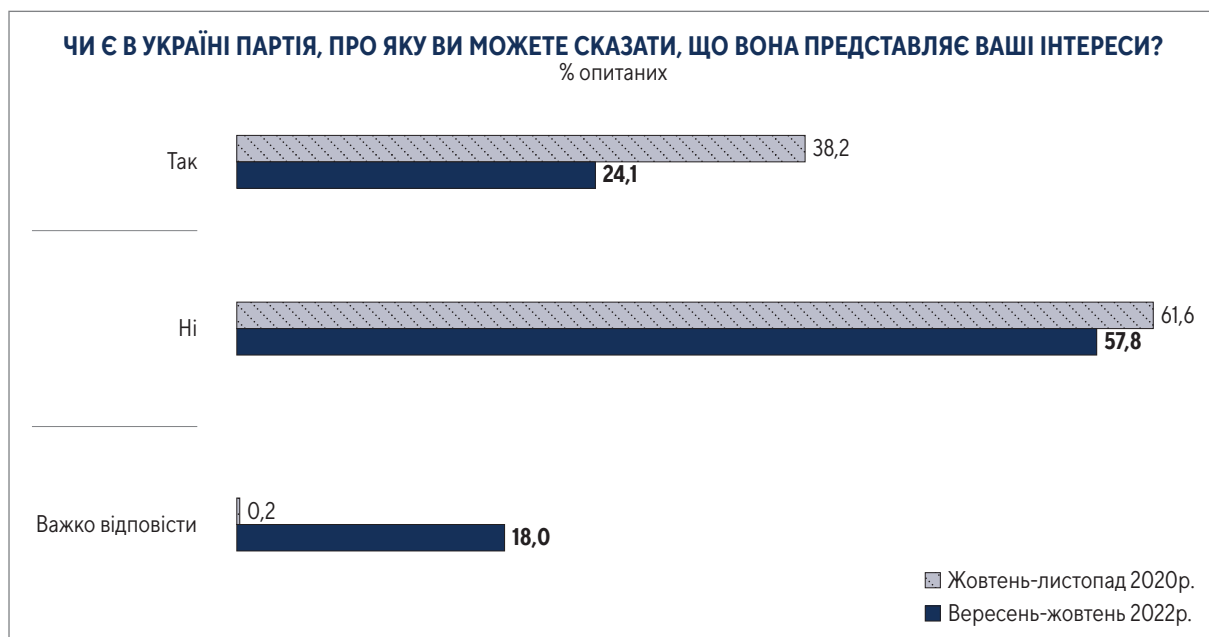
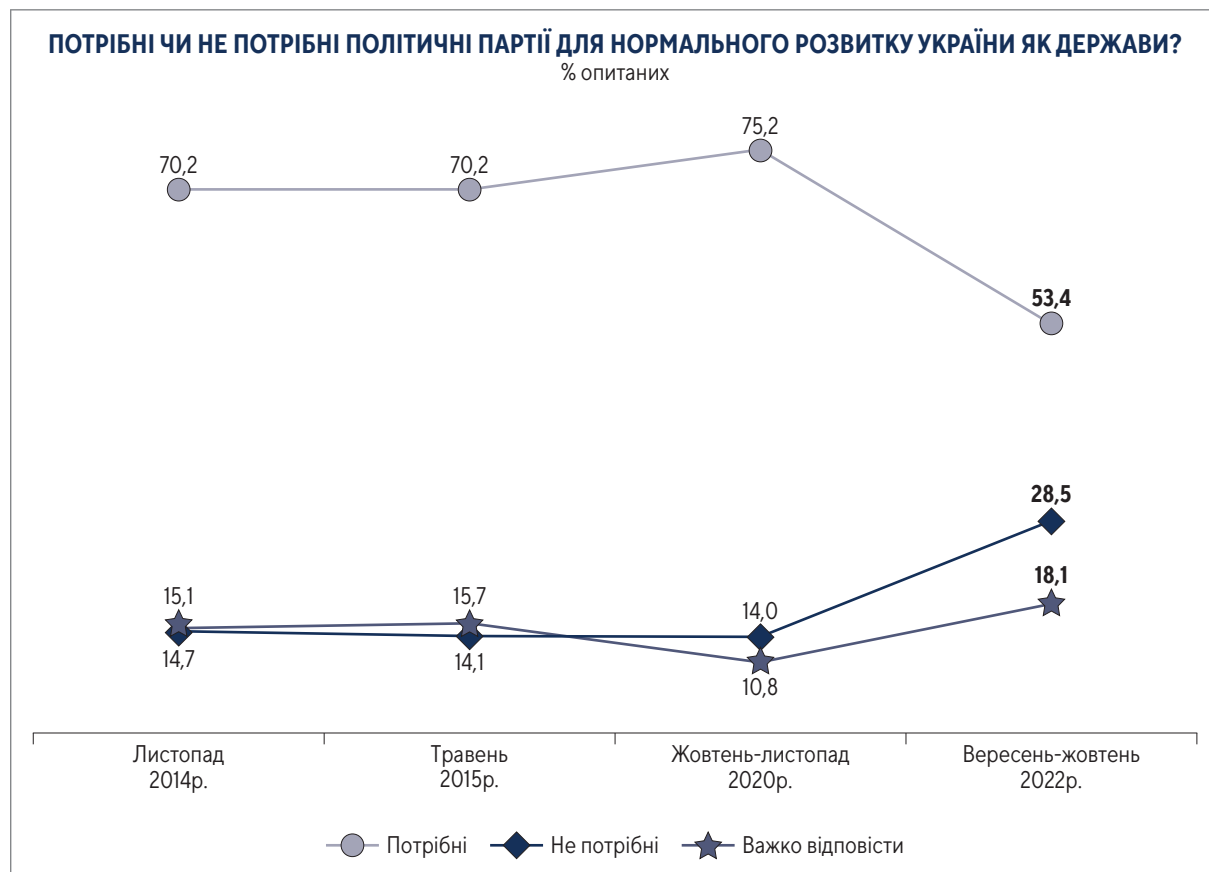
(продовження)

РЕГІОНИ (вересень-жовтень 2022р.)				
	Захід	Центр	Південь	Схід
Національно-демократичний	29,8	23,8	12,9	13,7
Соціал-демократичний	4,2	8,4	13,3	5,6
Екологічний («зелені»)	3,9	7,4	2,4	5,4
Християнсько-демократичний	8,5	3,5	1,4	2,2
Ліберальний	2,6	2,3	7,1	7,8
Соціалістичний	0,9	2,2	1,0	4,4
Національно-радикальний	2,4	1,9	2,4	1,2
Комуністичний	0,6	0,8	1,4	1,7
Національно-комуністичний	0,2	0,5	0,5	0,2
Ідеологія «російського світу»	0,0	0,1	0,0	0,7
Інший	1,7	3,7	1,0	2,9
Жоден	9,2	9,4	22,9	17,8
Я не орієнтуюся в політичних течіях	23,0	21,0	12,9	23,5
Важко відповісти	13,1	15,0	21,0	12,7

ЧИ Є В УКРАЇНІ ПАРТІЯ, ПРАКТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ЯКОЇ ВІДПОВІДАЄ ОБРАНОМУ ВАМИ ІДЕЙНО-ПОЛІТИЧНОМУ НАПРЯМУ?

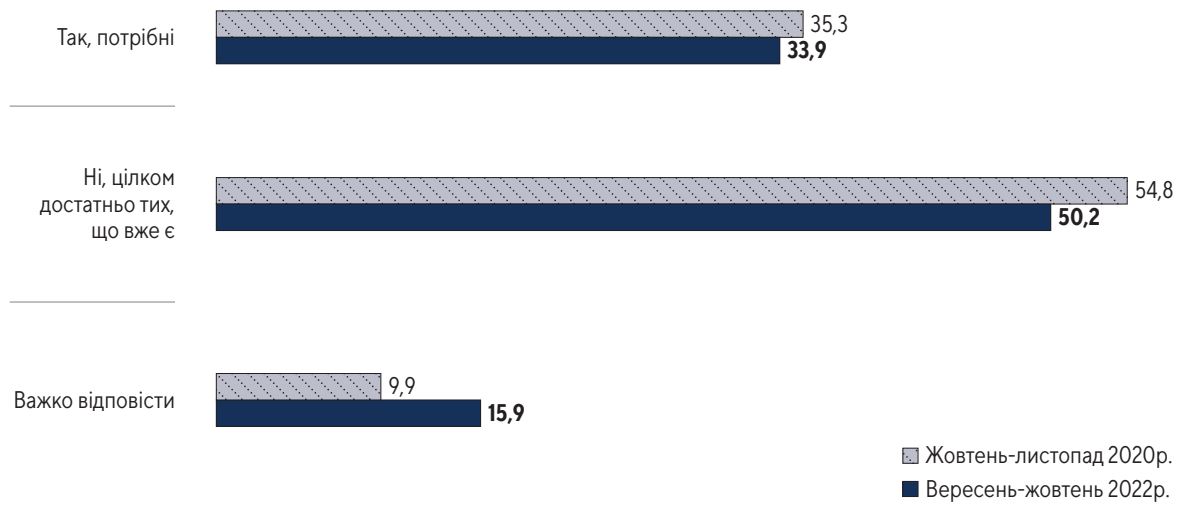
% тих, хто визначився з ідейно-політичним напрямом, який найбільше відповідає його переконанням

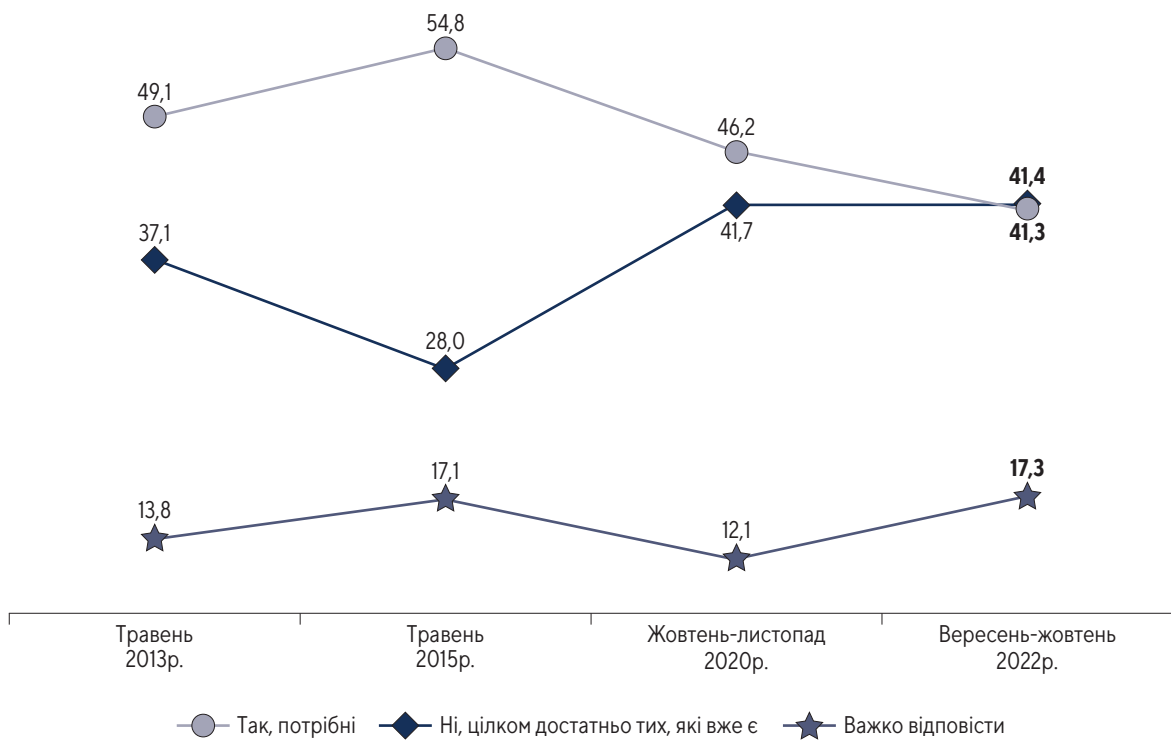
ЧИ ПОТРІБНІ УКРАЇНІ НОВІ ПОЛІТИЧНІ ПАРТІЇ?

% опитаних

ЧИ ПОТРІБНІ УКРАЇНІ НОВІ ПОЛІТИЧНІ ЛІДЕРИ?

% опитаних

3.

ПОЛІТИКО-ПРАВОВІ ЧИННИКИ ВПЛИВУ НА ПРОЦЕСИ ПОЛІТИЧНОЇ КОНКУРЕНЦІЇ: ЕВОЛЮЦІЯ ТА СУЧАСНИЙ СТАН

Як неодноразово зазначалося у попередніх дослідженнях Центру Разумкова, значний вплив на політичні процеси, в т.ч. зміст, структуру та характер політичної конкуренції, здійснюють політико-правові чинники. Насамперед, це обмеження, які встановлюються державою для суб'єктів політичного процесу та суспільно-політичного життя в цілому (політичних партій, громадських об'єднань, окремих громадян) стосовно певних політичних цілей і завдань, а також засобів їх реалізації. Йдеться, по суті, про «межі дозволеного» в політичному житті, про певні обмежувальні рамки політичного плюралізму.

Слід зазначити, що відновлення ідеологічного плюралізму в Україні після поразки національно-визвольних змагань українського народу 1917-1920рр., яка призвела до окупації значної частини території України більшовицькою Росією (згодом СРСР) та встановлення на українських землях жорсткої тоталітарної системи, стало можливим лише з початком т.зв. «горбачовської перебудови» II половини 1980-х років.

Період розпаду СРСР. У 1990р. із текстів конституцій СРСР та радянських республік (в т.ч. і з Конституції Української РСР¹) були вилучені положення про комуністичну партію як «керівну і спрямовуючу силу радянського суспільства, ядра його політичної системи, державних і громадських організацій» — фактично розпочався процес нормативно-правового закріплення політичного та

ідеологічного різноманіття, але й регламентування його рамок.

Натомість, у Конституції УРСР 1978р. з'являються положення, за якими «політичні партії, громадські організації і рухи через своїх представників, обраних до Рад народних депутатів, та в інших формах беруть участь у розробці і здійсненні політики

¹ Закон Української РСР «Про зміни і доповнення Конституції (Основного Закону) Української РСР України». — Відомості Верховної Ради УРСР, 1990р., №45, ст.606.

республіки, в управлінні державними і громадськими справами на основі їх програм і статутів відповідно до Конституції Української РСР і чинних законів.

У ст.7 Конституції зазначається, що «громадяни Української РСР мають право об'єднуватись у політичні партії, інші громадські організації, брати участь у рухах, що сприяють задоволенню їх законних інтересів. Здійснення цього права не підлягає жодним обмеженням, крім тих, які передбачаються законом і є необхідними для інтересів державної чи суспільної безпеки, громадського порядку або захисту прав та свобод громадян. Політичним партіям і громадським організаціям гарантуються умови для виконання своїх статутних завдань» (ст.49)².

Водночас Конституція УРСР встановлювала і певні обмеження, зокрема, передбачала, що «не допускається створення і діяльність партій, інших громадських організацій і рухів, що ставлять за мету зміну шляхом насильства конституційного ладу і в будь-якій протизаконній формі територіальної цілісності держави, а також підрив її безпеки, розпалювання національної і релігійної ворожнечі» (ст.7).

Перші роки Незалежності України. Тенденції нормативно-правового закріплення політичного та ідеологічного плюралізму згодом знайшли своє відображення у Концепції нової Конституції України, схваленої Постановою Верховної Ради УРСР від 19 червня 1991р. При цьому, чи не вперше в УРСР «політичний та ідеологічний плюралізм» разом з «економічним плюралізмом», «багатопартійністю», «розвитком самоврядування», було названо основою майбутнього суспільного та державного ладу України³.

Саме тому вбачалося за необхідне провести конституційне закріплення «визначальних засад створення і діяльності громадських об'єднань (політичних партій, громадських організацій, рухів тощо)». Основний Закон держави мав би містити положення про заборону створення і діяльності

партій, інших громадських об'єднань і рухів, що ставлять за мету зміну шляхом насильства конституційного ладу і територіальної цілісності Республіки, а також підрив її безпеки, розпалювання національної, расової, релігійної ворожнечі, зазіхання на права людини, національних меншин та української нації, порушують права людини⁴.

Згодом у проєкті Конституції України, винесеному Верховною Радою України на всенародне обговорення (в редакції від 1 липня 1992р.), ці методологічні підходи знайдує своє відображення у формулюваннях, за якими «суспільне життя в Україні базується на засадах політичного, економічного та ідеологічного плюралізму/.../ Жодна ідеологія не повинна обмежувати свободу переконань, поглядів, думок і не може визнаватись офіційною державною ідеологією/.../ Кожному гарантується свобода слова і вільне виявлення в будь-якій формі своїх поглядів і переконань /.../ Обмеження цього права визначається лише в законі з метою охорони особистості, сімейної, професійної, комерційної або державної таємниці, забезпечення державної і громадської безпеки, територіальної цілісності, поважання моралі, захисту прав і свобод інших осіб/.../ кожна людина має право на свободу об'єднання з іншими для здійснення і захисту своїх прав і свобод та задоволення інших інтересів/.../ Не допускається утворення і діяльність партій, інших громадських об'єднань і рухів, що ставлять за мету зміну шляхом насильства конституційного ладу, протиправне захоплення державної влади і порушення територіальної цілісності України, а також підрив її безпеки, пропаганду війни, насильства, розпалювання національної, расової, релігійної ворожнечі, зазіхання на права і свободи людини, здоров'я та мораль» (ст.ст.6, 29, 31 та 98 Проекту)⁵.

Конституційні зміни і доповнення в частині запровадження політичного та ідеологічного плюралізму стали основою для появи Закону України «Про об'єднання громадян» (16 червня 1992р.), серед положень якого, зокрема, містилися приписи про те, що «не підлягають легалізації, а діяльність легалізованих об'єднань громадян забороняється у судовому порядку, коли їх метою є: зміна шляхом насильства конституційного ладу і в будь-якій протизаконній формі територіальної цілісності держави; підрив безпеки держави у формі ведення діяльності на користь іноземних держав; пропаганда війни, насильства чи жорстокості, фашизму та неофашизму; розпалювання національної

² Там само.

³ Постанова Верховної Ради Української РСР «Про Концепцію нової конституції України». – Відомості Верховної Ради УРСР, 1991р., №35, ст.46.

⁴ Там само.

⁵ Конституція України. Проект винесений Верховною Радою України на всенародне обговорення (1 липня 1992р.) – Відомості Верховної Ради України, 1992р., №37, ст.550.

та релігійної ворожнечі; створення незаконних воєнізованих формувань; обмеження загально визнаних прав людини» (ст.4).

Конституція України 1996р. Знаковою подією в нормативно-правовому регулюванні ідеологічного плюралізму в Україні стало ухвалення 28 червня 1996р. нової Конституції України. Статтею 15 Основного Закону держави було встановлено, що суспільне життя в Україні ґрунтується на засадах політичної, економічної та ідеологічної багатоманітності; при цьому, жодна ідеологія не може визнаватися державою як обов'язкова, цензура заборонена, а сама держава гарантує свободу політичної діяльності, не забороненої Конституцією і законами України.

Таким чином, ідеологічний плюралізм під час ухвалення нового Основного Закону держави вперше набув не лише статусу окремого конституційно-правового інституту (явища), але й реально був проголошений однією із засад організації суспільного життя в країні із достатньо чітким (як для конституційного рівня правового регулювання) визначенням сутності та змісту його ролі в цьому процесі.

Водночас принцип ідеологічного плюралізму передбачає певні обмеження щодо поширення та пропагування поглядів, несумісних із засадами демократії, захисту та дотримання прав і свобод людини, іншими загальнолюдськими цінностями.

«Будь-яка пропаганда війни, — говорить ст.20 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права 1966р., — повинна бути заборонена законом; будь-який виступ на користь національної, расової чи релігійної ненависті, що являє собою підбурювання до дискримінації, ворожнечі або насильства, повинен бути заборонений законом». Міжнародна конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації 1965р. визначає останню [расову дискримінацію] як «будь-яке розрізнення, виняток, обмеження чи перевагу, ґрунтовані на ознаках раси, кольору шкіри, родового, національного чи етнічного походження, метою або наслідком яких є знищення або применшення визнання, використання чи здійснення на рівних засадах прав людини

та основних свобод у політичній, економічній, соціальній, культурній чи будь-яких інших галузях суспільного життя».

Відповідно, українським конституцієдавцем також передбачено обмеження щодо поширення та пропагування поглядів, несумісних із засадами демократії, захисту та дотримання прав і свобод людини тощо.

Так, ч.2 ст.34 Конституції України (яка закріплює конституційне право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань), передбачено, що «здійснення цих прав може бути обмежене законом в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадського порядку з метою запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я населення, для захисту репутації або прав інших людей, для запобігання розголошенню інформації, одержаної конфіденційно, або для підтримання авторитету і неупередженості правосуддя».

А ч.1 ст.37 Конституції передбачає, що «утворення і діяльність політичних партій та громадських організацій, програмні цілі або дії яких спрямовані на ліквідацію незалежності України, зміну конституційного ладу насильницьким шляхом, порушення суверенітету і територіальної цілісності держави, підрив її безпеки, незаконне захоплення державної влади, пропаганду війни, насильства, на розпалювання міжетнічної, расової, релігійної ворожнечі, посягання на права і свободи людини, здоров'я населення, забороняються».

Конституційні приписи щодо ідеологічного багатоманіття/плюралізму найшли своє нормативне відображення у положеннях низки законів України, зокрема, «Про політичні партії», «Про громадські об'єднання», «Про свободу совісті та релігійні організації», «Про інформацію» та ін., які містили норми щодо практичного функціонування інституту ідеологічного плюралізму як базової засади організації суспільного життя в Україні.

Початок 2000-х років. Водночас заперечення Конституцією України можливості визнання будь-якої ідеології як державної не означає, що в сучасному суспільстві не можуть існувати і розвиватися певні світоглядні орієнтири, які відображають історичні особливості формування народу, його звички і традиції, корінні інтереси та прагнення, покликанням яких є консолідація суспільства навколо вирішення життєво важливих, насущних питань⁶.

⁶ Конституція України. Науково-практичний коментар (редкол.: В.Я.Таций (голова редкол.), О.В.Петришин (відп. секретар), Ю.Г.Барабаш та ін.). — Національна академія правових наук України. 2-ге видання перероблене і доповнене, Х.Право, 2011р., с.113.

Саме тому, наприклад, конституцієдавцем в Основному Законі держави розміщено положення про те, що «держава сприяє консолідації та розвитку української нації, її історичної свідомості, традицій і культури, а також розвитку етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України».

Цей конституційний припис (ст.11 Конституції) аргументовано пропонується розглядати як самостійний (самодостатній, окремих) конституційний обов'язок держави, який носить фундаментальний та одночасно системоутворюючий характер і, зміст якого полягає в тому, що Україна як сучасна конституційна держава зобов'язана всіма доступними їй способами сприяти консолідації та розвитку української нації, її історичної свідомості, традицій та культури, а також розвитку етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України⁷.

Однак, чи не єдиним, **більш-менш вдалим прикладом дотримання законодавцем попередніми роками конституційного припису ст.11 Основного Закону було ухвалення 28 листопада 2006р. Закону «Про Голодомор 1932-1933 років в Україні».**

Положеннями цього нормативного акта Голодомор 1932-1933рр. в Україні визнано геноцидом Українського народу, а його публічне заперечення – наругою над пам'яттю мільйонів жертв Голодомору, приниженням гідності Українського народу та протиправним діянням.

Закон зобов'язав органи державної влади та органи місцевого самоврядування брати участь у формуванні та реалізації державної політики у сфері відновлення та збереження національної пам'яті Українського народу, сприяти консолідації та розвитку української нації, її історичної свідомості та культури, поширенню інформації про Голодомор 1932-1933рр. в Україні серед громадян України та світової громадськості, забезпечувати вивчення трагедії Голодомору в навчальних закладах України, вживати заходів з увічнення пам'яті жертв і постраждалих від Голодомору 1932-1933рр. в Україні, в т.ч. споруджувати в населених пунктах меморіали пам'яті та встановлювати пам'ятні знаки жертвам Голодомору тощо⁸.

Натомість, недотримання (не належне виконання) попередніми роками конституційних приписів ст.11 Основного Закону стало однією з причин небезпечних суспільних деформацій, періодичних спроб усунення Українського народу від реального здійснення ним державної влади, побудови та зміцнення олігархічної системи державного управління і т.ін., що в кінцевому варіанті не могло не призвести до спотворення конституційного принципу ідеологічного плюралізму як такого.

Особливо наочним останнє було в період президентства В.Януковича (2010-2013рр.), що уможливило ухвалення нормативних актів на кшталт законів «Про внесення змін до Закону України «Про увічнення Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941-1945 років» (2011р.) щодо порядку офіційного використання копій Прапора Перемоги» чи т.зв. «мовного» закону Ківалова-Колісниченка «Про засади державної мовної політики (2012р.). У підсумку це призвело до сумнозвісного Розпорядження КМУ, яким було «призупинено процес» підготовки до підписання Угоди про асоціацію між Україною та Євросоюзом (2013р.)⁹.

Останнє, як відомо, зумовило масові мирні протести в Києві, які з часом переросли в Революцію Гідності, а згодом призвели до втечі за межі держави Президента В.Януковича та відновлення базових засад конституційного ладу. Саме Революція Гідності стала одним із найяскравіших прикладів захисту українськими громадянами конституційного принципу ідеологічного плюралізму.

Водночас, незаконна анексія рф Криму та розпочата нею у 2014р. «гібридна війна», які відбулися одразу після перемоги в Україні Революції Гідності, внесли суттєві корективи як до практики реалізації конституційного принципу організації суспільного життя на засадах ідеологічного багатоманіття, так і до системи його конституційно-правового регулювання.

Наслідки Революції Гідності. Найбільш знаковими в системі конституційно-правового регулювання ідеологічного плюралізму в Україні після перемоги Революції Гідності та початку «гібридної війни» рф

⁸ Докладно див.: Стецюк П. Конституційний обов'язок держави сприяти консолідації та розвитку української нації, її історичної свідомості, традицій і культури (теоретико-методологічні аспекти). – Конституційні засади консолідації та розвитку української нації, її історичної свідомості, традицій та культури (до 25-річчя Основного закону України): матеріали загальноукраїнської наук. конф., Київ-Львів, 18 червня 2021р., (упоряд.: д-р юрид. наук, проф. П.Гураль, д-р права, суддя Конституційного Суду України у відставці П.Стецюк), Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2022р., с.16-26.

⁹ Закон України «Про Голодомор 1932-1933 років в Україні».

⁹ Розпорядження КМУ «Питання укладання Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським Співтовариством з атомної енергії і їх державами-членами, з іншої сторони» №905 від 23 листопада 2013р.

проти України стало ухвалення законів «про декомунізацію» та конституційні зміни 2019р щодо стратегічного курсу держави на набуття повноправного членства України в ЄС та НАТО¹⁰.

Низка законів, відомих як «декомунізаційні», внесли знакові світоглядні орієнтири

до системи нормативно-правового регулювання ідеологічного плюралізму в Україні¹¹. Передусім слід відзначити **Закон «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки» (квітень 2015р.)**.

ГОЛОВНІ ПОЛОЖЕННЯ ЗАКОНУ:

1. Закон засуджує комуністичний та націонал-соціалістичний (нацистський) тоталітарні режими в Україні, визначає правові основи заборони пропаганди їх символіки та встановлює порядок ліквідації символів комуністичного тоталітарного режиму.

2. Визначено, що «пропаганда комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів – публічне заперечення, зокрема через засоби масової інформації, злочинного характеру комуністичного тоталітарного режиму 1917-1991рр. в Україні, націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарного режиму, поширення інформації, спрямованої на виправдання злочинного характеру комуністичного, націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів, діяльності радянських органів державної безпеки, встановлення радянської влади на території України або в окремих адміністративно-територіальних одиницях, переслідування учасників боротьби за незалежність України у XX ст., виготовлення та/або поширення, а також публічне використання продукції, що містить символіку комуністичного, націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів».

3. Визначено, що «Пропаганда комуністичного та/або націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів та їхньої символіки юридичною особою, політичною партією, іншим об'єднанням громадян, друкованим засобом масової інформації та/або використання у назві символіки комуністичного та/або націонал-соціалістичного

(нацистського) тоталітарних режимів є підставою для відмови в реєстрації та/або припинення діяльності юридичної особи, політичної партії, іншого об'єднання громадян, підставою для відмови в реєстрації та/або припинення випуску друкованого засобу масової інформації», визначено механізм реалізації цього припису.

4. Визначено, що «виготовлення, поширення, а також публічне використання символіки комуністичного тоталітарного режиму, символіки націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарного режиму, у т.ч. у вигляді сувенірної продукції, публічне виконання гімнів СРСР, УРСР (УСРР), інших союзних та автономних радянських республік або їх фрагментів на всій території України заборонено», передбачено винятки із заборони.

5. Встановлено відповідальність за порушення законодавства про заборону пропаганди комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів та використання їх символіки. З цією метою внесені зміни до Кримінального кодексу України, законів «Про друковані ЗМІ (пресу) в Україні», «Про охорону прав на знаки для товарів і послуг», «Про інформаційні агентства», «Про місцеві державні адміністрації», «Про політичні партії в Україні», «Про державну реєстрацію фізичних осіб-підприємців», «Про географічні назви», «Про громадські об'єднання», «Про інформацію», «Про телебачення і радіомовлення», «Про присвоєння юридичним особам та об'єктам права власності імен (псевдонімів) фізичних осіб, ювілейних та святкових дат, назв і дат історичних подій».

При цьому, важливою є також і та обставина, що Конституційний Суд України визнав таким, що відповідає Конституції України (є конституційним) весь Закон «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки»¹².

Загалом цей та інші закони з числа «декомунізаційних» мали суттєві наслідки для

партійної системи України, оскільки створили додаткові підстави для припинення діяльності та заборони участі у виборах уже існуючих лівих партій, які базувалися на комуністичній ідеології, використовували у назвах, програмних документах і практичній діяльності «спадщину» комуністичного режиму, а також створення нових партій відповідного спрямування, так само, як і партій, які могли б пропагувати націонал-соціалістичну ідеологію і символіку (хоча відповідних

¹⁰ Закон України «Про внесення змін до Конституції України (щодо стратегічного курсу держави на набуття повноправного членства України в Європейському Союзі та в Організації Північноатлантичного договору)».

¹¹ Докладно див.: Україна 2015-2016: випробування реформами (аналітичні оцінки). – Центр Разумкова, 2016р., с.14.

¹² Рішення КСУ у справі за конституційним поданням 46 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки» №9 від 16 липня 2019р. Див. також статтю В.Колісника «Подолання наративів тоталітарного режиму засобами конституційного контролю: роль історичного контексту», вміщену в цьому журналі.

партій в Україні не було у 2015р. і немає зараз)¹³.

Об'єктивно оцінюючи міжнародно-правове становище України в умовах ведення нею з 2014р. тяжкої оборони від брутальної військової агресії росії, є всі підстави вважати, що третьою важливою подією в конституційному розвитку України, після проголошення Акта незалежності України (1991р.) та ухвалення Конституції України (1996р.), стало конституційне закріплення незворотності європейського та євроатлантичного курсу України (2019р.).

Цими змінами, зокрема, доповнювався текст преамбули Основного Закону держави положеннями, за якими «Верховна Рада України від імені Українського народу» приймала Конституцію України «підтверджуючи» (при цьому також) «європейську ідентичність Українського народу та незворотність європейського та євроатлантичного курсу України» (абзац п'ятий преамбули Конституції).

Одночасно, згідно з ухваленими конституційними новелами, до повноважень Парламенту було віднесено «визначення засад внутрішньої і зовнішньої політики, реалізації стратегічного курсу держави на набуття повноправного членства України в Європейському Союзі та в Організації Північноатлантичного договору» (п.5 ч.1 ст.85 Конституції), Уряду доручалося забезпечення реалізації цього курсу (п. 1-1 ст.116 Конституції), а безпосереднім «гарантом» усіх цих процесів мав стати Глава держави – Президент України (ч.2 ст.103 Конституції). При цьому, прикметним було те, що метою ухвалених конституційних змін визначалося «законодавче закріплення в Конституції України цивілізаційного вибору європейської ідентичності Українського народу», а безпосередніми шляхами досягнення останнього – набуття повноправного членства України в ЄС та НАТО¹⁴.

Саме забезпечення європейського та євроатлантичного курсу України в сучасних умовах стало однією з головних гарантій захисту прав і свобод людини в Україні. Водночас, набуття Україною в майбутньому повноправного членства в ЄС буде логічним та суспільно обґрунтованим наслідком її сучасного конституційного розвитку.

У зв'язку з цим, надзвичайно важливим є усвідомлення того факту, що саме конституційне закріплення незворотності

євроатлантичного вибору України в наші дні набуває характеру своєрідної гарантії не лише збереження суверенітету і територіальної цілісності України, але й фізичного існування самого Українського народу як такого. За таких обставин, конституційне закріплення незворотності європейського та євроатлантичного курсу України стало суттєвою складовою конституційно-правового регулювання ідеологічного плюралізму в Україні.

Законодавчі акти періоду повномасштабної російської агресії (від 24 лютого 2022р.). Широкомасштабне російське вторгнення на територію України 24 лютого 2022р., запровадження воєнного стану та розгортання бойових дій на значній частині нашої держави спонукали владу до прийняття законодавчих актів, спрямованих на недопущення і нейтралізацію діяльності на території України агентів впливу країни-агресора та колабораціоністів, як політичних партій, так і окремих осіб.

Уже 3 березня 2022р. Верховна Рада ухвалила **Закон «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо встановлення кримінальної відповідальності за колабораційну діяльність»** (набув чинності 15 березня 2022р.).

Зокрема, **колабораційною діяльністю визнається:**

- ✓ **публічне заперечення громадянином України здійснення збройної агресії проти України, встановлення та утвердження тимчасової окупації частини території України або публічні заклики громадянином України до підтримки рішень та/або дій держави-агресора, збройних формувань та/або окупаційної адміністрації держави-агресора, до співпраці з державою-агресором, збройними формуваннями та/або окупаційною адміністрацією держави-агресора, до невизнання поширення державного суверенітету України на тимчасово окуповані території України;**
- ✓ **публічним вважається поширення закликів або висловлення заперечення до невизначеного кола осіб, зокрема в мережі Інтернет або за допомогою ЗМІ;**
- ✓ **здійснення громадянином України пропаганди в закладах освіти незалежно від типів і форм власності з метою сприяння здійсненню збройної агресії проти України, встановленню та утвердженню**

¹³ Докладніше див.: Партійна система України до і після Майдану: зміни, тенденції розвитку, суспільні запити. Аналітична доповідь Центру Разумкова. – Національна безпека і оборона, 2015р., №6-7, с.25-26.

¹⁴ Пояснювальна записка до проекту закону «Про внесення змін до Конституції України (щодо стратегічного курсу держави на набуття повноправного членства України в Європейському Союзі та в Організації Північноатлантичного договору).

тимчасової окупації частини території України, уникненню відповідальності за здійснення державою-агресором збройної агресії проти України, а **також дії громадян України, спрямовані на впровадження стандартів освіти держави-агресора у закладах освіти;**

- ✓ **передача матеріальних ресурсів незаконним збройним чи воєнізованим формуванням, створеним на тимчасово окупованій території, та/або збройним чи воєнізованим формуванням держави-агресора, та/або провадження господарської діяльності у взаємодії з державою-агресором, незаконними органами влади, створеними на тимчасово окупованій території, у т.ч. окупаційною адміністрацією держави-агресора;**
- ✓ **добровільне обіймання громадянином України посади, пов'язаної з виконанням організаційно-розпорядчих або адміністративно-господарських функцій, у незаконних органах влади, створених на тимчасово окупованій території, у т.ч. в окупаційній адміністрації держави-агресора, або добровільне обрання до таких органів, а також участь в організації та проведенні незаконних виборів та/або референдумів на тимчасово окупованій території або публічні заклики до проведення таких незаконних виборів та/або референдумів на тимчасово окупованій території;**
- ✓ організація та проведення заходів політичного характеру, здійснення інформаційної діяльності у співпраці з державою-агресором та/або його окупаційною адміністрацією, спрямованих на підтримку держави-агресора, її окупаційної адміністрації чи збройних формувань та/або на уникнення нею відповідальності за збройну агресію проти України, за відсутності ознак державної зради, активна участь у таких заходах;
- ✓ під заходами політичного характеру розуміються з'їзди, збори, мітинги, походи, демонстрації, конференції, круглі столи тощо;
- ✓ під здійсненням інформаційної діяльності розуміється створення, збір, одержання, зберігання, використання та поширення відповідної інформації;
- ✓ **добровільне обіймання громадянином України посади в незаконних судових або правоохоронних органах, створених на тимчасово окупованій території, а також добровільна участь громадянина України в незаконних збройних чи воєнізованих формуваннях...**

Змінами, внесеними до ст.55 Кримінального кодексу України, передбачено покарання, яке полягає у позбавленні права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю як основне або додаткове покарання за вчинення кримінальних правопорушень проти основ національної безпеки України на строк від 10 до 15 років з конфіскацією майна.

Кримінальний кодекс також доповнено статтею 111-1, якою визначено поняття колабораціонізму та його форми, а також

відповідальність за вчинення такого кримінального правопорушення. За порушення закону передбачено різні види покарання від позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю на строк від 10 до 15 років до виправних робіт та арештів (на строк до 6 місяців до 3 років).

Законом «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо забезпечення відповідальності осіб, які здійснювали колабораційну діяльність» також внесено зміни до низки інших законодавчих актів, що стосуються заборони колабораційної діяльності, зокрема, до Виборчого кодексу, законів «Про свободу совісті та релігійні організації», «Про державну таємницю», «Про участь громадян в охороні громадського порядку і державного кордону», «Про політичні партії в Україні», «Про військовий обов'язок і військову службу», «Про громадські об'єднання», «Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності», «Про благодійну діяльність та благодійні організації».

Зокрема, передбачено, що:

«Діяльність профспілок, їх об'єднань, яка порушує Конституцію України та закони України, зокрема у разі засудження їхніх уповноважених осіб за вчинення кримінального правопорушення проти основ національної безпеки України, передбаченого статтею 111-1 Кримінального кодексу України, може бути заборонена лише за рішенням місцевого суду, а профспілок зі статусом всеукраїнських і республіканських та об'єднань профспілок з відповідним статусом – лише за рішенням Верховного Суду України».

«Політична партія може бути заборонена в судовому порядку за адміністративним позовом центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері державної реєстрації (легалізації) об'єднань громадян, інших громадських формувань, у випадку порушення вимог щодо створення і діяльності політичних партій, встановлених Конституцією України, цим Законом та іншими законами України, а також у разі засудження її уповноважених осіб за вчинення кримінального правопорушення проти основ національної безпеки України, передбаченого статтею 111-1 Кримінального кодексу України».

«Громадське об'єднання може бути заборонено судом за позовом уповноваженого органу з питань реєстрації у разі виявлення ознак порушення громадським об'єднанням вимог статей 36 та 37 Конституції України, ст.4 цього Закону, а також у разі засудження його уповноважених осіб за вчинення кримінального правопорушення проти основ національної безпеки України, передбаченого статтею 111-1 Кримінального кодексу України. Заборона громадського об'єднання має наслідком припинення його діяльності у порядку, встановленому Законом «Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань».

22 травня 2022р. Верховна Рада ухвалила Закон «Про заборону пропаганди російського нацистського тоталітарного режиму, збройної агресії Російської Федерації

як держави-терориста проти України, символіки воєнного вторгнення російського нацистського тоталітарного режиму в Україну» (набув чинності в червні 2022р.).

Визначено терміни:

- ✓ **держави-терорист** — держава, яка відкрито, з використанням власних збройних сил, інших збройних формувань, або приховано, з використанням збройних формувань, що діють від імені та (або) в інтересах такої держави, вчиняє терористичні акти, акти міжнародного тероризму;
- ✓ **пропаганда російського нацистського тоталітарного режиму, збройної агресії Російської Федерації як держави-терориста проти України** — поширення інформації, спрямованої на підтримку або виправдання злочинного характеру діяльності Російської

Федерації, органів держави-терориста (держави-агресора), їх посадових осіб, працівників, службовців (у т.ч. військовослужбовців) та (або) представників, які відкрито або приховано діють від імені Російської Федерації на території України або з територій інших держав проти України; публічне заперечення, у т.ч. через ЗМІ або з використанням мережі Інтернет, злочинного характеру збройної агресії Російської Федерації проти України; публічне використання символіки воєнного вторгнення російського нацистського тоталітарного режиму в Україну, використання, створення, поширення продукції, що містить таку символіку, в Україні та (або) за кордоном.

НАЙВАЖЛИВІШІ ПОЛОЖЕННЯ ЗАКОНУ

Заборона пропаганди російського нацистського тоталітарного режиму, збройної агресії Російської Федерації як держави-терориста проти України

1. Російська Федерація є державою-терористом, однією з цілей політичного режиму якої є геноцид Українського народу, фізичне знищення, масові вбивства громадян України, вчинення міжнародних злочинів проти цивільного населення, використання заборонених методів війни, руйнування цивільних об'єктів та об'єктів критичної інфраструктури, штучне створення гуманітарної катастрофи в Україні або окремих її регіонах.
2. Політичний режим Російської Федерації є нацистським за своєю суттю і практикою та ідеологічно наслідує націонал-соціалістичний (нацистський) тоталітарний режим.
3. Пропаганда російського нацистського тоталітарного режиму, збройної агресії Російської Федерації як держави-терориста проти України забороняється. Використання символіки воєнного вторгнення російського нацистського тоталітарного режиму в Україну відповідно до умов, визначених цією статтею, є окремим видом пропаганди російського нацистського тоталітарного режиму, збройної агресії Російської Федерації як держави-терориста проти України.
4. Використанням символіки воєнного вторгнення російського нацистського тоталітарного режиму в Україну, зокрема, є:
 - 1) використання латинських літер «Z», «V» окремо (без правомірного контексту або в контексті виправдання збройної агресії проти України чи інших воєнних дій) або шляхом заміни цими літерами кирилических літер «З», «С», «В», «Ф» чи інших літер

в окремих словах з візуальним акцентом на цих літерах;

- 2) використання символіки збройних сил Російської Федерації, у тому числі її сухопутних військ, повітряно-космічних сил, військово-морського флоту, ракетних сил стратегічного призначення, повітряно-десантних військ, сил спеціальних операцій, інших збройних формувань та (або) органів держави-терориста (держави-агресора).
5. Символіка воєнного вторгнення російського нацистського тоталітарного режиму в Україну вважається використаною, якщо вона розміщена:
 - 1) на носіях, поверхнях публічного простору, у т.ч. рекламних засобах (носії зовнішньої, внутрішньої реклами), транспортних засобах, а також у друкованих матеріалах (плакатах, листівках тощо), на одязі тощо;
 - 2) у місцях проведення масових заходів політичного, освітнього, релігійного, культурного, наукового або іншого характеру, розважальних заходів та заходів для дітей;
 - 3) в агітаційних матеріалах, крім матеріалів, спрямованих на протидію збройній агресії Російської Федерації проти України;
 - 4) у рекламі на телебаченні, радіо, в ЗМІ, мережі Інтернет;
 - 5) у повідомленнях у соціальних мережах у мережі Інтернет;
 - 6) у творах (фільмах, передачах, відеоблогах тощо), інших об'єктах авторського права і (або) суміжних прав, створених після 24 лютого 2022р.

Закон також містить винятки щодо використання символіки воєнного вторгнення російського нацистського тоталітарного режиму з легітимною метою.

Законом також внесені зміни до законів «Про друковані засоби масової інформації

(пресу) в Україні», «Про політичні партії в Україні», «Про боротьбу з тероризмом», «Про телебачення і радіомовлення», «Про громадські об'єднання», «Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб – підприємців та громадських формувань», спрямовані на запобігання пропаганди

російського нацистського тоталітарного режиму, збройної агресії РФ як держави-терориста проти України та використання символіки воєнного вторгнення російського нацистського тоталітарного режиму в Україну.

Дії із заборони політичних партій, відповідно до встановлених конституційно-правових умов. Невід'ємну частину процесу становлення конституційно-правового регулювання ідеологічного плюралізму в Україні становлять **нормативні акти щодо заборони діяльності політичних партій.**

Першим нормативним документом такого характеру був Указ Президії Верховної Ради України «Про заборону діяльності Компартії України» від 30 серпня 1991р. У ньому на підставі висновків Тимчасової комісії Президії Верховної Ради України з перевірки діяльності на території України посадових осіб органів влади, управління, громадських об'єднань та організацій у зв'язку з державним переворотом 19-21 серпня 1991р. констатувалося, що керівництво Компартії України своїми діями підтримало державний переворот і тим самим сприяло його здійсненню на території України.

Президія Верховної Ради України постановила:

1. Відповідно до ч.2 ст.7 та керуючись п.6 ст.106 Конституції України, заборонити діяльність Компартії України.
2. Верховній Раді Кримської АРСР, обласним, міським, районним радам народних депутатів прийняти на баланс майно (будинки, споруди, друкарні, транспортні засоби, іншу власність) відповідних партійних комітетів, за винятком майна Управління справами ЦК КПРС та ЦК КПУ, переданого на баланс Верховної Ради України¹⁵.

Однак уже через два роки після Указу Президії Верховної Ради «Про заборону діяльності Компартії України» (1991р.) в Україні було «заново» створено Комуністичну партію України (КПУ), яка офіційно позиціонувала себе правонаступницею комуністичної партії, що діяла на території України протягом 1918-1991рр. у складі РКП(б)/ВКП(б)/КПРС. Крім того, у 2001р. Конституційний Суд визнав Указ Президії Верховної Ради «Про заборону діяльності Компартії України» від 30 серпня 1991р. таким, що не відповідає Конституції України 1996р.¹⁶ І хоч останнє відбулося, фактично, без належної юридичної аргументації¹⁷ та мало відверто політизований характер, КПУ більше 20 років була активним суб'єктом суспільно-політичного життя в Україні, відкрито пропагуючи поруч із комуністичними ідеями також антиукраїнські ідеї відновлення «срсп», «союзу братніх народів», т.зв. «руського мира».

І тільки після ухвалення 9 квітня 2015р. Закону «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки», відповідно до якого будь-які комуністичні партії не могли більше бути суб'єктами виборчого процесу та брати участь у виборах¹⁸, 16 грудня 2015р. Окружний адміністративний суд Києва заборонив діяльність Комуністичної партії України, задовольнивши при цьому в повному обсязі відповідний позов Міністерства юстиції України. Однак сама судова процедура «остаточної заборони» КПУ закінчилася лише у травні 2022р. з ухваленням рішення Шостим апеляційним адміністративним судом про відмову в задоволенні скарги щодо рішення про заборону Комуністичної партії України¹⁹.

¹⁵ Указ Президії Верховної Ради України «Про заборону діяльності Компартії України». – Відомості Верховної Ради України, 1991р., №44, ст.595.

¹⁶ Рішення КСУ у справі за конституційним поданням 139 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) указів Президії Верховної Ради України «Про тимчасове припинення діяльності Компартії України» і «Про заборону діяльності Компартії України» (справа про укази Президії Верховної Ради України щодо Компартії України, зареєстрованої 22 липня 1991 року) №20 від 27 грудня 2001р. – КСУ, <https://ccu.gov.ua/docs/443>.

¹⁷ Окрема думка Голови КСУ Скоморохи В.Є. стосовно Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) указів Президії Верховної Ради України «Про тимчасове припинення діяльності Компартії України» і «Про заборону діяльності Компартії України» (справа про укази Президії Верховної Ради України щодо Компартії України, зареєстрованої 22.07.91р.). – Вісник Конституційного Суду України, 2021р., №5, с.165-167.

¹⁸ Наказ Міністерства юстиції України «Про затвердження Правового висновку Комісії з питань дотримання Закону України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки»».

¹⁹ Ізвозікова А. В Україні остаточно заборонили Комуністичну партію. – Суспільне. Новини, 16 травня 2022р., <https://suspihne.media/240074-v-ukraini-ostatocno-zaboronili-komunisticnu-partiu>.

Після початку повномасштабного військового вторгнення РФ в Україну, Рада національної безпеки і оборони України 18 березня 2022р. ухвалила Рішення «Щодо призупинення діяльності окремих політичних партій».

У Рішенні зазначається:

Ураховуючи пряму військову агресію з боку Російської Федерації, зважаючи на антиукраїнську політичну та організаційну діяльність, пропаганду війни, публічні заяви та заклики до зміни конституційного ладу насильницьким шляхом, реальні загрози порушення суверенітету і територіальної цілісності держави, підриву її безпеки, а також дії, спрямовані на незаконне захоплення державної влади, демонстрацію проявів колабораціонізму, насильства, зважаючи на програмні та статутні цілі, що містять антиукраїнську позицію, поширення відомостей про виправдовування, визнання правомірною, заперечення збройної агресії Російської Федерації проти України, з метою забезпечення національної безпеки та громадського порядку в період дії в Україні правового режиму воєнного стану, запровадженого Указом Президента України від 24 лютого 2022р. №64/2022, затвердженого Законом України від 24 лютого 2022р. №2102-ІХ, ураховуючи вимоги законів України «Про правовий режим воєнного стану», «Про політичні партії», відповідно до статті 107 Конституції України Рада національної безпеки і оборони України **вирішила**:

1. Призупинити на період дії воєнного стану будь-яку діяльність в Україні політичних партій «Опозиційна платформа – За життя», «Партія Шарія», «Держава», «Ліва опозиція», «Прогресивна соціалістична партія України», «Союз лівих сил», «Соціалістична партія України», «Соціалісти», «Опозиційний блок», «Наші» та «Блок Володимира Сальдо».

Рішення РНБО введено в дію Указом Президента від 19 березня 2022р.²⁰ Натомість, судові процеси щодо кінцевої заборони діяльності цих політичних партій переважно завершилися у вересні 2022р.²¹

ВИСНОВКИ

На процеси відновлення конкурентних політичних процесів у повоєнний період впливатимуть політико-правові чинники, зокрема, обмеження, які встановлюються державою для суб'єктів політичного процесу та суспільно-політичного життя в цілому (політичних партій, громадських

об'єднань, окремих громадян) стосовно певних політичних цілей і завдань, а також засобів їх реалізації. При цьому, діятимуть обмеження, запроваджені як у довоєнний період, так і після початку широкомасштабної російської агресії 24 лютого 2022р.

Процес запровадження таких обмежень розпочався одразу після відновлення ідеологічного плюралізму в Україні. Основні обмеження визначені ст.37 Конституції України 1996р., яка забороняє утворення і діяльність політичних партій і громадських організацій, програмні цілі або дії яких спрямовані на ліквідацію незалежності України, зміну конституційного ладу насильницьким шляхом, порушення суверенітету і територіальної цілісності держави, підрив її безпеки, незаконне захоплення державної влади, пропаганду війни, насильства, на розпалювання міжетнічної, расової, релігійної ворожнечі, посягання на права і свободи людини, здоров'я населення.

Надалі, як наслідок суспільно-політичних процесів та реалізації політичної волі більшості громадян України, Верховною Радою у законодавче поле були запроваджені такі норми, як визнання Голодомору 1932-1933рр. в Україні геноцидом Українського народу, а його публічне заперечення — наругою над пам'яттю мільйонів жертв Голодомору, приниженням гідності Українського народу та протиправним діянням.

Наступним логічним кроком, який став можливим після перемоги Революції Гідності, стало ухвалення т.зв. «декомунізаційних» законів, зокрема Закону «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки». Таким чином було запроваджено заборону на створення і діяльність партій, які використовували гасла відновлення в Україні радянського суспільного ладу, колишнього СРСР, а також партій націонал-соціалістичного спрямування.

²⁰ Указ Президента України «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 18 березня 2022 року «Щодо призупинення діяльності окремих політичних партій»» №153 від 19 березня 2022р.

²¹ Див., наприклад: В Україні остаточно заборонили діяльність ОПЗЖ. — Укрінформ, <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/3572345-v-ukraini-ostatocno-zaboronili-dialnist-opzz.html>.

Надзвичайно важливою віхою стало закріплення у 2019р. у Конституції України незворотності європейського та євроатлантичного курсу України та покладання на вищі органи державної влади обов'язку реалізації цього курсу. У такий спосіб було гарантовано цивілізаційний вибір, підтриманий більшістю громадян України, та встановлено обмеження для будь-яких політичних сил, що могли б прийти до влади, щодо незмінності зовнішньополітичного курсу держави.

Початок широкомасштабної російської агресії проти України зумовив необхідність ухвалення законодавчих актів, спрямованих на недопущення і нейтралізацію діяльності на території України агентів впливу країни-агресора та колабораціоністів, як політичних партій, так і окремих осіб. Зокрема, цими законами: російська федерація визнається державою-терористом, забороняється пропаганда російського

нацистського тоталітарного режиму, збройної агресії рф проти України, символики воєнного вторгнення російського нацистського тоталітарного режиму в Україну; дається визначення колабораційної діяльності (в т.ч. проведення заходів політичного характеру, інформаційної діяльності, пропаганди) та запроваджується кримінальна відповідальність за неї; передбачається відповідальність політичних партій, профспілок, громадських об'єднань за порушення законів та порядок її реалізації.

Законодавчі обмеження, запроваджені до 2022р., мали наслідком заборону діяльності Комуністичної партії України (після тривалої судової процедури). Після розгортання російської агресії, відповідно до Рішення РНБО «Щодо призупинення діяльності окремих політичних партій», у судовому порядку була заборонена діяльність 13 політичних партій проросійського спрямування²².

²² В Україні остаточно заборонили діяльність ОПЗЖ. — Укрінформ, 15 вересня 2022р., <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/3572345-v-ukraini-ostatocno-zaboronili-dialnist-opzz.html>.

СВІТОВІ ВІЙНИ І СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ПРОЦЕСИ

Конкретно-історичні умови, в яких сьогодні перебуває Україна і Європа загалом, не дозволяють проводити прямі аналогії зі світовими війнами минулого століття, як і з умовами повоєнного відновлення та розвитку європейських країн. Проте деякі спільні характеристики і закономірності, уроки досвіду переходу до миру можуть бути визначені і враховані в нинішніх обставинах.

- ✓ Зменшення ваги класових і політичних відмінностей, зростання ролі національної ідентичності і патріотизму

ПЕРША СВІТОВА ВІЙНА

В Англії Незалежна лейбористська партія підтримала війну; в Ірландії припинилися гострі протистояння навколо т.зв. гомрула (Home Rule¹); проти участі у війні висловилися лише кілька депутатів-лібералів.

У Бельгії консерватори згуртувалися навколо ліберального уряду, до якого ввійшов і Е.Вандервельде – голова Міжнародного соціалістичного бюро.

У Німеччині соціалісти підписали *Burgfrieden* – «мир у фортеці» на час воєнних дій. 4 серпня 1914р. німецькі соціал-демократи разом із рештою рейхстагу одногосно підтримали військовий бюджет.

У Франції ліві і праві об'єдналися в *Union Sacree* (Священний союз), президент палати депутатів П.Дешанель заявив: «Я не бачу тут [політичних] противників, я бачу лише французів»².

- ✓ Небезпека посилення авторитарних тенденцій, встановлення авторитарних чи диктаторських режимів

ПІСЛЯ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

У низці країн спостерігалось «повсюдне» витіснення демократії диктатурами, встановлювалися диктаторські режими, часто – очолювані військовими. В Угорщині – встановлений режим адмірала М.Хорті (1920-1944рр.); у Польщі – маршала Й.Пілсудського (1926-1935рр.); у Португалії – А. ді Салазара (1928-1968рр.).

Створювалися політичні партії, що сповідували національну винятковість. Так, у Німеччині була створена Націонал-соціалістична німецька робітнича партія (1919р.); в Італії – Національна фашистська партія (1921р.).

- ✓ Посилення участі держави в економічних процесах, регулювання ринку, розширення соціальних функцій держави

ПЕРША СВІТОВА ВІЙНА

У Великій Британії створене Міністерство боєприпасів, яке очолив сам Прем'єр-міністр. У Франції створені низка державних консорціумів, уряд поступово взяв під контроль постачання сировини, взяв під контроль ціни та рух капіталу³. Посилена соціальна складова в державній політиці.

У Франції в 1914-1916рр. започатковані виплати допомоги на утриманців-фронтовиків, запроваджено мораторій на ренту, а також встановлені високі заробітні плати в оборонній промисловості. Ці заходи зменшували негативні настрої в суспільстві й були офіційно названі «головним чинником спокою у країні»⁴.

У Великій Британії в листопаді 1914р. запроваджена допомога для солдатських вдів⁵; у 1916р. підвищені податки на надприбутки з 40% (встановлені у 1915р.) до 80%. Зазначалося, що «...високі бюджетні видатки, підвищене оподаткування, обмеження зростання доходів... – було наслідком як державної політики, так і суспільного прагнення»⁶.

¹ Home Rule – рух за досягнення автономії Ірландії від Британської Імперії у XIX ст. – на початку XX ст. Див.: Home Rule, history of Great Britain and Ireland, <https://www.britannica.com/event/Home-Rule-Great-Britain-and-Ireland>.

² Див.: Такман Б. Європа перед катастрофою. 1890-1914. – Москва, 2016г., с.584.

³ Одним з чиновників-контролерів у Франції був Ж.Монне – надалі один із засновників Європейського Союзу. Після Другої світової війни саме він, спираючись на попередній досвід, висунув ініціативу створення європейської організації для контролю видобутку вугілля та виробництва сталі.

⁴ Див.: Киган Д. Великая война. 1914-1918. – Москва, 2019г., с.492.

⁵ Див.: Хейстингс М. Первая мировая война: Катастрофа 1914 года. – Москва, 2015г., с.408.

⁶ Див.: Гилберт М. Первая мировая война. – Москва, 2017г., с.521.

ДРУГА СВІТОВА ВІЙНА

У Великій Британії в 1940р. ухвалений закон про надзвичайні повноваження уряду. Зокрема уряд отримав можливість встановлення контролю «над будь-якою власністю чи підприємством». До порядку денного було внесене питання про справедливий розподіл тягара повоєнної відбудови⁷. За два тижні була розроблена і впроваджена відповідна система страхування; за час війни в якості компенсації за зруйноване житло або підприємство сплачено £830 млн.

У 1941р. коаліційний уряд за наполягання лейбористів замовив низку досліджень з метою розробки програми повномасштабної трансформації британського суспільства після війни. Підсумковий документ – «Звіт Беверіджа» був опублікований наприкінці 1942р. і містив пропозиції: організації Національної служби здоров'я; покращення якості державного житла; запровадження комплексної системи соціального забезпечення⁸. У Черчілль підтримав чотирирічний план консерваторів, що ґрунтувався на Звіті В.Беверіджа і передбачав співробітництво між урядом і приватними підприємствами.

У Франції бачення повоєнного часу Ш. де Голль виклав на першому засіданні Консультативної асамблеї 3 листопада 1943р. в Алжирі⁹. У промові висувалася ідея «сильної держави», яка забезпечить загальний добробут. Ш. де Голль мав за мету «згуртувати французів навколо Франції і створити сильну і справедливую державу»¹⁰.

ПІСЛЯ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Після війни політика європейських держав набуває виразно соціального характеру, а побудова «держави загального добробуту» посідає провідні позиції у програмних документах, виборчих кампаніях і практичній діяльності політичних сил і громадських рухів¹¹.

Принципово важливою є та обставина, що **підготовка до цих змін була започаткована вже безпосередньо під час війни** (див. вище). Порівнюючи психологічні атмосфери Великої Британії після двох воєн, М.Хейстінгс пише: «Така різниця в поглядах не останньою чергою пояснювалася тим, що в 1918р. фронтовики поверталися із Франції в дореформене суспільство, здатне запропонувати їм лише мізерні плоди перемоги, тоді як у 1945р. лейбористський уряд уже поставив мету створити державу добробуту»¹².

Франція: Тимчасовий уряд Ш. де Голля націоналізував підприємства енергетики (від видобутку вугілля до

виробництва та розподілу електроенергії), громадський транспорт, а також п'ять великих банків, включно з Банком Франції¹³. Націоналізовано: вуглевидобувна, газова промисловість, енергетика, морське судноплавство, повітряний транспорт, авіапромисловість, автомобільні заводи «Рено», низка фінансових установ. Власники отримали компенсації – за винятком тих, хто співпрацював з окупаційною владою. Ідею «сильної і справедливої держави», висловлену в 1943р., Ш. де Голлю вдалося реалізувати після другого приходу до влади – в 1958р. Запропонована ним нова Конституція перетворила Францію на президентську («П'яту») республіку – якою вона є і дотепер.

У Німеччині уряд К.Аденауера – Л.Ерхарда взяв курс на побудову соціальної ринкової економіки. Управління здійснювалося в рамках традиційних для німецького народу *цінностей* порядку, законності, працовитості, на основі *принципів* циклічності в поєднанні з прогнозуванням, довгостроковим програмуванням та індикативним плануванням, систематичним аналізом досягнутого («м'який дирижізм»). Під особливий контроль було поставлено грошовий обіг, істотно обмежені обсяги державних закупівель, капіталовкладень і видатків на оплату праці чиновників. Ціни були відпущені; запроваджена гнучка ставка кредитного відсотка; зменшені норми обов'язкового резервування для комерційних банків; розширено випуск короткострокових державних фінансових зобов'язань; істотно обмежені масштаби споживчого іпотечного та біржового кредиту.

✓ Висновки з досвіду переходу до миру

ПІСЛЯ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Передумови успішного переходу: стійка демократія, фактично двопартійна система, спадкоємність влади, наявність потужної соціальної основи – середнього класу, довіра до влади. Приклади: Велика Британія, Німеччина, Данія, Норвегія, Швеція.

Радикальне «полівіння» політичних сил компенсувалося наявністю сильних консервативних партій (Велика Британія), часто – християнсько-демократичних (Франція, Італія, Німеччина).

Досягалося співробітництво політичних партій-опонентів (зокрема, крайніх лівих і центристів) в інтересах подолання повоєнних труднощів (комуністичні партії Франції (М.Торез), Італії (П.Тольятті)).

⁷ В.Черчілль: «Привілей влади – приймати рішення». Блискавичне рішення про компенсацію всіх збитків від бомбардувань за рахунок держави. Компенсації мають виплачуватися негайно і повністю. «У такий спосіб тягар не лягатиме тільки на плечі тих, у чії будинки або приміщення, де вони працювали, потрапили бомби. Цей тягар буде розподілятися рівномірно на всю країну». Див.: Черчілль У. Вторая мировая, т.1-2, Москва, 2013г., с.481.

⁸ Див.: Симмс Б. Европа. Борьба за господство. – Москва, 2017г., с.448-449.

⁹ Консультативна асамблея – створена як тимчасовий представницький орган влади, що діяв до деокупації Франції.

¹⁰ Див.: Де Голль Ш. Военные мемуары. Т.2: Единство. 1942-1944 годы. – Москва, 1960г., с.374.

¹¹ «У деяких країнах війна... прискорила виникнення всеохопної держави загального добробуту». Див.: Симмс Б. Европа. Борьба за господство. – Москва, 2017г., с.448.

¹² Див.: Хейстінгс М. Первая мировая война: Катастрофа 1914 года, с.545.

¹³ Даллас Г. Примарний мир 1945. Незавершена війна. – Київ, 2012, с.529.

ВИСНОВКИ ТА ПРОГНОЗИ

На підставі досліджень, здійснених у рамках проекту, можна зробити певні висновки та прогнози стосовно майбутньої суспільно-політичної ситуації в Україні в період після досягнення перемоги над агресором, скасування воєнного стану та відновлення конкурентного політичного процесу¹.

Українське суспільство вийде з війни більш згуртованим, солідарним, консолідованим навколо спільних суспільних цілей, орієнтованим на перемогу у війні та подальшу розбудову України як високорозвинутої, демократичної, впливової, європейської держави, готовим до захисту своєї держави. Війна надала кожному громадянину чіткі уявлення про його місце в системі координат «свій — чужий», де більше немає місця нав'язуванню агресором та його агентами впливу міфологемам. Попри падіння задоволеності рівнем свого життя, українці стали більш оптимістичними та більше вірять у краще майбутнє своєї країни.

Україна продовжить свій розвиток як демократична держава. Це зумовлюється кількома чинниками. Зокрема, у громадській думці зріс рівень підтримки демократії як бажаного типу суспільного устрою, істотно збільшилися частки тих, хто вважає демократичну політичну систему «хорошою або дуже хорошою», переважна більшість громадян віддають перевагу європейській моделі суспільного розвитку, в якій політична демократія є сутнісною характеристикою. Крім того, громадяни протягом останніх п'яти років значно краще оцінюють рівень демократичності управління країною, краще задоволені роботою її політичної системи. При цьому, два останні показники мають високий рівень кореляції, що є підтвердженням значущості демократії для громадян.

Загроза «скоочування до авторитаризму» після війни в Україні навряд чи є реальною, попри певне зростання рівня підтримки варіантів режиму з авторитарним лідером чи владою військових — обидва ці варіанти

підтримують меншість опитаних, а переважна більшість одночасно вважає добрими і ці режими, і демократію, очевидно, сприймаючи «військовий режим» як засіб захисту демократії в умовах воєнного протистояння з агресором.

Застереженням проти авторитарних тенденцій та згортання демократії є високий рівень оцінки громадянами цінності свободи, якій переважна більшість віддають перевагу перед рівністю, і яка лише дещо поступається пріоритетом цінності безпеки (навіть в умовах війни).

Загалом можна очікувати подальшого зростання в українському суспільстві інтересу до політики та запиту громадян на особистий вплив на неї, на ширшу залученість до громадянської активності.

Серед інститутів держави найбільшою довірою громадян й надалі будуть користуватися Збройні Сили та Президент, що значною мірою пов'язано з його конституційним повноваженням Верховного Головнокомандувача ЗСУ. Разом з тим, інші владні інститути, такі як Уряд та Верховна Рада, мають нижчий рівень довіри громадян, а судова влада перебуває серед лідерів недовіри. Попри останнє, в цілому позиції влади можна вважати стабільними. Низький рівень довіри до політичних партій та інституту виборів, скоріше за все, не заважатиме їм виконувати свої функції під час повоєнних виборчих процесів.

Тенденції до посилення президенціалізму можуть мати місце, проте навряд чи будуть результативними — як через згадану вище

¹ Наведені нижче прогнози ґрунтуються на матеріалах, досліджень у рамках проекту, і не претендують на всеохоплюючий характер, тому за їх межами могли залишитися певні суспільно актуальні теми і проблеми.

тенденцію до підтримки демократії, так і цілком очікувані після війни розслідування подій першого її періоду та можливі звинувачення на адресу певних посадових осіб (у т.ч. з президентського оточення та політичної сили).

Запобіжником проти можливих порушень балансів у системі влади, авторитарних тенденцій також будуть позиція зарубіжних партнерів України, рівень суспільної довіри до яких суттєво зріс, статус України як кандидата на вступ до ЄС та прискіплива увага до неї, посилення суспільного впливу організацій громадянського суспільства різних напрямів, які користуються високим рівнем довіри громадян і зростанням рівня участі в їх діяльності.

У політичній свідомості громадян існуватиме значний запит на активну роль держави в економіці та особливо в питаннях соціального забезпечення громадян. Водночас йтиметься скоріше не про забезпечення «перерозподілу» чи «зрівнялівки», а про захист тих верств, які його найбільше потребуватимуть через війну. Прихильників індивідуальної свободи, більш ліберально налаштованих громадян, в Україні приблизно стільки ж, скільки прихильників державного обмеження нерівності й етатизму. При цьому, до числа перших належать переважно молоді люди.

Стосовно підтримки громадянами конкретних напрямів політики в різних сферах, можна виокремити наступні особливості.

Проблема вибору геополітичних орієнтацій розвитку України, очевидно, припинить бути чинником суспільного і політичного поділу. Курс на членство в ЄС і НАТО має підтримку переважної більшості населення, так само, як європейська модель суспільного розвитку, тоді як їх «антиподи» — інтеграція з Росією чи російська модель — підтримуються абсолютною меншістю.

За такою ж логікою розвивається громадська думка щодо найбільш гострих у минулому питань соціокультурного поділу — мовної політики, державної підтримки української мови, декомунізації, дерусифікації. З цих питань уже формується консенсус більшості громадян. Відповідно, зменшуватиметься актуальність цих тем у політичній конкуренції. Слід відзначити в цьому контексті важливість рішень державної влади

воєнного часу з питань заборони пропаганди режиму країни-агресора, встановлення відповідальності за колабораційну діяльність, практичні дії з виявлення та притягнення до відповідальності суб'єктів, що її здійснюють.

В економіці, як зазначалося, запит частини громадян на посилення ролі держави поєднуватиметься з підтримкою іншою частиною більш ліберальної економічної політики. Цілком можливо, що у процесі повоєнного відновлення ці підходи, а також питання співвідношення у новій структурі економіки країни «традиційних» і «нових» галузей та пріоритетності їх розвитку, відносин держави і бізнесу стануть центральними темами дискусій між політичними партіями, замість геополітичних чи соціокультурних проблем, як раніше.

Можна прогнозувати, що високий рівень запитів громадян на безпеку та підтримку обороноздатності, довіра до ЗСУ, а також традиційний для повоєнного періоду запит на сильну соціальну політику держави сприятимуть підвищеній увазі до цих проблем з боку влади та політичних сил різних спрямувань.

Ідеологічний спектр політичних партій України зазнає (і вже зазнав) суттєвих змін. Заборона проросійських політичних партій повністю відповідає суспільним настроям, за якими рівень підтримки ідеології «руського мира» є мінімальним. Враховуючи, що подібні ідеологеми були притаманними і частині партій, які позиціонувалися, як ліві або лівоцентристські, беручи до уваги декомунізаційні закони, а також значне падіння у громадській думці ідей повернення до СРСР (у різній формі), можна припустити, що у майбутній партійній системі навряд чи будуть і партії соціалістичного/комуністичного спрямування.

Основна частина політичних сил, очевидно, матиме виразне національно-демократичне спрямування, при цьому, в економічній та соціальній політиці поєднуючи (в різних пропорціях) соціал-демократичні та ліберальні підходи. З огляду на масштаби екологічної катастрофи в Україні внаслідок війни та наявності відповідного суспільного запиту можливим є відновлення у партійній системі партій екологічного спрямування

(«зелених»). Можна припустити, що основні парламентські політичні сили матимуть центристське спрямування.

За зовнішньополітичним спрямуванням більшість політичних партій підтримуватимуть курс України на вступ до ЄС і НАТО. Водночас наявність частини громадян, які не є прихильниками цього курсу або не мають у сучасному політичному спектрі партій, які відображали би їх погляди (частка таких громадян є значною у Південному та Східному регіонах), може створити підґрунтя для існування політичних сил, які виступатимуть за «окремий курс розвитку України, що ґрунтується на її національних особливостях». Проте ці партії не матимуть проросійського спрямування.

Можна прогнозувати, що в партійному спектрі після війни співіснуватимуть як «старі» політичні партії, представлені нині в Парламенті, так і «нові», що виникнуть уже після війни. При цьому, зважаючи на високий рівень довіри до військових, можна очікувати їх широке залучення до політики. Як свідчить досвід 2014-2015рр., це може відбуватися як через утворення нових партій, у т.ч. «спеціалізованих», так і через залучення військових до вже існуючих

структур. Це саме стосується й волонтерського руху.

Загалом, суспільство більш активно впливатиме на політичне життя, особливо це стосується громадян, які під час війни долучилися до діяльності на підтримку армії, допомоги біженцям та ін., а також молоді.

Позиції «партії влади» на сьогодні оцінюються як стабільні, а шанси приходу до влади нинішньої опозиції — як низькі. Однак динаміка цих позицій є важко прогнозованою, з огляду на умови війни та варіативність розвитку політичних процесів у майбутньому.

До потенційних чинників напруженості в суспільно-політичних процесах у майбутньому можна віднести спроби посилення авторитарних тенденцій в діяльності владної команди і спробу монополізації влади, обмеження свободи ЗМІ, значну зміну балансів у системі влади на користь інституту Президента, зниження рівня толерантності в міжцерковних відносинах, соціальні, соціально-економічні та соціально-психологічні наслідки війни в цілому. Водночас вчасне виявлення та артикуляція цих ризиків уможливило своєчасне вироблення і реалізацію заходів з їх запобігання.

ДУМКИ ЕКСПЕРТІВ ПРО ВПЛИВ РОСІЙСЬКОЇ АГРЕСІЇ НА ПОЛІТИКО-ІДЕОЛОГІЧНІ ОРІЄНТАЦІЇ ГРОМАДЯН, ПОЛІТИЧНУ СИТУАЦІЮ В УКРАЇНІ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ЇЇ РОЗВИТКУ

Під час реалізації проекту «Політико-ідеологічні орієнтації громадян України в умовах російської агресії» було проведено експертне опитування¹, метою якого є вивчення позицій експертної спільноти щодо впливу російської агресії на політико-ідеологічні цінності та політичні орієнтації громадян, процеси і тенденції суспільно-політичного розвитку України, розстановку політичних сил на поточному етапі і в майбутньому.

На думку переважної більшості (82%) експертів, **російська агресія мала значний, суттєвий вплив на політико-ідеологічні орієнтації та політичні цінності громадян України**, ще 16% відзначають її певний вплив.

Характеризуючи конкретні параметри цього впливу, **переважна більшість експертів відзначають істотне зростання таких**

характеристик суспільної свідомості (понад 50% експертів обрали варіант «істотно вплинули», наводяться в порядку зменшення підтримки), як:

- ✓ національна самосвідомість громадян України;
- ✓ негативне ставлення до Росії та росіян;

¹ Опитування проведено соціологічною службою Центру Разумкова в жовтні 2022р. Опитано 102 експерти — фахівці в галузі політичних наук.

- ✓ використання української мови, популярність україномовного культурного продукту;
- ✓ підтримка вступу до НАТО;
- ✓ підтримка процесів дерусифікації;
- ✓ підтримка євроінтеграційних процесів;
- ✓ відчуття єдності жителів різних регіонів України;
- ✓ соціальна активність громадян;
- ✓ підтримка демократичних цінностей;
- ✓ підтримка процесів декомунізації.

Помірноше оцінюють експерти зростання таких характеристик, як:

- ✓ підтримка дій загальнонаціональних органів влади;
- ✓ підтримка дій місцевої влади;
- ✓ нетерпимість до соціальної несправедливості;
- ✓ відчуття єдності між представниками різних соціальних груп, класів;
- ✓ підтримка традиційних сімейних цінностей;
- ✓ підтримка ліберальних цінностей;
- ✓ рівень релігійності;
- ✓ толерантність у міжетнічних відносинах;
- ✓ підтримка ідеї радикальних соціальних змін;
- ✓ негативне ставлення до олігархів;
- ✓ прагнення до зміни політичної еліти;
- ✓ рівень соціального оптимізму.

Більшість експертів вважають, що **не змінилася ситуація** з толерантним ставленням до представників сексуальних меншин,

а частки тих, хто вважає, що ситуація покращилася або погіршилася, є дуже близькими.

Більшість експертів відзначають зниження щодо таких характеристик, як:

- ✓ толерантність до прихильників ідей «російського світу»;
- ✓ толерантність у міжцерковних відносинах;
- ✓ підтримка політичної опозиції.

На думку більшості експертів, **воєнна агресія Росії проти України докорінно змінила політичне життя України і розстановку політичних сил** (53%), ще понад третину (36%) вважають, що вона мала певний вплив на політичну ситуацію в країні.

На підставі оцінок експертів можна зробити певні висновки стосовно найближчого політичного майбутнього України.

Зокрема в партійній системі можна очікувати **практичного зникнення з політичного поля проросійських партій.**

Існує висока ймовірність **виникнення нових політичних сил**, які здобудуть широку підтримку, а також ймовірність **посилення монополії нинішньої партії влади.**

Прихід до влади нинішньої опозиції більшість експертів вважають малоімовірним або неможливим.

З точки зору партійних ідеологій, відносна більшість експертів відзначають можливість **зростання впливу правих і зменшення впливу лівих сил**, а також незмінність позиції центристських партій.

На думку більшості експертів, «старе» покоління політиків (які відігравали провідну роль у 1990–2000-х роках) втратить вплив на політичне життя. Натомість очікується **підвищення ролі учасників бойових дій у політичному житті**, також **більш активна участь молоді в політиці.**

Більшість експертів вважають, що **в країні відбудеться або високо ймовірним**

є прискорення процесів демократизації суспільного життя. Водночас понад половину експертів також очікують посилення авторитарних тенденцій у діяльності влади та суспільно-політичному житті загалом, хоча майже 40% експертів вважають це неможливим або малоімовірним.

Також неоднозначно оцінюється можливість зростання запиту у громадській свідомості на авторитарного лідера, «сильну руку»: більшість експертів вважають це неймовірним або малоімовірним, тоді як майже 40% дотримуються протилежної думки.

Майже 80% експертів очікують зростання впливу Президента в системі влади, понад половину — посилення ролі держави в економіці.

Понад половину опитаних експертів прогнозують зменшення впливу олігархів на політичні процеси та зростання ролі недержавних організацій у суспільному житті.

Не слід очікувати, на думку більшості експертів, централізації влади, згортання процесів децентралізації, зростання незалежності регіональних еліт від центральної влади.

Більшість експертів **не вважають**, що після закінчення війни правоохоронні органи

стануть більш незалежними від представників вищих владних інститутів.

Щодо незалежності ЗМІ думки експертів розділилися: приблизно однакові частки вважають, що медіа стануть більш незалежними, і що це є малоімовірним або зовсім не відбудеться.

Щодо змісту і спрямування політики держави, понад 90% експертів передбачають, **що військові витрати надовго залишаться пріоритетною статтею витрат українського бюджету.**

Переважна більшість (понад 80%) опитаних експертів погоджуються з думкою, що **проблематика геополітичного вибору для України між «Заходом» і «Сходом» зникне з політичного дискурсу як вирішена проблема, натомість істотно зросте інтерес до соціальної проблематики** (проблеми бідності, корупції, соціальної рівності тощо).

У вступі України до ЄС і НАТО впевнені або вважають їх високо ймовірними більшість експертів (вступ до ЄС станеться на думку 38% експертів, ще 44% вважають його високоімовірним, стосовно вступу України до НАТО показники становлять 31 і 38%, відповідно).

Переважна більшість (90%) експертів не очікують або вважають малоімовірним примирення з Росією.

59% експертів вважають, **що політична боротьба в Україні після закінчення війни з Росією загостриться.** Немає однозначної думки серед експертів стосовно рівня соціального розшарування та соціальної напруженості після закінчення війни: відносна більшість очікують підвищення рівня обох характеристик, проте в обох випадках вона є меншою за суму тих, хто вважає, що рівні соціального розшарування і соціальної напруженості не зміняться або зменшаться.

Нижче наводяться дані експертного опитування, узагальнені в таблицях і діаграмах.

ЧИ МАЛА ВОЄННА АГРЕСІЯ РОСІЇ ПРОТИ УКРАЇНИ ВПЛИВ НА ПОЛІТИКО-ІДЕОЛОГІЧНІ ОРІЄНТАЦІЇ ТА ПОЛІТИЧНІ ЦІННОСТІ ГРОМАДЯН УКРАЇНИ ТА ЯКИМИ Є МАСШТАБИ ЦЬОГО ВПЛИВУ?

% опитаних експертів

Ця агресія істотно не вплинула на політико-ідеологічні орієнтації та політичні цінності громадян України

2,9

Вона мала певний вплив на політико-ідеологічні орієнтації та політичні цінності громадян України

15,7

Вона мала значний, суттєвий вплив на політико-ідеологічні орієнтації та політичні цінності громадян України

81,4

Важко відповісти 0,0

Жовтень 2022р.

ПІСЛЯ ПОЧАТКУ ПОВНОМАСШТАБНОЇ ВОЄННОЇ АГРЕСІЇ РОСІЇ...

% опитаних експертів

	Істотно зросло (зросло)	Зросло (зросло) незначною мірою	Не змінилася (не змінилося)	Знизилася (знизилося) незначною мірою	Істотно знизилася (знизилося)	Важко відповісти
Національна самосвідомість громадян України	87,3	9,8	1,0	0,0	2,0	0,0
Негативне ставлення до Росії та росіян	87,3	5,9	3,9	0,0	2,0	1,0
Використання української мови, популярність україномовного культурного продукту	81,4	13,7	2,0	0,0	2,9	0,0
Підтримка вступу до НАТО	79,4	14,7	3,9	0,0	0,0	2,0
Підтримка процесів дерусифікації	73,5	19,6	4,9	1,0	1,0	0,0
Підтримка євроінтеграційних процесів	71,6	21,6	2,0	2,9	0,0	2,0
Відчуття єдності жителів різних регіонів України	66,7	22,5	2,9	2,0	2,9	2,9
Соціальна активність громадян	58,8	30,4	2,9	1,0	2,0	4,9
Підтримка демократичних цінностей	56,9	25,5	11,8	2,9	2,9	0,0
Підтримка процесів декомунізації	52,0	31,4	10,8	1,0	2,9	2,0
Підтримка дій загальнонаціональних органів влади	46,1	31,4	15,7	1,0	2,0	3,9
Нетерпимість до соціальної несправедливості	32,4	38,2	21,6	5,9	1,0	1,0
Відчуття єдності між представниками різних соціальних груп, класів	31,4	47,1	17,6	1,0	2,0	1,0

ПІСЛЯ ПОЧАТКУ ПОВНОМАСШТАБНОЇ ВОЄННОЇ АГРЕСІЇ РОСІЇ...

% опитаних експертів

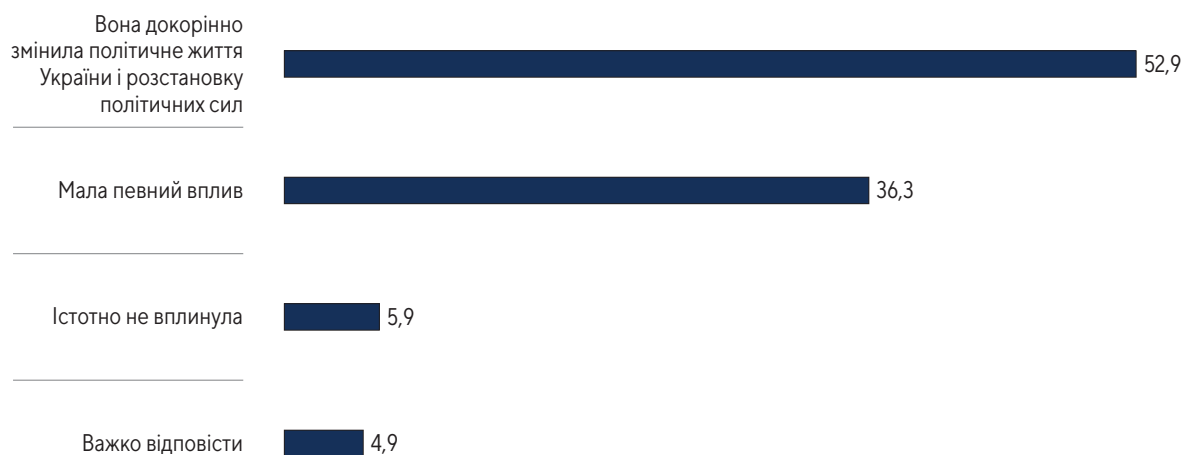
(продовження)

	Істотно зросло (зросло)	Зросло (зросло) незначною мірою	Не змінилася (не змінилося)	Знизилася (знизилося) незначною мірою	Істотно знизилася (знизилося)	Важко відповісти
Політична активність громадян	31,4	24,5	26,5	8,8	3,9	4,9
Підтримка дій місцевої влади	29,4	39,2	19,6	6,9	2,9	2,0
Підтримка традиційних сімейних цінностей	27,5	28,4	36,3	2,9	2,0	2,9
Підтримка ліберальних цінностей	20,6	34,3	26,5	5,9	5,9	6,9
Рівень релігійності	20,6	30,4	37,3	3,9	2,9	4,9
Підтримка ідей радикальних соціальних змін	18,6	48,0	20,6	7,8	0,0	4,9
Толерантність у міжетнічних відносинах	17,6	30,4	30,4	10,8	6,9	3,9
Негативне ставлення до олігархів	15,7	28,4	41,2	10,8	0,0	3,9
Прагнення до зміни політичної еліти	13,7	32,4	26,5	14,7	6,9	5,9
Рівень соціального оптимізму	13,7	27,5	17,6	26,5	8,8	5,9
Толерантність у міжцерковних відносинах	6,9	14,7	24,5	27,5	25,5	1,0
Толерантність до прихильників ідей «російського світу»	3,9	3,9	4,9	9,8	71,6	5,9
Підтримка політичної опозиції	2,9	10,8	28,4	26,5	24,5	6,9
Толерантне ставлення до представників сексуальних меншин	2,0	12,7	62,7	8,8	4,9	8,8

Жовтень 2022р.

ЧИ МАЛА ВОЄННА АГРЕСІЯ РОСІЇ ПРОТИ УКРАЇНИ ВПЛИВ НА ПОЛІТИЧНЕ ЖИТТЯ УКРАЇНИ ТА РОЗСТАНОВКУ ПОЛІТИЧНИХ СИЛ?

% опитаних експертів

Жовтень 2022р.

ЧИ ВІДБУДУТЬСЯ В ПОЛІТИЧНОМУ ЖИТТІ УКРАЇНИ ПІСЛЯ ЗАКІНЧЕННЯ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ ТАКІ ЗМІНИ? % опитаних експертів					
	Так, це станеться	Існує висока імовірність, що це станеться	Малоймовірно, що це станеться	Ні, цього не станеться	Важко відповісти
Військові витрати надовго залишаться пріоритетною статтею витрат українського бюджету	60,8	32,4	5,9	0,0	1,0
Проблематика геополітичного вибору для України між «Заходом» і «Сходом» зникне з політичного дискурсу як вирішена проблема	57,8	25,5	11,8	4,9	0,0
Практичне зникнення з політичного поля проросійських партій	56,9	33,3	8,8	0,0	1,0
«Старе» покоління політиків (які відігравали провідну роль у 1990-2000-х роках) втратить вплив на політичне життя	52,0	36,3	3,9	2,9	4,9
У політичному житті значну роль відіграватимуть колишні учасники бойових дій	43,1	44,1	9,8	2,0	1,0
Вступ України до Європейського Союзу	38,2	44,1	9,8	1,0	6,9
У політичному дискурсі істотно зросте інтерес до соціальної проблематики (проблеми бідності, корупції, соціальної рівності тощо)	36,3	44,1	15,7	2,9	1,0
Вплив Президента в системі влади зросте	33,3	45,1	13,7	1,0	6,9
Вступ України до НАТО	31,4	38,2	19,6	3,9	6,9
Прискоряться процеси демократизації суспільного життя	31,4	39,2	20,6	3,9	4,9
Молодь більш активно братиме участь у політичному житті	31,4	47,1	18,6	2,0	1,0
Зросте роль недержавних організацій у суспільному житті	25,5	41,2	20,6	3,9	8,8
Посилиться владна монополія нинішньої партії влади	22,5	43,1	24,5	3,9	5,9
Посилиться роль держави в економіці	20,6	34,3	29,4	3,9	11,8
Виникнуть і здобудуть широку підтримку нові політичні сили	19,6	58,8	14,7	5,9	1,0
Загострення політичної боротьби	17,6	41,2	27,5	7,8	5,9
Зменшиться вплив олігархів на політичні процеси	14,7	39,2	30,4	7,8	7,8
Посиляться авторитарні тенденції в діяльності влади та суспільно- політичному житті загалом	13,7	38,2	28,4	10,8	8,8
ЗМІ стануть більш незалежними	13,7	28,4	37,3	7,8	12,8
У громадській свідомості зросте запит на авторитарного лідера, «сильну руку»	8,8	30,4	39,2	13,7	7,8

**ЧИ ВІДБУДУТЬСЯ В ПОЛІТИЧНОМУ ЖИТТІ УКРАЇНИ ПІСЛЯ
ЗАКІНЧЕННЯ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ ТАКІ ЗМІНИ?**

% опитаних експертів

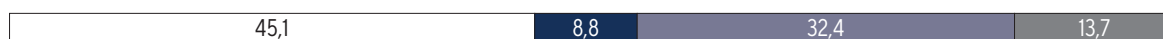
(продовження)

	Так, це станеться	Існує висока імовірність, що це станеться	Малоймовірно, що це станеться	Ні, цього не станеться	Важко відповісти
Судові і правоохоронні органи стануть більш незалежними з боку представників вищих владних інститутів	7,8	30,4	40,2	14,7	6,9
Регіональні еліти стануть більш незалежними від центральної влади	7,8	29,4	43,1	9,8	9,8
Відбудеться централізація влади, згорання процесів децентралізації	6,9	27,5	45,1	12,7	7,8
Нинішня політична опозиція прийде до влади	2,9	5,9	45,1	35,3	10,8
Примирення з Росією	0,0	2,0	30,4	60,8	6,9

Жовтень 2022р.

ПІСЛЯ ЗАКІНЧЕННЯ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ...

% опитаних експертів

вплив в Україні правих політичних сил

соціальна напруженість у суспільстві

рівень соціального розшарування в Україні

вплив в Україні центристських політичних сил

вплив в Україні лівих політичних сил

☐ Зросте ☒ Знизиться ☐ Залишиться без змін ☐ Важко відповісти

Жовтень 2022р.

ДО ПИТАННЯ ПРО МОЖЛИВУ СТРУКТУРУ ПОВОЄННОЇ ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ

Петро БУРКОВСЬКИЙ,
Виконавчий директор Фонду
«Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва

Які чинники формуватимуть політичну систему України після перемоги у війні?

По-перше, **тривалість переходу від воєнного стану до мирного життя**. Це буде період повоєнного відновлення країни, в якому братимуть участь демобілізовані ветерани, вимушені переселенці та біженці, які повертатимуться з Європи, та громадяни, які пережили війну в Україні.

Ключовим питанням цього періоду буде створення основи для соціальної стабільності: як шляхом відновлення економіки та зайнятості громадян, так і через підтримку певного рівня соціального добробуту для найменш захищених і найбільш постраждалих верств суспільства.

Уже зараз ці завдання породжують дебати про роль і міру втручання держави в економічні процеси. Нещодавні дослідження громадської думки вказують на одночасне існування двох дещо суперечливих суспільних вимог.

З одного боку, абсолютна більшість українців, опитаних у серпні 2022р., виступають за обмежене втручання держави у їх життя. На думку 53% опитаних, держава повинна лише забезпечити людям однакові «правила гри», а далі кожен самостійно несе відповідальність за те, як ці шанси будуть використані. Іншої думки про те, що держава повинна нести повну відповідальність за забезпечення кожної людини

всім необхідним, дотримувалися близько 40% респондентів.

Тим часом, порівняно з довоєнним 2021р., зросло число (з 63% до 73%) українців, які вважають, що більшість із них не зможуть прожити без постійної турботи (опіки) з боку держави. Тому навіть після перемоги у війні в суспільстві збережеться запит на активне втручання держави в питання, пов'язані із забезпеченням гідного рівня життя для більшості.

Отже, визначення питань, у які держава повинна втручатися і постійно регулювати, та сфер, де державні функції перейдуть до інших суб'єктів, наприклад, місцевого самоврядування, тривалості та повноти такого втручання чи передачі повноважень, стане полем для потужних політичних змагань і формування правлячих коаліцій у Парламенті та місцевих радах.

В українських реаліях збільшення чи зменшення державного втручання буде пов'язане з ризиками поширення корупції та формуванням нової олігархії, яка виграватиме від таких змін. Як і після Революції Гідності, зниження цих ризиків залежатиме від активності громадянських коаліцій та антикорупційних ініціатив на національному та місцевому рівнях. Проте після війни більшість із них будуть спиратися не на донорську матеріальну підтримку, а на волонтерські мережі та громадян, які здобули впливовість і авторитет у соціальних медіа.

Сила такої суспільної згуртованості та спрямованість на конфлікт чи взаємодію з владою великою мірою залежатиме від поведінки політично-адміністративних еліт: їх відкритості до цих мереж і спільнот, а також усвідомлення того, що продовження політики за довоєнними звичками вже неприпустиме.

Саме із уважності та чутливості влади, а це за замовчуванням буде правляча президентська монобільшість, випливає **другий системний чинник — загострена суспільна вимога справедливості.**

Зокрема, належна державна допомога й підтримка ветеранів, родичів загиблих військовослужбовців і цивільних громадян, колишніх полонених і депортованих, які повернуться з росії, громадян, які втратили житло і майно внаслідок бойових дій.

Постане питання справедливої відплати стосовно російських воєнних злочинів і колаборантів, яким пощастить уникнути правосуддя на момент завершення війни.

Неодмінно повернеться дискусія про відповідальність керівників органів державної влади за рішення, прийняті напередодні та під час війни. Особливо гострим буде запит на оцінку внеску в перемогу осіб, які контролювали довоєнну українську політику та економіку.

Усе це буде ділити громадян на партії. Партії «поміrkованих» і «радикалів», залежно від наміру вимагати позірної чи безкомпромісної справедливості з різних питань, вибіркового чи однакового підходу до різних суб'єктів і суспільних груп.

По-третє, **потужним чинником повоєнної консолідації громадян залишиться європейська та євроатлантична інтеграція за умови узгодженості цілей вступу до ЄС і НАТО та підвищення рівня життя і безпеки українців.** Про це свідчать результати опитувань, які показують, що інтеграція до ЄС і НАТО об'єднує українців не менше, ніж прагнення здобути цілковиту перемогу у війні.

Наразі важко передбачити таку важливу складову повоєнної політичної системи як вибір цілей національного розвитку. На це великою мірою впливатиме повоєнне

зовнішнє середовище України та становище росії. Якщо війна завершиться без демонстрації російського авторитаризму, Україна постане перед необхідністю відновлювати країну й водночас готуватися до попередження нової загрози з боку росії. У такому разі надзвичайно зростає роль держави та державного планування відновлення і розвитку. І це вимагає посилення незалежних від виконавчої влади інституцій нагляду та контролю держави, насамперед, Парламенту. Також це може поставити питання про гарантування добробуту всіх, хто працюватиме в секторі безпеки і оборони, або врахування фінського та ізраїльського досвіду II половини XX ст., в яких державна політика свідомо працювала на перерозподіл національного багатства та не дозволяла значного соціального розшарування. І такий підхід буде важко поєднати з політикою масового залучення іноземних інвестицій.

Можна також уже зараз сказати, які питання втратять актуальність після війни.

По-перше, навряд чи існуватиме запит на примирення з ворогом. Висока ціна перемоги зробить українське суспільство нечутливим до закликів нормалізувати відносини з росією. Як показують дані опитування Демініціатив у серпні 2022р., після перемоги України та деокупації її території понад 75% респондентів підтримають рішення про повний розрив усіх відносин з російською федерацією аж до цілковитої заборони на в'їзд росіян в Україну.

Таке ставлення частково пояснюється тим, що більшість українців не поділяють думку про непричетність громадян рф, окрім учасників війни та їх родичів, до воєнної агресії та злочинів путінського режиму на території України. Зокрема, в серпні 2022р., 42,5% респондентів вказали, що громадяни росії також несуть основну відповідальність за війну в Україні. Тоді ж 55,9% опитаних не погодилися із твердженням, що «те, що триває війна, не залежить від вибору росіян», і лише 18,2% були схильні думати, що громадяни росії не можуть жодним чином впливати на злочинні дії свого керівництва.

Такі суспільні настрої, а також заборона проросійських партій — «Опозиційної платформи — за життя», «партії Шарія» та ін., насправді не заблокують створення

політичних проєктів, у яких у певному вигляді сповідуватимуться ідеї, споріднені з ідеологією «руського мира», замасковані як «традиційні» чи «сімейні цінності», або «патріфізм», або «місцевий розвиток». Наприклад, можливою основою для таких партій можуть стати політики, яких підтримуватиме Українська православна церква Московського патріархату. Наприклад, до лютого 2022р. подібні спроби робилися екс-членами проросійської Партії регіонів В.Новінським (партія Миру) та Б.Колесниковим (Україна — наш дім). Однак навіть у разі подолання виборчого бар'єра та проходження до Парламенту, такі партії ризикують лишитися в ізоляції без жодних шансів потрапити у виконавчу владу. Тим часом, на місцевому рівні їх шанси будуть ще нижчими через протидію з боку ветеранів і волонтерів, які пройшли війну.

По-друге, в минулому залишиться довоєнний політичний/партійний поділ. Насправді, в цьому немає нічого унікального, й в Україні варто очікувати на істотні зміни партійних систем та устрою влади, який пережили всі демократичні європейські країни після Другої світової війни. Про це нам говорить і надзвичайно низький рівень довіри до політичних партій як інституцій, зафіксований у серпні ц.р.: 68,9% опитаних заявили, що повністю чи скоріше не довіряють політичним партіям.

У масовій свідомості довоєнні політичні партії є синонімом корупції, некомпетентності, надмірної лояльності до вождів і міжусобиць. Треба визнати, таке ставлення спирається на численні факти довоєнного політичного життя й резонансні журналістські розслідування. Додатковим чинником дискредитації інституту політичних партій стало їх використання агентами російського впливу певних партійних брендів для власної легалізації та ведення підривної діяльності напередодні та в перші місяці війни.

Можна передбачити, що більшість довоєнних парламентських партій спробує «оновитися», запросивши до своїх лав ветеранів і волонтерів. Частина з них уже мають таких людей у своїх лавах і будуть користуватися їх авторитетом заради самозбереження. Проте це швидше призведе до втрати суспільної довіри «новими обличчями», ніж до збільшення конкурентоздатності таких партій.

Природно, на передньому краї політичного змагання у повоєнний період опиняться ті, хто був на «нулях» під час війни: продемонстрував лідерство і досяг воєнного, технологічного, адміністративного, дипломатичного чи гуманітарного успіху. Приклад Ізраїлю після воєн 1967–1973рр. доводить, що талановиті командири можуть стати вдалим політиками, а дисципліновані та ініціативні солдати й офіцери — доброчесними і фаховими посадовцями. Те саме справедливо і навпаки.

Тому нові політичні сили будуть засновані сильними та успішними лідерами на основі численних горизонтальних структур, які постають під час війни. Це і волонтерські мережі, і неформальні об'єднання голів місцевих громад.

Особливу вагу здобудуть нові політичні сили, які спиратимуться на вихідців із збройних сил, ветеранів, волонтерів і громадських активістів. Їх доброчесність та усвідомлення власної відповідальності перед усіма загиблими буде найкращою гарантією для прозорого формування та доброчесного втілення державної політики, ухвалення ефективного законодавства.

ІНДИВІДУАЛЬНІ ТА СОЦІЄТАЛЬНІ ЦІННОСТІ ПІД ЧАС ВІЙНИ: АКТУАЛЬНІСТЬ, СТРУКТУРА ТА ВПЛИВ

Сергій ДЕМБИЦЬКИЙ,

Заступник директора Інституту соціології НАН України

ІНДИВІДУАЛЬНІ ТА СОЦІЄТАЛЬНІ ЦІННОСТІ

Ми поділяємо цінності людей на індивідуальні та надіндивідуальні, або соціетальні. Якщо індивідуальні цінності є об'єктами, що задовольняють базові біологічні або психологічні потреби і доступ до яких індивід розглядає як бажаний (умовна цінність, або інтерес) чи необхідний (безумовна цінність), то цінності соціетального рівня представляють собою бажані або необхідні емерджентні властивості соціальної взаємодії між соціальними акторами в суспільстві.

Тоді як на індивідуальному рівні різні цінності вибудовуються в унікальну для кожної людини ієрархію, що означає надання переваги одним цінностям на противагу іншим, то на соціетальному рівні кожна цінність є важливою з точки зору функціонування суспільства або його складових частин. Відповідно, незабезпечення соціетальних цінностей веде до негативних наслідків для функціонування та розвитку соціальної системи.

У випадку індивідуальних цінностей ми виходимо з їх універсальності, тобто потенційної актуальності для будь-якого індивіда, незалежно від походження, статусу чи

культурної належності. Водночас, повна реалізація кожної з них у межах індивідуального життя неможлива. Відповідно, індивідуальні цінності в обов'язковому порядку вибудовуються в індивідуальні ієрархії, які можуть змінюватися як під впливом внутрішніх, так і під впливом зовнішніх чинників.

Зміст індивідуальних цінностей:

1. *Домашній комфорт:* домашній затишок і хороші умови за місцем проживання.
2. *Багатство:* наявність значних фінансових та/або матеріальних ресурсів.
3. *Краса:* зовнішня привабливість, у т.ч. модний одяг.
4. *Влада:* можливість керувати, вирішувати, що робити іншим людям.
5. *Фізичне здоров'я:* хороше фізичне самопочуття і стан здоров'я.
6. *Психологічний комфорт:* хороший емоційний стан.
7. *Міжособистісні стосунки:* підтримання стосунків з рідними та/або іншими близькими людьми.

8. *Знання*: отримання важливої інформації та/або вивчення оточуючого світу.
9. *Особиста свобода*: побудова свого життя відповідно до власних планів.
10. *Статус*: престиж, відомість, популярність.
11. *Моральність*: здійснення вчинків, керуючись власними моральними орієнтирами.
12. *Дозвілля*: проведення вільного часу у своє задоволення, розваги.
13. *Самореалізація*: досягнення високих цілей у професійній, творчій або іншій сфері.

У випадку соцієтальних цінностей універсальний підхід не видається прийнятним. Очевидно, що для кожного типу суспільства існує свій перелік оптимальних емерджентних властивостей соціальної взаємодії. У цій роботі ми не ставимо задачі розглянути всі соцієтальні цінності, а лише ті з них, які мають принципове значення для успішності суспільств, що підтримують цінності ліберальної демократії.

Історія розвитку демократичної думки¹ одразу надає початковий перелік відповідних соцієтальних цінностей: безпека, свобода, рівність, селективність, нормативність. Враховуючи той факт, що підґрунтям сучасних ліберальних демократій є національні держави, до перелічених цінностей також слід додати порядок, стабільність, самостійність та силу, які є передумовами успішності держави, а також безпосередньо пов'язані з її цивілізаційною суб'єктністю². Нарешті, сучасний глобальний світ створює запит на такі соцієтальні цінності як різноманіття та розвиток, без яких неможливо посісти гідне місце серед інших країн, навіть за умови дотримання інших цінностей.

Зміст перелічених цінностей є наступним:

1. *Безпека*: захист членів суспільства від внутрішніх руйнівних процесів

(злочинності, екологічних проблем, дискримінації тощо).

2. *Різнорманіття*: забезпечення мирного співіснування в суспільстві соціальних груп з різними політичними, релігійними та культурними ідеалами.
3. *Селективність*: розподіл позицій в державних структурах виходячи з кваліфікації, досвіду та репутації претендентів.
4. *Нормативність*: дотримання юридичних законів і нормативно закріплених процедур у всіх сферах, що підлягають відповідному регулюванню.
5. *Свобода*: мінімізація втручання держави в життя суспільства, його окремих груп та індивідів.
6. *Рівність*: забезпечення однакових базових прав і можливостей представників усіх соціальних груп (у галузі освіти, соціального захисту та медичного забезпечення).
7. *Порядок*: недопущення гострого протистояння між різними соціальними групами в суспільстві, а також між соціальними групами і державою.
8. *Стабільність*: підтримання досягнутих у суспільстві стандартів життя.
9. *Розвиток*: забезпечення відповідності або руху наукових і технологічних досягнень країни до рівня провідних країн світу.
10. *Самостійність*: вирішення питань державного будівництва без втручання зовнішніх політичних сил.
11. *Сила*: обстоювання позицій держави в міжнародній політиці на регіональному або глобальному рівні.

Забезпечення перших дев'яти цінностей є умовою успішності сучасних національних держав з точки зору їх внутрішньої політики. Своєю чергою реалізація останніх двох є показником успіху на міжнародній арені.

¹ Хелд, Д. Модели демократии. М., 2014г., 544 с.

² Тилли Ч. Принуждение, капитал и европейские государства. 990-1992 гг. М., 2009г., 328 с.

ОСОБЛИВОСТІ ДОСЛІДЖЕННЯ

Ми спираємося на дані online-опитування, яке було проведене ТОВ «MARKET ВІЖН» на замовлення Інституту соціології НАН України в межах дослідницького проекту «Системний підхід до соціологічного вивчення індивідуальних цінностей: емпіричні імплікації» (керівник – д.соц.н. Сергій Дембіцький) у липні 2022р.³

Розмір вибірки становить 2 350 респондентів (жінки – 51,3%, чоловіки – 48,7%, середній вік 37,3 роки). Структура вибірки повторює структуру міського населення України у віці від 18 до 55 років на початок війни в населених пунктах від 50 тис. жителів та більше для усіх областей, за винятком: (1) тимчасово окупованих на початок війни територій Донецької та Луганської області, а також АР Крим; (2) інших територій Луганської області; (3) території Херсонської області. Отже, Луганська та Херсонська область були повністю виключені з дослідження. Таке рішення було прийняте через фактичне наднизьке охоплення відповідних респондентів внаслідок військових дій. Для вимірювання цінностей було використано дві соціологічні методики: «Індивідуальні цінності та інтереси – 13» та «Індекс соцієтальних цінностей – 11». Перша спирається на готовність або неготовність відмовитися від тих чи тих ціннісних об'єктів індивідуального життя, друга – на визначені пріоритетів у забезпеченні соцієтальних цінностей під час війни.

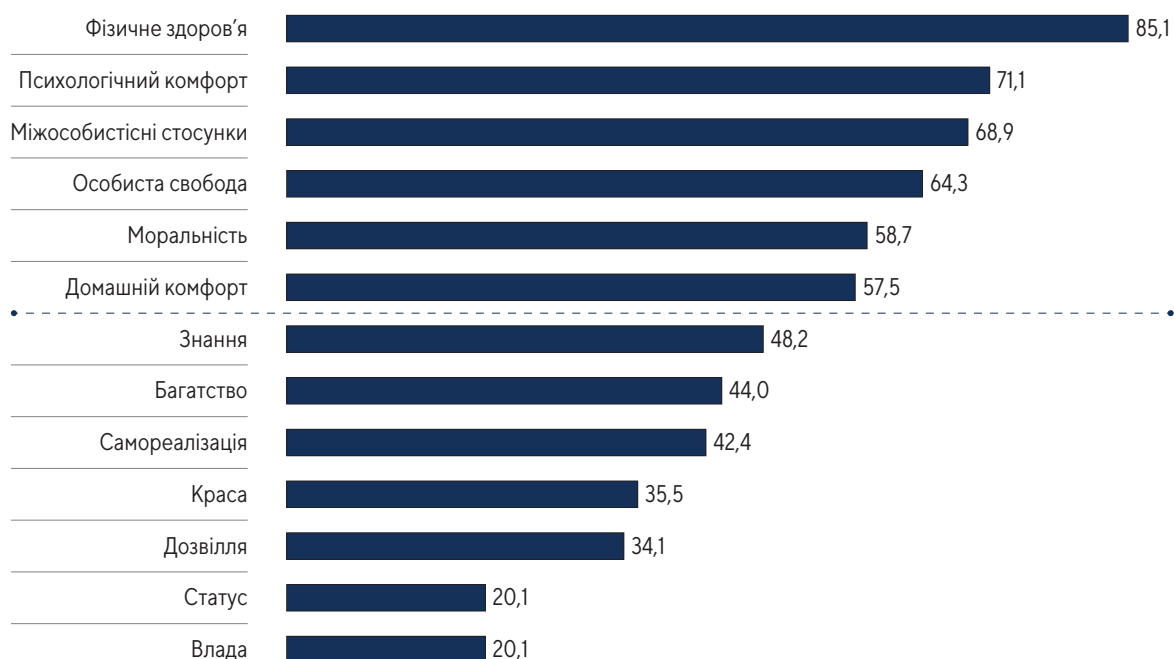
АКТУАЛЬНІСТЬ ТА СТРУКТУРА ЦІННОСТЕЙ

Оцінка актуальності індивідуальних та соцієтальних цінностей⁴. Розглядаючи соцієтальні цінності (рис. 1), очевидним є пріоритет фізичного здоров'я. Також у трійку найважливіших цінностей входять психологічний комфорт та міжособистісні стосунки. Іншими цінностями, які займають переважające становище загалом (>50%) є особиста свобода, моральність і домашній комфорт.

Майже десятима відсотками домашньому комфорту поступається цінність знання. Близькими до неї є цінності багатства та самореалізації. На порядок меншою актуальністю характеризуються цінності краси та дозвілля. Нарешті, найменш затребуваними зараз є статус і влада.

Серед соцієтальних цінностей однозначним лідером є цінність безпеки. Потім йдуть цінності сили, порядку та нормативності. Рівність замикає групу соцієтальних цінностей, які займають під час війни переважające положення (> 50%).

Рис. 1. РЕЙТИНГ ІНДИВІДУАЛЬНИХ ЦІННОСТЕЙ

³ Проект реалізується на грант НАН України дослідницьким лабораторіям/групам молодих вчених НАН України для проведення досліджень за пріоритетними напрямками розвитку науки і техніки 2021-2022рр.

⁴ Для побудови сукупного рейтингу цінностей на основі персональних рейтингів респондентів застосовано метод Кондорсе [Сидоров М.В.-С., Костенко Я.О., 2017]. У методі Кондорсе для обраної пари цінностей (нехай А та Б) оцінюється кількість респондентів, для яких А є більш важливим за Б ($A > B$) та, відповідно, кількість тих респондентів, для яких $A < B$. Результуюча є різницею між цими числами, яка визначає остаточний напрям нерівності.

Трохи відстає від основної групи цінність свободи. Доволі близькою до неї є цінність стабільності. У проміжку приблизно від 32%

до 37% знаходяться (за спаданням актуальності) цінності самостійності, розвитку, різноманіття та селективності.

Рис. 2. РЕЙТИНГ СОЦІЄТАЛЬНИХ ЦІННОСТЕЙ

Структура індивідуальних цінностей.

У структурі індивідуальних цінностей можна виокремити чотири кластери, тобто елементи, які не зв'язані підсилюючими зв'язками (рис. 3). Два з цих кластерів є складними — містять більше ніж одну цінність,

ще два є простими — містять лише одну цінність. Такими атомарними елементами є цінність моральності та цінність свободи. Що стосується складних кластерів, то перший з них ми найменували «зона комфорту», а другий — «формула успіху».

Рис. 3. СТРУКТУРА ІНДИВІДУАЛЬНИХ ЦІННОСТЕЙ

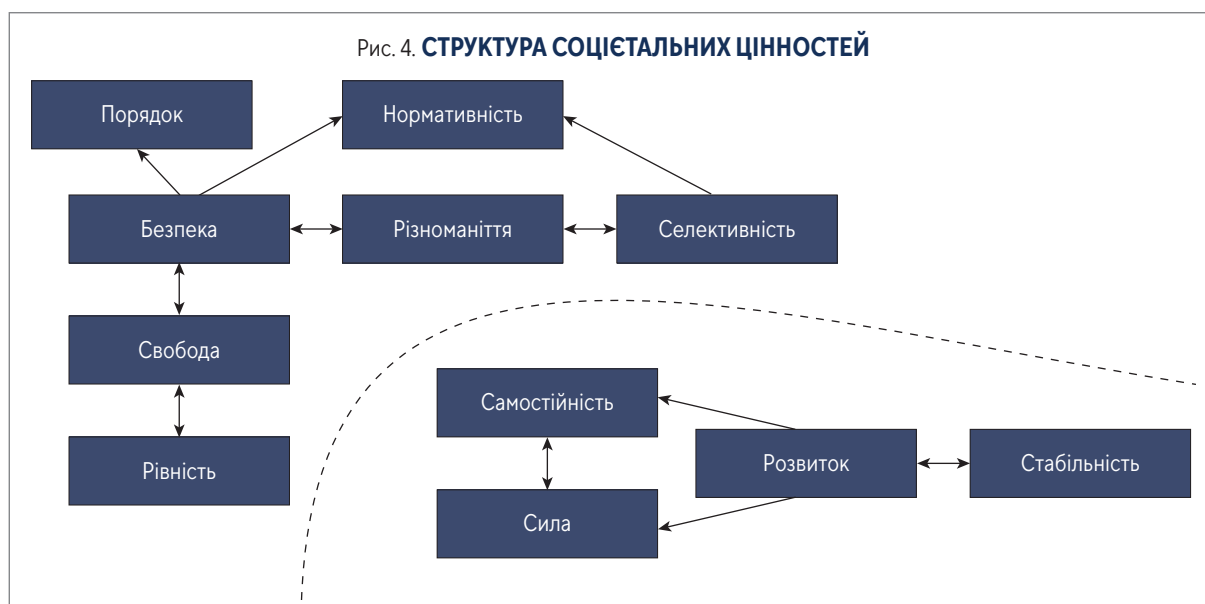
Кластер «зона комфорту» поєднує цінності міжособистісних стосунків, фізичного здоров'я та психологічного комфорту. Зазначені цінності стосуються існування людини у трьох іпостасях — соціальній, фізичній та психологічній. Вони відіграють більшою мірою функцію збереження найважливішого в житті людини, оскільки критична недостатність будь-якої з цих цінностей веде до суттєвого обмеження її життєдіяльності. Власне, й за результатами опитування цінності з кластеру «зона комфорту» є найважливішими. Усі цінності цього кластеру є взаємопідсилюючими.

Кластер «формула успіху» включає найбільшу кількість цінностей (8 з 13) — домашній комфорт, багатство, красу, владу, статус, дозвілля, самореалізацію та знання. Двома порівняльними особливостями цих цінностей є наступні: (1) жодна з них не досягає важливості будь-якої цінності з кластеру «зона комфорту», й лише цінність домашнього комфорту наближається за своєю значимістю до цінності моральності; (2) підструктура цього кластеру є доволі розгалуженою — містком для поєднання цінностей тут є зв'язок

«влада — статус». Порівняно нижча актуальність цінностей цього кластеру вказує на додаткові ресурсні витрати (в широкому значенні), які тягне за собою їх забезпечення, які зовсім не завжди є бажаними і які доволі часто пов'язані з дискомфортом у процесі їх реалізації. Що стосується розгалуженої підструктури цього кластеру, вона говорить про різні точки входу та кінцеві цілі, що характеризують досягнення успіху.

Відокремлені елементи ціннісної структури — особиста свобода та моральність. За їх значимістю вони стоять поряд і посідають місце між кластером «зона комфорту» та «формула успіху». Ми пов'язуємо їх автономне положення з тим, що кожна з цих цінностей може претендувати на статус інваріантного орієнтиру індивідуальної життєдіяльності, безвідносно до інших ціннісних переваг індивіда.

Структура соціальних цінностей. Аналіз взаємозв'язків між цінностями дозволив виявити дві складові у структурі соціальних цінностей, які не мають прямих зв'язків між собою (рис. 4).

До першої складової, або кластера, належать **порядок, безпека, різноманіття, селективність, нормативність, свобода і рівність**. Вузловими цінностями тут (тобто цінностями, що поєднують навколо себе дві або більше цінностей) є безпека, свобода, різноманіття та селективність. При цьому, враховуючи загальний рейтинг цінностей,

головною вузловою цінністю на цей момент є безпека.

Відповідно, загальна стратегія захисту населення України від внутрішніх руйнівних процесів контекстуально може поєднуватися з одним або кількома напрямками діяльності держави: (1) запобіганням гострому

протистоянню між різними соціальними силами всередині України; (2) слідуванням законодавчим нормам і приписам; (3) збереженням певної автономії громадян від держави; (4) гармонізацією відносин усередині країни, незважаючи на її значну гетерогенність.

Ми вважаємо, що в цілому цей ціннісний кластер упереднює потребу внутрішньої рівноваги, що є принциповою запорукою національної стійкості під час широкомасштабної війни, оскільки зберігає можливість суспільства генерувати додаткові ресурси, необхідні державі.

До другого ціннісного кластеру належать сила, розвиток, самостійність і стабільність. Центальною, з точки зору наявних взаємозв'язків, у цій групі є цінність розвитку, що виступає зв'язуючою ланкою між стабільністю, самостійністю та силою. При цьому саме стабільність є найбільш ізольованою у цьому кластері — вона безпосередньо взаємопов'язана лише з розвитком.

І хоча найбільшою кількістю взаємозв'язків тут характеризується цінність розвитку, найважливішою (з точки зору її загального рейтингу) є цінність сили. Отже, обстоювання позицій держави на міжнародному рівні посилює актуалізацію двох взаємопов'язаних контекстів: (1) значного наукового і технологічного потенціалу країни; (2) збереження самостійності рішень у питаннях державного значення.

Ця підструктура, на наш погляд, пов'язана з тією частиною національної стійкості, що відповідає за реагування на зовнішні кризи та виклики.

Таким чином, у складі соцієтальних цінностей можна виокремити два підструктурних компоненти, що забезпечують **дві стратегії національної стійкості країни, — нормалізації внутрішніх процесів з метою мінімізації згубних впливів військової агресії на повсякденне життя суспільства, а також підтримання зовнішньої міцності, яка є запорукою не лише військового спротиву, але й дипломатичних маневрів.** При цьому в кожній з підструктур є ключова цінність, що визначається її актуальністю. У першій — це безпека, у другій — сила. І хоча безпека є зараз для населення беззаперечним лідером у соцієтальному полі, запит на силу також є значним. Це забезпечує необхідну спрямованість населення України на

кожну з підструктур соцієтальних цінностей у час важких випробувань широкомасштабною війною.

ВПЛИВ ІНДИВІДУАЛЬНИХ ЦІННОСТЕЙ НА СОЦІЄТАЛЬНІ

Власне питання особливостей впливу різних видів цінностей одне на одне є відкритим. Найлогічніше очікувати взаємного впливу між індивідуальними та соцієтальними цінностями. Однак для такого опису нам бракує відповідної концептуальної моделі. З огляду на це, ми зупинимося на найпростішому припущенні, згідно з яким індивідуальні цінності виступають первинними стосовно соцієтальних, а отже розглянемо зв'язки відповідної спрямованості: індивідуальні цінності далі виступають в якості причинних факторів, а соцієтальні — в якості залежних феноменів⁵.

Каталізатори та інгібітори селективності. Індивідуальними цінностями, які за власної високої значимості збільшують імовірність селективності зайняти високий рівень, є дозвілля (+7,4%), влада (+12,3%), багатство (+7,7%) та краса (+8,5%) (таблиці 1-4).

Як видно, всі перелічені цінності належать до кластеру «формула успіху», переважно до лівої її частини, що утворюється навколо влади. Остання, власне, й чинить найсуттєвіший вплив. Отже для тих, хто прагне успіху на індивідуальному рівні, збільшується бажаність селективності на соцієтальному.

Таблиця 1. **ВПЛИВ ІНДИВІДУАЛЬНОЇ ЦІННОСТІ ДОЗВІЛЛЯ НА СОЦІЄТАЛЬНУ ЦІННІСТЬ СЕЛЕКТИВНОСТІ**

Рівень значущості цінності селективності	Рівень значущості цінності дозвілля	
	Невисокий	Високий
Невисокий	90,6	83,2
Високий	9,4	16,8

⁵ Для виявлення залежностей, вартих уваги, ми використали кореляційний аналіз (коефіцієнт Пірсона). Відібрані зв'язки (24 з 143) після цього були представлені у вигляді таблиць спряженості, де відповідним цінностям було присвоєно невисокий або високий рівень значущості. На індивідуальному рівні висока значимість фіксувалася для тих цінностей, за якими респонденти обирали ранг з першого по четвертий (решта цінностей отримували невисоку значимість). На соцієтальному рівні висока значимість фіксувалася для тих цінностей, за якими респонденти обирали ранг з першого по третій (решта цінностей отримували невисоку значимість).

Таблиця 2. **ВПЛИВ ІНДИВІДУАЛЬНОЇ ЦІННОСТІ ВЛАДИ НА СОЦІЄТАЛЬНУ ЦІННІСТЬ СЕЛЕКТИВНОСТІ**

Рівень значущості цінності селективності	Рівень значущості цінності влади	
	Невисокий	Високий
Невисокий	90,8	78,5
Високий	9,2	21,5

Таблиця 5. **ВПЛИВ ІНДИВІДУАЛЬНОЇ ЦІННОСТІ ФІЗИЧНОГО ЗДОРОВ'Я НА СОЦІЄТАЛЬНУ ЦІННІСТЬ СЕЛЕКТИВНОСТІ**

Рівень значущості цінності селективності	Рівень значущості цінності фізичного здоров'я	
	Невисокий	Високий
Невисокий	86,3	91,0
Високий	13,7	9,0

Таблиця 3. **ВПЛИВ ІНДИВІДУАЛЬНОЇ ЦІННОСТІ БАГАТСТВА НА СОЦІЄТАЛЬНУ ЦІННІСТЬ СЕЛЕКТИВНОСТІ**

Рівень значущості цінності селективності	Рівень значущості цінності багатства	
	Невисокий	Високий
Невисокий	91,6	83,9
Високий	8,4	16,1

Таблиця 6. **ВПЛИВ ІНДИВІДУАЛЬНОЇ ЦІННОСТІ ПСИХОЛОГІЧНОГО КОМФОРТУ НА СОЦІЄТАЛЬНУ ЦІННІСТЬ СЕЛЕКТИВНОСТІ**

Рівень значущості цінності селективності	Рівень значущості цінності психологічного комфорту	
	Невисокий	Високий
Невисокий	87,8	91,6
Високий	12,2	8,4

Таблиця 4. **ВПЛИВ ІНДИВІДУАЛЬНОЇ ЦІННОСТІ КРАСИ НА СОЦІЄТАЛЬНУ ЦІННІСТЬ СЕЛЕКТИВНОСТІ**

Рівень значущості цінності селективності	Рівень значущості цінності краси	
	Невисокий	Високий
Невисокий	91,2	82,7
Високий	8,8	17,3

Таблиця 7. **ВПЛИВ ІНДИВІДУАЛЬНОЇ ЦІННОСТІ МІЖОСОБИСТІСНИХ СТОСУНКІВ НА СОЦІЄТАЛЬНУ ЦІННІСТЬ СЕЛЕКТИВНОСТІ**

Рівень значущості цінності селективності	Рівень значущості цінності міжособистісних стосунків	
	Невисокий	Високий
Невисокий	87,4	92,3
Високий	12,6	7,7

Індивідуальними цінностями, які за власної високої значимості зменшують імовірність селективності зайняти високий рівень, є фізичне здоров'я (-4,7%), психологічний комфорт (-3,8%), міжособистісні стосунки (-4,9%) та особиста свобода (-3,6%) (таблиці 5-8).

Таким чином, усі індивідуальні цінності з кластеру «зона комфорту» характеризуються у цьому випадку послаблюючим ефектом. Ймовірно, це пов'язано з тими дискомфорними моментами, які пов'язані з конкуренцією, або боротьбою за посади. Власне, саме така активність може негативно позначатися на перелічених цінностях, відволікаючи на себе увагу. Що ж до цінності індивідуальної свободи, то вона може звужуватися через ті соціальні ієрархії, які формуються внаслідок професійної диференціації.

Таблиця 8. **ВПЛИВ ІНДИВІДУАЛЬНОЇ ЦІННОСТІ ОСОБИСТОЇ СВОБОДИ НА СОЦІЄТАЛЬНУ ЦІННІСТЬ СЕЛЕКТИВНОСТІ**

Рівень значущості цінності селективності	Рівень значущості цінності особистої свободи	
	Невисокий	Високий
Невисокий	88,5	92,1
Високий	11,5	7,9

Каталізатори та інгібітори різноманіття. Індивідуальними цінностями, які за власної високої значимості збільшують імовірність різноманіття зайняти високий рівень, є влада (+10,6%), домашній комфорт (+4,9%), багатство (+5,1%) та краса (+9,7%) (таблиці 9-12).

Знову ж таки, частина цінностей кластеру «формула успіху», всі з яких належать до

лівої його частини, посилюють значимість цінності різноманіття. Можливим поясненням такої особливості є потенційна сприятливість соціально різноманітного середовища для досягнення індивідуального успіху.

Таблиця 9. **ВПЛИВ ІНДИВІДУАЛЬНОЇ ЦІННОСТІ ВЛАДИ НА СОЦІЕТАЛЬНУ ЦІННІСТЬ РІЗНОМАНІТТЯ**

Рівень значущості цінності різноманіття	Рівень значущості цінності влади	
	Невисокий	Високий
Невисокий	89,7	79,1
Високий	10,3	20,9

Таблиця 10. **ВПЛИВ ІНДИВІДУАЛЬНОЇ ЦІННОСТІ ДОМАШНЬОГО КОМФОРТУ НА СОЦІЕТАЛЬНУ ЦІННІСТЬ РІЗНОМАНІТТЯ**

Рівень значущості цінності різноманіття	Рівень значущості цінності домашнього комфорту	
	Невисокий	Високий
Невисокий	90,7	85,8
Високий	9,3	14,2

Таблиця 11. **ВПЛИВ ІНДИВІДУАЛЬНОЇ ЦІННОСТІ БАГАТСТВА НА СОЦІЕТАЛЬНУ ЦІННІСТЬ РІЗНОМАНІТТЯ**

Рівень значущості цінності різноманіття	Рівень значущості цінності багатства	
	Невисокий	Високий
Невисокий	90,1	85,0
Високий	9,9	15,0

Таблиця 12. **ВПЛИВ ІНДИВІДУАЛЬНОЇ ЦІННОСТІ КРАСИ НА СОЦІЕТАЛЬНУ ЦІННІСТЬ РІЗНОМАНІТТЯ**

Рівень значущості цінності різноманіття	Рівень значущості цінності краси	
	Невисокий	Високий
Невисокий	90,1	85,0
Високий	9,9	15,0

Індивідуальними цінностями, які за власної високої значимості зменшують імовірність різноманіття зайняти високий рівень, є фізичне здоров'я (-7,4%) та особиста свобода (-4,1%) (таблиці 13-14).

У цьому випадку ми не бачимо інтуїтивного пояснення наведених взаємозв'язків. Можливо, соціальна цінність різноманіття

сприймається крізь призму війни, де певні меншини розглядаються окремими респондентам в якості загрози.

Таблиця 13. **ВПЛИВ ІНДИВІДУАЛЬНОЇ ЦІННОСТІ ФІЗИЧНОГО ЗДОРОВ'Я НА СОЦІЕТАЛЬНУ ЦІННІСТЬ РІЗНОМАНІТТЯ**

Рівень значущості цінності різноманіття	Рівень значущості цінності фізичного здоров'я	
	Невисокий	Високий
Невисокий	83,1	90,5
Високий	16,9	9,5

Таблиця 14. **ВПЛИВ ІНДИВІДУАЛЬНОЇ ЦІННОСТІ ОСОБИСТОЇ СВОБОДИ НА СОЦІЕТАЛЬНУ ЦІННІСТЬ РІЗНОМАНІТТЯ**

Рівень значущості цінності різноманіття	Рівень значущості цінності особистої свободи	
	Невисокий	Високий
Невисокий	82,7	91,3
Високий	12,8	8,7

Каталізатори та інгібітори безпеки.

Посилюючий ефект на цінність безпеки справляє цінність фізичного здоров'я (+8,6%), а послаблюючий – цінність статусу (-14,5%) (таблиці 15-16).

Перший зв'язок є цілком очевидним, й, на нашу думку, додатково актуалізується під час війни. Обидві цінності посідають найвище місце у своїх ієрархіях та пов'язані з тими чи тими аспектами захисту та збереження – на індивідуальному або соціальному рівнях. Що ж стосується послаблюючого ефекту статусу, то він у певному значенні може робити індивіда більш уразливим через посилення його відомості, яка потенційно призводить до небажаної уваги як з боку недоброзичливців, так і з боку непомірних шанувальників. Отже, люди націлені на статус усвідомлено можуть нехтувати безпекою.

Таблиця 15. **ВПЛИВ ІНДИВІДУАЛЬНОЇ ЦІННОСТІ ФІЗИЧНОГО ЗДОРОВ'Я НА СОЦІЕТАЛЬНУ ЦІННІСТЬ БЕЗПЕКИ**

Рівень значущості цінності безпеки	Рівень значущості цінності фізичного здоров'я	
	Невисокий	Високий
Невисокий	36,3	27,7
Високий	63,7	72,3

Таблиця 16. **ВПЛИВ ІНДИВІДУАЛЬНОЇ ЦІННОСТІ СТАТУСУ НА СОЦІЄТАЛЬНУ ЦІННІСТЬ БЕЗПЕКИ**

Рівень значущості цінності безпеки	Рівень значущості цінності статусу	
	Невисокий	Високий
Невисокий	28,7	43,2
Високий	71,3	56,8

Каталізатори та інгібітори порядку.

Цінність порядку підсилюється цінністю моральності (+6,2%), а послаблюється — цінностями влади (-16,7%) та багатства (-7,4%) (таблиці 17-19).

Справді, порядок і моральність добре узгоджуються, бо перша стосується гідної поведінки (в одному з її розумінь, звісно) у широкому соціальному контексті, а друга — гідної поведінки в особистому житті. Влада ж та багатство апіорі допускають соціальні збурення на шляху до їх досягнення, що неодноразово демонструвала історія, в т.ч. й часів незалежної України.

Таблиця 17. **ВПЛИВ ІНДИВІДУАЛЬНОЇ ЦІННОСТІ МОРАЛЬНОСТІ НА СОЦІЄТАЛЬНУ ЦІННІСТЬ ПОРЯДКУ**

Рівень значущості цінності порядку	Рівень значущості цінності моральності	
	Невисокий	Високий
Невисокий	66,6	60,4
Високий	33,4	39,6

Таблиця 18. **ВПЛИВ ІНДИВІДУАЛЬНОЇ ЦІННОСТІ ВЛАДИ НА СОЦІЄТАЛЬНУ ЦІННІСТЬ ПОРЯДКУ**

Рівень значущості цінності порядку	Рівень значущості цінності влади	
	Невисокий	Високий
Невисокий	63,1	79,8
Високий	36,9	20,2

Таблиця 19. **ВПЛИВ ІНДИВІДУАЛЬНОЇ ЦІННОСТІ БАГАТСТВА НА СОЦІЄТАЛЬНУ ЦІННІСТЬ ПОРЯДКУ**

Рівень значущості цінності порядку	Рівень значущості цінності багатства	
	Невисокий	Високий
Невисокий	62,6	70,0
Високий	37,4	30,0

Каталізатори та інгібітори сили.

Цінність сили підсилюється цінністю

моральності (+8,9%), а послаблюється — цінностями знання (-9,7%) та краси (-11,2%) (таблиці 20-22).

Зв'язок сили та моральності є доволі цікавим, але ми зупинимось на ньому далі. Знання протистоїть силі з природної причини. Цінність знання спрямовує людину на дослідження дійсності такою, якою вона є, а цінність сили — на перетворення дійсності в найбільших її масштабах. Що стосується протиставлення краси та сили, то тут інтерес до гранично індивідуального (власної зовнішності) протистоїть інтересу до гранично міжнародного (розподілу сили та впливу між різними країнами). Тому очікувано, що в багатьох випадках, коли індивід «занурений» в індивідуальне, він може втрачати інтерес до міжнародного.

Таблиця 20. **ВПЛИВ ІНДИВІДУАЛЬНОЇ ЦІННОСТІ МОРАЛЬНОСТІ НА СОЦІЄТАЛЬНУ ЦІННІСТЬ СИЛИ**

Рівень значущості цінності сили	Рівень значущості цінності моральності	
	Невисокий	Високий
Невисокий	57,1	48,2
Високий	42,9	51,8

Таблиця 21. **ВПЛИВ ІНДИВІДУАЛЬНОЇ ЦІННОСТІ ЗНАННЯ НА СОЦІЄТАЛЬНУ ЦІННІСТЬ СИЛИ**

Рівень значущості цінності сили	Рівень значущості цінності знання	
	Невисокий	Високий
Невисокий	51,6	61,3
Високий	48,4	38,7

Таблиця 22. **ВПЛИВ ІНДИВІДУАЛЬНОЇ ЦІННОСТІ КРАСИ НА СОЦІЄТАЛЬНУ ЦІННІСТЬ СИЛИ**

Рівень значущості цінності сили	Рівень значущості цінності краси	
	Невисокий	Високий
Невисокий	52,1	63,3
Високий	47,9	36,7

Знання та розвиток. Логічним є те, що цінність розвитку посилюється цінністю знання (+4,6%) (таблиця 23). Утім, не можна сказати, що індивідуальна жага знань надто сильно збільшує зацікавленість науковим розвитком країни.

Таблиця 23. **ВПЛИВ ІНДИВІДУАЛЬНОЇ ЦІННОСТІ ЗНАННЯ НА СОЦІЄТАЛЬНУ ЦІННІСТЬ РОЗВИТКУ**

Рівень значущості цінності розвитку	Рівень значущості цінності знання	
	Невисокий	Високий
Невисокий	90,1	85,5
Високий	9,9	14,5

Авторитарний комплекс: моральність, стабільність, сила та порядок. Вище ми вже представили два з трьох зв'язків, релевантних у контексті розгляду цього комплексу (таблиці 17 та 20). Маються на увазі зв'язки між цінністю моральності та цінностями порядку (+6,2%) й сили (+8,9%). Третьою складовою тут є вплив цінності моральності на цінність стабільності (-7,3%) (таблиця 24).

Отже, **ціннісний комплекс, який вказує на запит авторитаризму серед певної частини населення, дуже чітко себе проявляє: за індивідуальної орієнтації на цінність моральності, збільшується імовірність підвищення пріоритету соцієтальних цінностей сили та порядку, а також зниження — цінності стабільності.**

Таблиця 24. **ВПЛИВ ІНДИВІДУАЛЬНОЇ ЦІННОСТІ ЗНАННЯ НА СОЦІЄТАЛЬНУ ЦІННІСТЬ РОЗВИТКУ**

Рівень значущості цінності стабільності	Рівень значущості цінності моральності	
	Невисокий	Високий
Невисокий	79,0	86,3
Високий	21,0	13,7

ВИСНОВКИ

На початку нашого аналізу ми зазначили, що всі соцієтальні цінності є однаково важливими для ліберально-демократичних суспільств, бо недостатнє забезпечення будь-якої з них пов'язано з виникненням відповідних специфічних проблем. Але на етапі збору емпіричних даних було прийнято рішення про побудову саме рейтингу. Це було зроблено з огляду на прагнення автора з'ясувати, які з цінностей є більш важливими для широкого загалу під час війни.

З огляду на ситуацію в Україні, для нас не стало несподіванкою те, що **найбільш релевантними є цінності, що умовно можна віднести до забезпечення виживання**

української держави та суспільства. При цьому найважливішою стала цінність безпеки у значенні захисту членів суспільства від внутрішніх руйнівних процесів. Такий вибір можна інтерпретувати як в емоційних, так і в раціональних категоріях.

З емоційної точки зору цілком зрозуміла потреба населення України бути захищеними від тих загроз, які несе окупація, бо остання безпосередньо пов'язана зі злочинністю, екологічними проблемами та дискримінацією, які зазначені у відповідному індикаторі.

Водночас, забезпечення цієї цінності як умова існування тих територій країни, які не знаходяться під окупацією (як у контексті загроз з боку диверсантів, так і в контексті можливого посилення звичайної злочинності), є вихідною умовою збереження психологічної та морально-вольової стійкості населення, що своєю чергою забезпечує передумови для необхідної мобілізації суспільства в умовах війни.

Показовим є й зворотний бік рейтингу цінностей, тобто група цінностей, які відповідають за розвиток. Дійсно, на етапі інтенсивних військових дій, можливості держави спрямовані не так на розвиток, як на збереження того, що ще не було зруйновано. Однак, **факт порівняно низького значення соцієтальних цінностей розвитку потребує уваги після завершення війни**, оскільки забезпечення відповідних ціннісних імперативів є визначальним фактором успішної відбудови країни.

Так само, **на індивідуальному рівні у пріоритеті цінності найголовнішого кола потреб — фізичних, психологічних і соціальних.** Показовим у цьому контексті є **статус інваріантних орієнтирів індивідуальної діяльності — моральності та особистої свободи**, які залишаються доволі впливовими навіть у такі складні часи. Серед цінностей досягнення найбільшу актуальність зберігає домашній комфорт. Усі решта залишаються для тієї меншості, яка готова боротися за успіх.

Загалом же, щодо індивідуальних цінностей, у нас немає жодних підстав вважати, що війна принципово змінила їх ієрархію. Навпаки, ми виходимо з того, що вона її лише цементувала.

СОЦІАЛЬНО- ТА ПОЛІТИКО- ПСИХОЛОГІЧНІ НАСЛІДКИ ВПЛИВУ ШИРОКОМАСШТАБНОЇ РОСІЙСЬКОЇ АГРЕСІЇ НА УКРАЇНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО

Віталій ДУХНЕВИЧ,

Старший науковий співробітник,
завідувач лабораторії психології політико-правових відносин
Інституту соціальної та політичної психології НАПНУ,
з лютого 2022р. — у лавах ЗСУ

Повномасштабне вторгнення росії для українського суспільства змінило все. Практично кожен з нас відчув на собі наслідки цього акту задоволення імперських амбіцій «фюрера ХХІ сторіччя». Для когось просто змінилась якість життя (можливо їх дуже мало, але є й такі). Дехто піариться та заробляє політичні та/чи економічні дивіденди. Напевно хтось збагатився чи ще продовжує це робити зараз. Є ті, хто втратив не лише роботу чи домівку, але й близьких і рідних. Є той, хто втік від війни. А є й такі, хто, навпаки, взяв до рук зброю, і не обов'язково вогнепальну, і боронить те, у що вірить. Один чекав «своїх» і допомагав захоплювати органи влади, сприяв затриманню та катуванню активістів, колишніх (і не тільки) військових і простих громадян. А інший, навпаки, віддавав останнє, аби наблизити хоч на секунду, хоч на крок чи подих перемогу. Одні залишилися собою, не дивлячись ні на що, інших купили чи залякали. Були ті, хто дистанціювався і продовжує це робити зараз, але були й такі, хто, навпаки, не міг залишатися осторонь.

Хоча широкомасштабна агресія росії змінила багато чого не лише для українського суспільства. Крім суто політичних процесів,

пов'язаних із розподілом та обстоюванням власних політичних цілей та інтересів, різні політичні суб'єкти (держави) мали вирішувати і суто безпекові питання (економічні, політичні, правові, психологічні, соціальні, продовольчі тощо). І вирішення цих питань зарубіжними державами також вплинуло на нас. Ми отримали допомогу від партнерів у вигляді сучасного озброєння, устаткування, гуманітарної та макросоціальної допомоги. Ми отримали підтримку, коли наших громадян, жінок і дітей приймали до себе інші країни, допомагаючи долати наслідки пережитого. Ми отримали щось, чого не можна торкнутися — повагу та визнання. Ми зробили те, у що не вірив ніхто ще на початку року. Ми вистояли і не просто не впали, а повертаємо те, що в нас хочуть відібрати — свободу, гідність, землю, мову. Повертаємо себе і повертаємося до себе. Саме завдяки тому, що і як ми робили і робимо, росія опиняється в ізоляції. Звісно є й інші процеси, проте в загальному заліку «плюсів більше».

Широкомасштабний наступ на територію України, масовані ракетні та артилерійські удари по українських містах і селах поставили чи не перед кожним українцем прості

питання — «хто я?», «що мені робити в цій ситуації?» і «ким я буду, якщо...». Таке просте, і водночас дуже складне **самовизначення** ще в лютому-березні 2022р. запустило на якісно іншому рівні процеси формування нової української нації. Українці збивали дрони банками з огірками, пекли пиріжки з щурячою отрутою для окупантів, партизанили, здобуваючи зброю в бою, корегували обстріли нашої артилерії, інформували сили оборони про просування ворога, виходили на протести та перекривали рух ворожій армії, об'єднувалися у варту, а згодом вступали до ДФТГ, ТрО та ЗСУ... Були ті, хто під обстрілами продовжував і продовжує зараз робити свою справу: ходити на роботу, саджати більше городини, ділитися з сусідами останнім, волонтерити чи донатити на ЗСУ. Це ті, хто робив свою справу, незважаючи ні на що. Але були й ті, хто не пройшов таке самовизначення, адже відповідь на питання «що робити?» була лише одна — тікати чи пристосовуватися відповідно до ситуації. Вони не пережили, не відчули на собі наслідків цієї агресії. У нас усіх виявився різний досвід. Але про це я скажу трохи згодом.

Загалом, самовизначення, що відбулося на самому початку і триває досі, творить нову націю. І якою вона буде багато в чому залежить від здатності нас, як громадянського суспільства, скористатися тими здобутками, які ми маємо. Відбулася **солідаризація**. Ми збираємо за день фантастичні суми на байрактери та «зірку смерті», ми купуємо автомобілі, амуніцію та безпілотники для військових, ми годуємо бійців ТрО та передаємо гостинці на нуль. Ми організовуємо обміни для наших захисників, на відміну від «своих не бросаем»; ми повертаємо своє.

Проте в загальному вигляді це солідаризація окремих груп (за галузями, інтересами), тобто в парціальних питаннях, але не загальних. Чи є повна солідарність стосовно війни та агресії рф? На жаль, ні. Адже є ті, хто виступає за підписання мирної угоди на будь-яких умовах. Є зрадники, колаборанти та запродавці. Є ті, хто зливав інформацію про наші війська чи наших громадян навіть не за ідею — за гроші. Є й ті, хто від початку повномасштабної агресії виїхав від війни до більш безпечних регіонів і не готовий брати зброю до рук. Є такі, хто намагається виїхати за кордон і уникає повісток від військкомату.

Проте **потенціал об'єднання, потенціал єдності інтересів і цілей наразі дуже високий**. Наскільки ефективно він буде використаний різними політичними суб'єктами на користь суспільства — питання відкрите. Наскільки цінності, які рухають нами зараз, залишаться спільними? Чи не втратимо ми їх? Чи зможемо знайти спільні рішення, й не будемо обстоювати лише своє бачення чи розуміння? Час покаже. І тут спільна відповідальність і політиків, і простих громадян.

Поряд із солідаризацією маємо й **посилення розшарування суспільства**. Війна — це завжди економічні збитки для держави та громадян. Очевидно, що зруйновані логістичні ланцюги, заморожений, а багато де і зруйнований, малий та середній бізнес (великий бізнес «винесемо за дужки»). Втрата роботи, зменшення робочих місць, вимушена внутрішня міграція та втеча значної частини працездатного населення за кордон і т.ін. — усе це вимагає зараз і потребуватиме значної уваги представників влади в найближчій перспективі. З психологічної точки зору тут йдеться насамперед про **бачення перспектив та образ майбутнього** як важливі елементи картини світу звичайного українця та спроможність влади забезпечити задоволення базових та інших потреб своїх громадян. А якщо до цього додати ще й значну травматизацію та стигматизацію населення, то стає очевидною необхідність упровадження державних цільових програм психологічної підтримки людей і спільнот. Серед іншого такі програми мають сприяти відновленню та реабілітації соціальних зв'язків людини, та як наслідок — сприяти економічному зростанню.

Я згадав лише **травматизацію і стигматизацію населення** у зв'язку з пережитим. На жаль, крім фізичних травм, війна лишає по собі ще й психологічні розлади. Маріуполь. Ірпінь. Буча. Херсон. Ізюм. Інші міста і села, що були в окупації чи потерпали і потерпають нині від дій ворожої армії, стали символом, одна згадка про які спричиняє сплеск емоцій. Емоцій тих, хто залишився живий. Емоцій тих, хто пережив сам або ж побачив у ЗМІ матеріали про звірства агресорів: тортури, гвалтування, розстріли й масові убивства мирних людей, у т.ч. дітей. Усі ті, хто перебував у зоні активних бойових дій, від військових до звичайних людей, до яких у дім прийшла війна, мають те, з чим їм тепер

доведеться жити. І ця психологічна травма, як показує світовий досвід, залишає по собі значний слід. Травматичні та посттравматичні стресові розлади, різні фобії, панічні атаки, дистрес, стійкі зміни особистості тощо, можуть супроводжувати наше життя ще довгі роки.

На новий щабель актуальності піднялося питання військових злочинів та злочинів проти людяності. Чому на новий щабель? Бо вони мали місце і раніше, адже і у 2014р. у східних областях гвалтували жінок і кували незгодних. Проте нові звірства, про які стало відомо від початку повномасштабного вторгнення, творять нову реальність, в якій **«освободітелі» перетворюються на катів і вбивць**. На тих, кому нема виправдання і прощення. І цей образ армії росії, завдяки його немислимій, неосяжній жорстокості та емоційній насиченості формує відповідне ставлення до російських солдатів, політичних і військових еліт. Очевидно, щонайменше декілька поколінь українців будуть активними носіями цього образу. А завдяки ЗМІ цей образ презентується і світовій спільноті загалом. Звісно, є ті, для кого «не все так однозначно», ті, хто підтримує та чекає «звільнення від нацистів», проте узагальнений образ навряд чи зміниться.

Цьому сприятиме і та обставина, що ця війна не схожа на інші. **Цифровізація та діджиталізація** сучасного світу створили ситуацію, коли і через 30, і 50 років за запитом у пошуковик, наприклад, «трагедія в Бучі», користувач зможе отримати відео- та фотоматеріали із зруйнованими будинками, розстріляними мирними мешканцями, зґвалтованими жінками та дітьми. Це перша війна такого масштабу, коли інформація про неї буде доступна широкому загалу завжди (допоки існує Інтернет). Це перша війна такого масштабу, коли кожен, хто мав відповідний гаджет міг у режимі online, чи трохи згодом, завантажити в мережу відповідні відео-, фото- та аудіоматеріали: кожен, хто це пережив та завантажив свої матеріали у світову «павутину» є не лише учасником, який ділиться пережитим, але й «кореспондентом», який презентує свої переживання чи документальні матеріали нащадкам. Уже зараз очевидно, що ці свідчення будуть використані під час підготовки матеріалів для трибуналу над військовими злочинцями. Саме тому така цифровізація матиме і суто психологічні наслідки: документи та свідчення

очевидців завжди можуть бути актуалізовані та мати відповідний відгук у нащадків. Я не готовий зараз спрогнозувати ці наслідки, адже вони значною мірою залежатимуть від мети того, хто це буде робити, однак вказати на цей момент вважаю за потрібне.

Одним з наслідків повномасштабного вторгнення можна назвати появу **мовних маркерів-кліше**: «орки», «свинособаки», «рашисти», «чмобіки», «нелюди» та інші. До певної міри це стратегія дегуманізації армії противника, що завжди відбувається на війні: той, хто прийшов вбивати, перестає бути людиною (опустимо зараз стокгольмський синдром). Але це лише частина загального пазлу. Інша полягає в тому, що, з одного боку, такі маркери слугують ідентифікації за критерієм «свої-чужі», а з іншого — виступають як **генералізоване ставлення до загарбників**. Сучасний фольклор визначає «орків» як потворних варварів, котрі служать силам зла, схильні до війни, насилля та підлості. І природньо, що такий образ російських військових з'явився у сучасних реаліях, саме як генералізоване ставлення — те, з чим потрібно боротися, чому слід протистояти, що в підсумку визначає характер і зміст дій щодо нападників.

У побутовому дискурсі частина цих маркерів-кліше поширюються не лише на армію супротивника, але й переноситься на тих, хто мовчки чи активно підтримував дії влади рф, та навіть на саму країну-агресорку: «кацапстан», «мордор», «оркостан» і т.ін. Це один з механізмів **руйнації зв'язків з росією** й тими, хто промовчав, хто поділяє чи не виступає проти ідеї «руського миру».

І ще одне. Усі ми знаємо, що такі «маркери» використовують не лише люди зі зброєю, але й прості громадяни та ЗМІ. Якісь кліше, можливо, з часом втратять актуальність. Якісь залишаться надовше і, можливо, увійдуть в історію.

Один з найбільш очевидних наслідків повномасштабної військової агресії рф — поява **значного числа ВПО та біженців**. З усіма проблемами та необхідністю їх адаптації чи інтеграції (на певних умовах) у нове середовище. Коли ми говоримо про біженців, напевно, варто чесно зізнатися, що частина тих, хто виїхав за кордон, за цей час напрацював нові зв'язки та відносини і намагатиметься залишитися. Особливо ті, хто втратив

усе. Імовірно, будуть і такі, хто захоче поїхати з країни після закінчення війни — до рідних, які залишаться там, у пошуках кращої долі чи можливостей. А це втрата. Втрата працездатного населення, втрата інтелектуального капіталу.

Близьким до проблем, пов'язаних із ВПО, є **поява дітей-сиріт, дітей війни**. Втрата батьків, годувальників, рідних і близьких завжди накладає певний психологічний відбиток на свідомість дитини. А у випадку, якщо ці діти пережили гвалтування, викрадення та переміщення на територію РФ, стали безпосередніми свідками загибелі рідних, потерпали від обстрілів і т.ін. — негативний психологічний багаж лише збільшується. І яким чином він проявиться в майбутньому, як позначиться на їх активності в суспільно-політичному просторі наразі сказати важко. Адже унікальність досвіду кожного та якості і своєчасність наданої гуманітарної, психологічної, медичної, а подекуди і психіатричної допомоги можуть мати різні наслідки.

Поява значного числа **людей з інвалідністю**, які втратили здоров'я через агресію РФ — також буде викликом і для суспільства (у т.ч. готовності суспільства забезпечувати їх особливі потреби), і для окремих громад, і для родин. І мова не лише про пільги, але й ставлення до таких осіб та стратегії забезпечення і соціальну, правову, економічну та психологічну допомогу таким людям і сім'ям, що мають таких членів.

До психологічних наслідків слід віднести і **зміну ставлення до військових**. Так, є поодинокі випадки некоректного ставлення до військових. Наприклад, коли військовослужбовця, який їхав у потязі на ротацію з передової і не мав змоги виконати всі гігієнічні процедури, «попросили» їхати у тамбурі, бо «у нього був неприємний запах». Проте загалом українські військові — це герої. Це сучасні витязі, які своїми потом і кров'ю наближають перемогу та звільнення України. Це захисники, завдяки яким ми живемо у вільній країні. Це наші ангели-охоронці. Шана, повага, вдячність, гордість — це те, що нині відчувають наші громадяни щодо цих людей. Очевидно, професія військового в найближчій перспективі буде більш привабливою, ніж це було до повномасштабного вторгнення.

Уже зараз змінено підхід до підготовки військових та формування обороноздатності

країни. ТрО і ДФТГ, що утворилися після повномасштабного вторгнення, — це ті «живі» структури, що переважно об'єднали однодумців і тих, для кого свобода та безпека, захист тих, кого любиш, вищі за власний комфорт. Імовірно, такі формування залишаться і в майбутньому, що також сприятиме загальному **відчуттю безпеки та захищеності наших громадян**.

У цьому зв'язку дуже сподіваюся, що будуть започатковані **різноманітні безпекові проекти і програми** як на рівні держави, так і на рівні окремих громад. І що на ці проекти спрямовуватимуться кошти. Серед суто технологічних і технічних задумів чільне місце мають посісти і психологічні проекти: безпечне освітнє середовище, безпечна громада, психологічна допомога та реабілітація колишніх військових; відпрацьовані принципи, механізми та процедури взаємодії різних суб'єктів на рівні громад для упередження, протидії та подолання наслідків можливих надзвичайних ситуацій та подій. Маю також надію, що фахівці-психологи будуть залучені до розроблення та супроводу цих безпекових проектів і не лише в частині психологічного наповнення, але і як ті, хто може та здатен фахово забезпечити всі необхідні обговорення, узгодження та рішення.

Імовірно, в повоєнний період ми матимемо значне число тих (у т.ч. бійців добробатів, волонтерів), **хто захоче змін**. І буде виходити з своїми ідеями, пропозиціями та гаслами на широкий загаль, у публічний політичний простір. Хтось, як я вже казав, заробляє нині політичні дивіденди, хтось про це ще не думає. Не буду зараз прогнозувати те, як розгортатимуться політичні процеси, однак зважаючи на війну, можна припустити, що буде не без проблем. Травматизація накладатиме свій відбиток. Адже на війні все просто — тут свої, там чужі. Ти або тебе. Політичні процеси є більш витонченими. Імовірно, на підйомі, частина колишніх військових обійме відповідні посади чи буде обрана. Сподіваюся, ми будемо обирати не лише за симпатіями, але й керуючись раціональними (у плані інтелектуально пропрацьованими та виваженими) критеріями.

Війна — це застосування зброї. І очевидно, що **обіг зброї**, у т.ч. незаконної — це те питання, що потребуватиме вирішення. Є прихильники і противники вільного обігу зброї зі своїми аргументами. Не буду забирати в них

хліб. Зазначу лише, що **криміналізація побутових конфліктів** (із застосуванням зброї), **радикалізація свідомості та індивідуально-групових відносин, мілітаризація свідомості**, на жаль, дуже ймовірні наслідки цієї війни. А почасти вже й не наслідки, а наша реальність. Мій страх пов'язаний із тим, що після війни з'явиться значний проशарок людей, які мають психологічні травми, і які мають досвід «вирішення проблем», якщо можна так сказати, через використання зброї.

Як я вже казав, це повномасштабне вторгнення призведе до того, що в нас буде **різний досвід**. І цей досвід може бути настільки різним, що зрозуміти один одного може виявитися важко. Той, хто не втратив нічого, хто не пережив окупацію, не зможе до кінця зрозуміти тих, кого катували та ґвалтували. І, мабуть, різний досвід — це один з найбільших викликів, що нас чекає.

Відомо, що під час кризових станів виникають **волонтерські рухи** та зростає значення взаємодопомоги. Це ж ми спостерігаємо зараз. Однак з часом, як це було після Революції Гідності, волонтерський рух трохи спадає. Можливо, так буде й після перемоги. Однак цей спільний досвід мобілізації психологічних, матеріальних, економічних ресурсів, який ми формуємо нині зашиться. Маю надію, що це спонукатиме нас, як суспільство, до більш дбайливого ставлення до громадянського суспільства та усвідомлення можливості простих громадян через різні громадські об'єднання впливати на якість життя. І не лише впливати, але й своїми діями творити цю якість.

Один з очевидних наслідків повномасштабного вторгнення — **зростання довіри до ЗСУ та силових структур, зростання довіри до окремих посадових осіб**. Причому ця довіра ґрунтується на двох началах. Перше лежить у площині відчуттів, почуттів, очікувань, сподівань та пов'язане з образом бажаного перспективного майбутнього. Друге начало базується на **оцінках реальних справ**, реально отриманих результатів. Ми більше не віримо обіцянкам, якщо вони не підкріплюються вчинками і не виконуються. Якщо тенденція збережеться, політичний вибір, що його робитимуть наші громадяни на майбутніх виборах, маю надію, буде більш прагматичним і виваженим.

На нас чекає складний час, коли особливих вимірів актуальності набуде питання **реінтеграції**. Тих, хто від початку окупації жив у Криму, на Донеччині та Луганщині. Пропаганда, якою рф заповнила ЗМІ, руйнує критичне мислення та спотворює ставлення, викривлює дійсність. Не буду говорити про громадян рф, але ж цього ж руйнівного впливу зазнали і ті, хто жив в Україні. І швидкого відновлення «ясної свідомості», скоріш за все, не відбудеться.

Я вже згадував про прощення. Після завершення збройного протистояння нас чекає **«війна правд»**. Кожен, хто втратив близьку людину, дім, роботу або зазнав утиску, знущань чи катувань, матиме свою «правду». І це стосується усіх наших громадян, з обох боків «лінії розмежування». Очевидно, мають бути розроблені та впроваджені спеціальні програми реінтеграції тих, хто нині живе в окупації. Та програми примирення для всієї України. Сподіваюсь, це будуть не просто якісь політичні замилювання чи «фасадні роботи». Тут необхідна кропітка та важка праця. Дуже важка.

Наприкінці хочу згадати також і про ще один психологічний вимір, що розкриває природу російської агресії. Мова про ідентичність. Війна, що нині триває — **це війна українців за особисту та соціальну ідентичність**. Тому **один з провідних психологічних наслідків** того, що відбулося 24 лютого 2022р. — **це пробудження**, якщо мені буде дозволено так сказати. Війна, як намагання зруйнувати та знищити українську національну ідентичність, почалася навіть не у 2014р., а набагато раніше. Але нині ця війна творить нас саме як націю і актуалізує питання: хто ми є та ким маємо бути?

Після всіх тих бомбардувань, ракетних обстрілів мирного населення та критичної інфраструктури, неймовірних вчинків захисників Маріуполя та інших міст, після пережитих катувань і ґвалтувань мирного населення, мені здається, ми не зможемо миритися з політичним і правовим свавіллям, не бачити того, що мали і що нас не влаштовувало. Нас чекає значне перезавантаження влади та політичного істеблішменту, але чи буде це дійсне перезавантаження і зміни, або ж спроба «замилити очі» — покаже час. Уже зараз можна сказати, що так, як раніше — не буде. Адже ми, як нація, платимо за це велику ціну.

ЯК РОСІЙСЬКА ВІЙСЬКОВА АГРЕСІЯ ЗМІНИЛА ПОЛІТИЧНУ ІДЕНТИЧНІСТЬ УКРАЇНЦІВ

Галина ЗЕЛЕНЬКО,
Завідувач відділу
Інститут політичних і
етнонаціональних досліджень
ім. І.Ф.Кураса НАН України

Наталія КОНОНЕНКО,
Старший науковий співробітник
Інститут політичних і
етнонаціональних досліджень
ім. І.Ф.Кураса НАН України

Війна — це завжди людські, матеріальні і моральні втрати, горе, біль і страждання. Водночас війна — це ще й чи не найпотужніший каталізатор соціально-політичних змін. Російська військова агресія проти України, яка триває вже дев'ятий рік, істотно змінила українців. Значно інтенсивніше ці зміни відбуваються після початку повномасштабного вторгнення Росії у 2022р.

Як відомо, однією з найбільших проблем України періоду незалежності, поряд з фінансово-промисловими монополіями та олігархізацією країни, були вкрай суперечливі як для розвитку демократії соціокультурні характеристики суспільства — високий рівень патерналізму, патріархальна політична культура і політична свідомість, невміння користуватися т.зв. «інструментами демократії», нерозвинуте громадянське суспільство, вкрай неефективні конвенційні механізми взаємодії між суспільством і державою тощо. Наслідком нерозвинутості соціокультурних характеристик суспільства стала масова суспільна аномія, дезорієнтація, політичний абсентеїзм.

У поєднанні всі ці явища в Україні обернулися т.зв. «кризою ідентичності», яка є однією з криз політичного розвитку і має свої наслідки. Кризи політичного розвитку як явища, притаманні транзитним країнам, завжди мають системний характер і їх наслідки, відповідно, деформують функції

держави та негативно впливають на траєкторію розвитку країни. Однією з найчутливіших для суспільства є **криза ідентичності** — як криза всієї соціокультурної сфери. В Україні вона мала ряд причин, але була обумовлена насамперед т.зв. «потрійним переходом» — до державної незалежності, до ринкової економіки та до ліберальної демократії.

Якщо проаналізувати суспільно-політичні процеси в Україні, то в нашій країні мали місце всі характерні риси кризи ідентичності — низький рівень довіри до політичних партій, громадських організацій, державних інституцій, суспільна аномія, з одного боку, та радикалізація політичної сцени, — з іншого, вкрай різні і часом взаємовиключні зовнішньополітичні орієнтації, неусвідомлення власної громадянської належності, самоідентифікація себе за регіональною ознакою, криза мовної та релігійної самоідентифікації тощо.

Наслідком кризи ідентичності був сплеск популізму та масове суспільне розчарування, які досягли свого максимуму на президентських і парламентських виборах 2019р. Тоді виборці проголосували за В.Зеленського — антисистемного кандидата, який не мав жодного політичного досвіду, за нашвидкоруч створену партію (точніше політичний проект) «Слуга Народу». Тобто саме масова недовіра до системних політиків пояснює феномен В.Зеленського. Водночас така собі

електоральна революція є свідченням й нової тенденції — вирішення конвенційними методами нагальних проблем, коли майже 75% громадян голосували за повну невідомість, замість зрозумілого, але дискредитованого корупційними скандалами П.Порошенка. До цього такі проблеми в Україні вирішувалися у неконвенційний спосіб — через майдани, що також є свідченням недовіри та неефективності інструментів демократії.

Проте за роки війни сталися істотні зміни в політичній ідентичності українців, як і у процесах націєтворення. Усвідомлюючи, що феномен ідентичності надзвичайно складний і багатовимірний, для зручності аналізу проблеми виокремлено маркери, які, на наш погляд, характеризують найглибші соціально-політичні розколи, що негативно позначилися на суспільно-політичному розвитку держави: це самоідентифікація за громадянською ознакою; самоідентифікація за мовною ознакою; самоідентифікація за релігійною ознакою; зовнішньополітична самоідентифікація громадян України.

Самоідентифікація за громадянською ознакою і регіональна ідентичність пов'язані з певними територіями, визначають особливі форми життєвих практик, ментальні зв'язки між населенням і територією, які втілюються в картині світу, символічних образах та ціннісних пріоритетах¹. Регіональний чинник у спектрі самоідентифікації українців завжди був вагомою складовою. Історичний досвід та релігія були базовими факторами, що формували регіональні відмінності, адже різні регіони України в різні часи були у складі Речі Посполитої, Румунії, Російської імперії, Австро-Угорської імперії, Чехословаччини та СРСР. Різний історичний досвід став причиною конфронтації різних моделей історичної пам'яті, різного сприйняття українського визвольного руху та комуністичної ідеології, різної мовної самоідентифікації, конфесійної орієнтації. Ідентифікаційні суперечності багато в чому були зумовлені й асимілятивною політикою СРСР — так у спустошений у 1932-1933рр. Голодомором Схід України масово переселили росіян і білорусів, так само як і до Криму у 1944р. після

депортації кримських татар були переселені вихідці з інших радянських республік, переважно росіяни.

У перші роки незалежності результати досліджень фіксували суттєві розбіжності між регіонами в оцінках історичного минулого, перспектив розвитку країни, статусу російської мови, зовнішньополітичного вектора розвитку. Подіями, що суттєво змінили самоідентифікацію українських громадян у період незалежності, став Майдан 2004р. та 2013-2014рр. Перший сплеск загальнонаціонального єднання зафіксований у період після Помаранчевої революції — більшість населення починають пишатися тим, що є громадянами України — істотне зростання показника відбулося у 2005р. (з 38% у 2004р. до 53% у 2005р.). Другий сплеск зафіксований після Революції Гідності — з 48% у 2013р. до 61% у 2014р., у 2015р. частка тих, хто пишався українським громадянством, зросла до 67%.

Анексія Криму Росією у 2014р. і збройний конфлікт з Росією на Донбасі стали причиною того, що **загальнонаціональна ідентичність — відчуття належності до держави та нації — починає переважати над регіональною**. У 2015р. більшість населення в першу чергу вважали себе громадянами України (57,5%), ще для 23% головною є ідентифікація з містом чи селом проживання, а для 6% — з регіоном проживання. Починаючи з 2014р., інтеграція суспільства на ґрунті загальноукраїнських цінностей демонструє тенденцію до зростання — **і сьогодні маємо всі аргументи для висновку про українське відродження та формування української політичної нації** — адже 85% громадян, серед яких представники різних конфесій, етносів (татари, євреї, росіяни, болгари, греки та ін.) і мовних груп, поділяють загальноукраїнську ідентичність².

Повномасштабне російське вторгнення стало каталізатором радикальних зрушень щодо громадянської самоідентифікації. Високі показники фіксуються і стосовно основної ідентифікації людей саме як громадян України. Так, 72% опитаних ідентифікують себе як громадяни України, 12% — як жителі села, району чи міста, а 6% — як жителі регіону³.

¹ Ростецька С.І. Поняття та структура регіональної ідентичності в сучасному політичному процесі. — Панорама політологічних студій: Науковий вісник Рівненського державного гуманітарного університету, 2016р., №15, с.152.

² Що пережили Україна та світ у 2020 році й чого нам чекати від 2021-го: політичні й економічні прогнози. — Фонд Демократичні ініціативи ім. І.Кучеріва, 21 грудня 2020р., <https://dif.org.ua/article/shcho-perezihli-ukraina-ta-svit-u-2020-rotsi-y-chogo-nam-chekati-2021-go-politichni-y-ekonomichni-prognozi#.Toc59385790>.

³ Див.: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/den-nezalezhnosti-ukrainy-serpen-2022p>.

Також Україна все далі від комуністичного минулого — у 2020р. частка населення з радянською ідентичністю в Україні суттєво зменшилася. У 2021р. 68% українців оцінили діяльність Й.Сталіна негативно для України, а 48% погодились, що Друга світова була розв'язана внаслідок змови А.Гітлера та Й.Сталіна про поділ сфер впливу в Європі. У 2021р. частка тих, хто позитивно ставиться до рішення української влади про визнання воїнів УПА борцями за незалежність України (це більш ніж контroversiйне питання), зросла і становить 46%. Зрештою, понад 90% українців пишаються своїм громадянством⁴. Це найвищий показник за весь час соціологічного моніторингу.

Загалом, сьогодишній стан загальноукраїнської ідентичності визначається ціннісними критеріями, а не етнічною належністю громадян. Слід зазначити, що загальноукраїнська ідентичність є важливим інструментом протидії російській агресії, а її розмивання є одним із завдань Росії у війні проти України. Проте саме російська агресія дала значний поштовх до консолідації українців, розвитку відчуття належності до України, ставлення до держави та нації.

Самоідентифікація за мовною ознакою. Мовна ідентичність — відчуття належності до певної лінгвістичної групи, засіб самовизначення та самоідентифікації, що формується у процесі соціалізації особистості. Мова є основним компонентом національної культурної ідентичності, визначальним індикатором національної ідентичності. В ідеальній моделі існує відповідність мови і нації, мови і національної ідентичності. Проте спадщина, що дісталася Україні від радянського минулого, ідеальній картині не відповідала — ми отримали двомовне суспільство, традицію спілкування російською в багатьох регіонах та суперечки щодо того: одна чи дві мови повинні мати статус державної.

Довгі роки тоталітарна влада більшовиків знищувала національну ідентичність та самоусвідомлення українців — пригноблення мовної ідентичності було одним з головних завдань тоталітарного політичного режиму

за часів СРСР, що був орієнтований на формування маси народу, позбавленої власної національної ідентичності — «радянського народу». Політика русифікації, асиміляції та знищення національної самосвідомості з часом досягла результату — в Україні був сформований прошарок, який ідентифікував себе не з народом, до якого належав, а з СРСР. Тектонічних зсувів у мовній ідентифікації українців не відбулося аж до початку агресії Росії проти України.

Більшість досліджень демонструють — мова впливає на свідомість і політичну поведінку. Так, «Детектор медіа» у дослідженні «По той бік екрана» у 2021р. фіксував зв'язок між чинником рідної мови та схильністю громадян поділяти наративи російської пропаганди, до якої більш уразливими виявилися російськомовні громадяни. Наприклад, під час вибору між двома визначеннями Майдану як «народного протесту на підтримку європейського шляху розвитку» та «боротьби за владу антиросійських, націоналістичних сил за підтримки західних спецслужб» більшість носіїв української мови обирали перше визначення, а більшість носіїв російської — друге⁵.

Гіпотезу про мову, як фактор, що впливає на політичний світогляд та політичні орієнтації громадян, підтверджують і результати загальнонаціонального дослідження, проведеного Фондом «Демократичні ініціативи» спільно з соціологічною службою Центру Разумкова напередодні повномасштабного вторгнення Росії у грудні 2021р. За результатами дослідження, російськомовні українці частіше, ніж україномовні, були переконані, що війну на Донбасі першими почали українські олігархи та Уряд (38%), а військовий конфлікт на Донбасі є громадянською війною (36%). Російськомовні громадяни (63%), а також респонденти з південних (45%) і східних (54%) областей були схильні сприймати заборону російських артистів і фільмів саме як помилку та порушення громадських прав, тоді як серед україномовних українців (30%) та респондентів західних (18%) і центральних (35%) областей така думка не була популярною⁶. Після повномасштабного нападу РФ третина російськомовних українців

⁴ Там само.

⁵ Лигачова Н. та ін. По той бік екрана: аналіз медіа-споживання та дезінформації в українському інформаційному середовищі. — Детектор медіа, 2021р., 73с., https://detector.media/doc/images/news/archive/2021/188114/On_the_other_side_DM_final_UKR_WEB.pdf.

⁶ Медіаспоживання в Україні: зміна медіапотреб та програв російської пропаганди, 15 лютого 2022р., <https://dif.org.ua/article/mediaspozhyvannya-v-ukraini-zmina-mediapotrebt-ta-progrash-rosiyskoi-propagandi>.

вирішили перейти на українську — про це свідчать результати опитування соціологічної групи «Рейтинг»⁷.

Самоідентифікація за релігійною ознакою. Релігійне самовизначення людини (як і суспільства) є важливим каналом формування ідентичності особистості та суспільства. Аби лаконічно зафіксувати вплив на формування нашої національної ідентичності релігійного фактора, визначити його позитивні та хибні наслідки, торкнемося кількох характеристик українського релігійного середовища, а саме: рівня інклюзії українців у релігійне життя країни; структури локального релігійного ринку; соціокультурного впливу домінуючої християнської православної (ортодоксальної) Церкви на формування світогляду (архетипу) українців; специфіки розколу всередині православного християнства після 1991р. в Україні та його впливу на формування національної ідентичності українців.

Аналітики Центру Разумкова стверджують, що українське суспільство декларує досить високий рівень релігійності: зокрема, станом на кінець 2010р., порівняно з 2000р., число громадян, які визнають себе віруючими, зросло з 58% до 71%. Цей показник на початок 2021р. становив 68%⁸. Водночас потрібно мати на увазі, що ознакою належності до українства як нації, є сповідування або православної (ортодоксальної) віри (24%), або належність до ПЦУ (36%)⁹. Наведені емпіричні дані дозволяють погодитися з висновком експертів про існування у українців більш сильного зв'язку між національною ідентичністю та релігійною належністю, ніж між національною ідентичністю та релігійною поведінкою¹⁰.

В Україні станом на 1 січня 2020р., 96% діючих релігійних організацій належать до християнського віросповідального напрямку. Серед них до православної релігії належать 53,7%, до католицької релігії — 14,3%¹¹.

Згідно з результатами опитування, проведеного Центром Разумкова в січні 2020р., найчастіше громадяни України відносили себе до вірних ПЦУ (34%). 13,8% назвали себе вірними УПЦ (МП), 8,2% — УГКЦ, 0,7% — протестантських та євангелічних церков, 0,4% — РКЦ, 0,6% — до інших релігій та конфесій¹². Наведені цифри дозволяють зафіксувати наступне — Україна є релігійно плюралістичною та багатоманітною країною, і в цьому [в релігійному плюралізмі] полягає унікальність українського «релігійного відродження»¹³.

⁷ Після нападу РФ третина російськомовних українців вирішила перейти на українську — опитування. — 5 канал, 25 березня 2022р., <https://www.5.ua/suspilstvo/pislia-napadu-rf-tretyna-rosiiskomovnykh-ukraintsv-vyrishyla-pereity-na-ukrainsku-opytuvannya-272462.html>.

⁸ Особливості релігійного і церковно-релігійного самовизначення громадян України: тенденції 2000-2021рр. Інформаційні матеріали. — Центр Разумкова, 2021р., с.33-35, https://razumkov.org.ua/uploads/article/2021_Religiya.pdf.

⁹ Особливості релігійного і церковно-релігійного самовизначення громадян України: тенденції 2000-2021рр. — Центр Разумкова, 2021р., с.36, <https://razumkov.org.ua/uploads/article/2021>.

¹⁰ Brik T. When Church Competition Matters? Intra-doctrinal Competition in Ukraine, 1992-2012. — Get access Arrow Sociology of Religion, Volume 80, Issue 1, Spring 2019, p.45-82.

¹¹ Войналович В. Суспільно-політичний контекст динаміки етноконфесійних процесів в Україні. — Політичний процес у незалежній Україні: підсумки і проблеми, ІПіЕнд ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2021р., с.675-676, <https://ipiend.gov.ua/publication/politychnyj-protses-u-nezalezhnij-ukraini-pidsumky-i-problemy>.

¹² Конфесійна та церковна належність громадян України. — Центр Разумкова, січень 2020р., <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/konfesiina-ta-tserkovna-nalezhnist-gromadian-ukrainy-sichen-2020r>.

¹³ Див.: Казанова Х. По той бік секуляризації: релігійна та секулярна динаміка нашої глобальної доби. Переклад з англійської О.Панича. Київ. Дух і літера. 2017р., 264с.; Casanova, José. Ethno-Linguistic and Religious Pluralism and Democratic Construction in Ukraine. Post-Soviet Political Order: Conflict and State Building, 1998, p.81-103.

Аналізуючи консолідаційний потенціал релігійного чинника щодо ідентичності українців, важливо усвідомлювати, що **конфесійне самовизначення має виразну регіональну специфіку**. Згідно з даними початку 2021р., найбільше число православних є характерним для Центру (у 2020р. 67%), дещо менше для Півдня (61%) і Сходу (61%), тоді як на Заході їх частка становить лише 45%; натомість значна частина жителів Заходу називають себе греко-католиками (35%). Зазначимо, що переважна більшість досліджень фіксує різні типи релігійної культури та відповідних їм рівнів релігійної поведінки жителів західної України, з одного боку, і Сходу та Півдня країни, з іншого.

Ескалацію російсько-української війни до повномасштабної у лютому 2022р. Україна зустріла певною мірою поділеною на зони переважаючого впливу різних церков: у Галичині відчутний домінуючий вплив УГКЦ; в Центральній, Східній і Південній Україні все ще переважає інституційна мережа УПЦ у юрисдикції Московського патріархату. Маємо розуміти, що регіональні особливості релігійної самоідентифікації українців суттєво корелюються з регіональними відмінностями системи ціннісних настанов і поведінкових моделей українських громадян. На жаль, змушені констатувати, що очевидна релігійна регіоналізація країни значно гальмує інтегративний потенціал релігійної компоненти у процесах суспільної консолідації і становить одну з найбільш проблемних складових кризи ідентичності.

Масштаб загроз і викликів, що постали перед країною через нову фазу російсько-української війни, і реакція на них українців можуть суттєво нівелювати дезінтеграційний потенціал локального релігійного ландшафту щодо формування розмитої, дуальної національної ідентичності. Утім, на нашу думку, потрібно усвідомлювати, що послаблення цього тиску ймовірно буде тимчасовим і зовсім не тривалим, оскільки суб'єктами релігійного ринку залишаються ті релігійні конфесії, які містять у собі деструкцію щодо українства.

Усі роки після поновлення нашої незалежності УПЦ (МП) традиційно апелювала у спілкуванні із вірянами до дорадянських історичних наративів Російської імперії і використовувала більш сучасні наднаціональні наративи уварівської «доктрини російського світу» (російська православна релігійна традиція, російська мова та російські історичні традиції), серед яких «братній характер» православних Росії, України та Білорусі. Автором «концепту єдиного цивілізаційного простору» є Патріарх РПЦ Кирил. Російсько-українську війну, яка триває з 2014р., УПЦ (МП) називає «братовбивчою» громадянською. Не дивлячись на засудження частиною священників УПЦ (МП) початку нового етапу війни між Україною та Російською Федерацією, який розпочався 24 лютого 2022р., і закликом до глави УПЦ (МП) Онуфрія «порвати з Москвою», у травні 2022р. синодом УПЦ (МП) було ухвалено рішення, що свідчило про перемогу проросійського крила в керівництві цієї конфесії. Синод ухвалив звернення, в якому агресію Російської Федерації в Україні засудив, але війну назвав «наслідком помилкової релігійної політики часів президентства Петра Порошенка та руйнівної ідеології т.зв. «Православної Церкви України»¹⁴.

Таким чином, найважливішим проявом релігійної конкуренції між православними конфесіями в Україні є використання у спілкуванні із вірянами різних національних наративів і формування, відповідно, різних національно-політичних ідентичностей у межах однієї держави, що не може не створювати перешкоди у формуванні загальноукраїнської ідентичності.

Самоідентифікація за зовнішньополітичною ознакою. Починаючи з 1991р., зовнішньополітичні устремління українських громадян коливалися стосовно уявлень про оптимальне зовнішньополітичне позиціонування Української держави та її орієнтирів у сфері міжнародних відносин. Припинення існування СРСР не означало зникнення тих сил і чинників, що тяжіли до умовно «слов'янської» або радше панрусистської

¹⁴ Заява Священного Синоду Української Православної Церкви від 12 травня 2022р., <https://news.church.ua/2022/05/12/zayava-svyashhennogo-sinodu-ukrajinskoji-pravoslavnoji-cerkvi-vid-12-travnya-2022-roku>.

ідеології¹⁵, тоді як початок розширення НАТО та ЄС на Центрально-Східну Європу в 1990-ті роки стимулював поширення проєвропейських уявлень та поглядів серед умовно прозахідної частини українських громадян. Ситуацію ускладнювало й те, що відповідні зовнішньополітичні орієнтації та їх носії були нерівномірно розподілені серед основних макрорегіонів України, що мало безпосередній негативний вплив на цілісність громадянської ідентичності як такої¹⁶.

Протистояння між «східним» і «західним» векторами формування зовнішньополітичної ідентичності України досягло кульмінації у 2013–2014рр., під час подій Євромайдану та «гарячої» фази російсько-українського збройного конфлікту, що почалась одразу після перемоги Євромайдану. Однак, як на це вказують відповідні соціологічні опитування, певні елементи офіційно запереченої проросійської орієнтації все ж зберігалися в суспільній свідомості з чітко явним регіональним «присмаком» протягом восьми років російсько-української війни, що було предметом численних внутріполітичних конфліктів. До 2014р. зовнішньополітичні орієнтири завжди були основною лінією розмежування українського суспільства. Хоча підтримка європейської, а не євразійської інтеграції переважала в Україні з 2011р. (в середньому 42% респондентів в основних соціологічних опитуваннях виступали за членство України в ЄС, а 32% — за вступ до Митного союзу, очолюваного Росією)¹⁷. Ця тенденція не була абсолютною, ускладнюючись чітким регіональним розподілом, оскільки переважна більшість респондентів, які походили із Західного та Центрального макрорегіонів, підтримували інтеграцію до ЄС, а представники Південного та Східного макрорегіонів переважно схилилися до членства в Митному союзі.

Однак навесні 2014р. громадська думка відреагувала на нову реальність українсько-російських відносин, відобразивши різке

зниження підтримки ідеї тісної політичної та економічної інтеграції з РФ. Зокрема частка прихильників Митного союзу різко знизилася на 15% (з майже 36% у грудні 2013р. до трохи більше ніж 21% у травні 2014р.)¹⁸. Ідея інтеграції з РФ втратила більшість прихильників і, станом на 2019р., стабілізувалася на рівні 13%. Це падіння не призвело до автоматичного зростання підтримки членства в ЄС до такої міри, щоб можна було стверджувати про наявність загальнонаціонального консенсусу з цього питання. Суспільне розчарування «євразійською» перспективою, формою якої виступало можливе членство в Митному союзі¹⁹, обернулося широким розчаруванням щодо самого вибору між «європейським» та «євразійським» векторами загалом, що можна пов'язати як із сприйняттям відсутності бажаного результату від асоціації з ЄС після 2014р., так і негативним ставленням до військово-політичних дій Російської Федерації щодо України в цей період.

Як наслідок, загалом зросло число респондентів, які віддавали перевагу альтернативним варіантам зовнішньополітичної ідентичності або відмовлялися визнавати оптимальність якогось одного з них. Частка цих категорій респондентів назагал зросла з 28% у 2014р. до максимуму у приблизно 38% у 2018р. Усупереч поширеним у мас-медіа уявленням, можна констатувати відсутність на той час єдиної візії зовнішньополітичного майбутнього України, що об'єднувала б переважну більшість респондентів. Крім того, регіональний розподіл позицій щодо зовнішньополітичної ідентичності України зберігав свою значущість навіть останні вісім років, що ставило під питання сталість ідеологічної консолідації громадян України навколо постулату про виключну пріоритетність відносин з державами ЄС та США як стратегічними партнерами України.

Проте з початком повномасштабної війни РФ проросійська орієнтація щодо

¹⁵ Див.: Suchanek L. Славянская идентичность — в истории и в наше время. — *Kultura słowian. Rocznik komisji kultury słowian PAU*. Tom XIII. p.62.

¹⁶ Кармазіна М.С. Політичні партії у процесі формування ринку громадянських ідентичностей. — Політичні механізми формування громадянської ідентичності в сучасному українському суспільстві: колективна монографія. ІПІЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2014р., с.83.

¹⁷ Zolkina M. The shift and trends in Ukrainians' self-perception and foreign priorities at the time of Russia-Ukraine conflict. — *Ukraine and Its Regions: Societal Trends and Policy Implications* (ed. By R. Niznikau, A. Moshes), FIIA Report №.62, p.21, https://www.fii.a.fi/wp-content/uploads/2020/03/report62_ukraine-and-its-regions.pdf.

¹⁸ Там само, p.21.

¹⁹ Иноземцев В. Торговля иллюзиями: что не так с евразийской интеграцией, <http://mirperemen.net/2019/02/torgovlyayillyuziyami-chto-ne-tak-s-evrazijskoj-integraciej>.

зовнішньополітичної ідентичності Української держави очевидним чином маргіналізувалася. Відбулася однозначна «перемога» орієнтації на європейські і трансатлантичні структури навіть у тих регіонах України, які традиційно вважалися проросійськими — Харківщина, Херсонщина, Одещина. Нині понад 75% респондентів підтримають рішення після перемоги України та деокупації її території про повний розрив усіх відносин з Російською Федерацією аж до цілковитої заборони на в'їзд росіян в Україну²⁰. Також істотно зросло число респондентів, які підтримують вступ до ЄС — 56% усіх опитаних (або 78% гіпотетичних учасників референдуму), проти — відповідно 26% і 18%. Чи не найбільші зрушення відбулися у свідомості українців щодо НАТО. Нині членство в НАТО підтримують 48% усіх опитаних (або 70% гіпотетичних учасників референдуму), проти — відповідно 33% і 24,5%²¹.

Питання політичних цінностей. У країні, що 30 років декларативно будує ринкову економіку, майже половина громадян очікують збільшення дирижистської функції держави: 49% вважають за доцільне повернення у власність держави великих приватних підприємств, майже 70% у тій чи іншій формі не підтримують приватну власність на землю.

Патерналізм, на жаль, усе ще залишається важливою характеристикою світогляду українців: незважаючи на декларування нами готовності втекти від нього²², лише 36% думають над тим, чи не відкрити власну справу, і тільки 2,5% українців уже відкрили власний бізнес²³. Водночас українське суспільство впродовж тривалого часу мало парадоксальне ставлення до демократії. З одного боку, демократія, безперечно, вважалася пріоритетним типом устрою для України. З іншого, — стійкий запит на «сильну руку», яка може навести порядок, теж залишався. З початку російського повномасштабного вторгнення цей парадокс нікуди не зник.

Але запит на демократію та її пріоритетність поки що зростає значно більше, ніж на «сильну руку»²⁴.

Отже, підсумовуючи, відзначимо: останні дані соціологічних досліджень дозволяють констатувати, що **етап громадянської (політичної) самоідентифікації Україною пройдено**.

Повномасштабне вторгнення РФ на територію України 24 лютого 2022р. істотно прискорило процеси формування політичної нації і значно нівелювало саме кризи ідентичності, змусивши громадян принципово інакше оцінити роль Росії як зовнішньополітичного орієнтира. Величезна частка російськомовних українців (близько 1/3) з почуття небажання мати щось спільне з Росією свідомо перейшли на українську мову, що в подальшому істотно послабить протистояння навколо мовної та конфесійної проблем. Однак національно-культурна дихотомія українства залишиться ще доволі вираженою. Тому інструментарій подолання національно-культурної дихотомії українців є питанням великої, насамперед наукової дискусії.

Інтереси формування консолідованої сучасної політичної нації в Україні вимагають корекції базової моделі в напрямі переходу — від ексклюзивної моделі до інклюзивної та від ретроспективної до перспективної²⁵. **Наразі, ймовірно, передумов для повернення до традиційного змісту кризи ідентичності, притаманних Україні до російського вторгнення, вже немає. Однак є велика ймовірність появи нових соціально-політичних розколів, пов'язаних з численними людськими втратами, міграцією, масовим зuboжінням тощо.** Відтак для України надзвичайно важливо завчасно підготувати необхідні запобіжники, аби знову не скотитися в конфлікти ідентичностей, тепер уже на ґрунті нових ліній розмежувань.

²⁰ День Незалежності України, <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/den-nezalezhnosti-ukrainy-serpen-2022p>.

²¹ Див.: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-gromadianamy-sytuatsii-ta-protseviv-shcho-vid-buvaiutsia-v-kraini-stavlennia-do-vstupu-do-yevropeiskogo-soiuzu-ta-nato-lystopad-gruden-2021r>.

²² Україна майбутнього: дев'ять інсайтів. — Gradus, серпень 2021р., https://gradus.app/documents/88/GradusResearch_FutureUkraine_20082021.pdf.

²³ Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. Випуск 7 (21) (головні редактори В.М. Ворона, М.О. Шульга). — Інститут соціології НАН України, 2020р., с.446, <https://i-soc.com.ua/assets/files/monitoring/mon2020.pdf>.

²⁴ День Незалежності України, <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/den-nezalezhnosti-ukrainy-serpen-2022p>.

²⁵ Основні засади та шляхи формування спільної ідентичності громадян України. — Центр Разумкова. 2017р., с.74-89, https://razumkov.org.ua/images/Material_Conference/2017_04_12_ident/2017-Identi-3.pdf.

ПОДОЛАННЯ НАРАТИВІВ ТОТАЛІТАРНОГО РЕЖИМУ ЗАСОБАМИ КОНСТИТУЦІЙНОГО КОНТРОЛЮ: РОЛЬ ІСТОРИЧНОГО КОНТЕКСТУ

Віктор КОЛІСНИК,
Суддя Конституційного Суду

У II половині XX століття значного поширення набуло звернення «до стратегії історизування конфліктогенного спадку — незалежно від того, чи така стратегія має на меті досягнення консенсусу (принцип замирення суспільних відносин), чи, навпаки, вона спрямована на повторне відкриття деяких аспектів витісненої історії (принцип відмінності, символічного визнання і інтегрування в національну історичну оповідь) або ще на те, щоб втікати від відповідальності, «стираючи сліди злочинного минулого»¹.

У контексті цієї тези можна розглядати й події, що розгорталися в Україні під час Революції Гідності та одразу після неї. На тлі загального піднесення й ейфорії, після перемоги Майдану українська державність виявилася штучно знесиленою. Так сталося насамперед через те, що значна частина урядовців знехтувала своїми повноваженнями та припинила свою діяльність, унеможлививши виконання більшості функцій держави. Цим одразу скористалася держава-агресор, яка багато років поспіль робила все, щоб дискредитувати та ослабити

Україну, доволі швидко окупувала АР Крим та Севастополь і розгорнула бойові дії в Донецькій та Луганській областях під фальшивим гаслом «захисту російськомовного населення», яке нібито зазнавало «утисків» з боку української держави та міфічних «націоналістів».

При цьому одним з головних наративів російської пропаганди, спрямованої на штучну дискредитацію української державності, нагнітання антиукраїнської істерії та втягування громадян до складу незаконних збройних формувань, стало звеличування радянського режиму, його уявних досягнень та здобутків, що мало відгук серед певної частини громадян, які виявляли ностальгію за радянською добою, т.зв. стабільністю та власною молодістю. Звернення до радянської версії історії стало одним із головних засобів маніпулятивного російського впливу і на політичні процеси в Україні, і на гальмування демократичного поступу українського суспільства, і на формування громадської думки, і на унеможливлення подальшої європейської інтеграції України.

¹ Європа та її болісні минувшини. — Ніка-Центр, 2009р., с.17.

Саме тому перед українським суспільством доволі гостро постала проблема подолання минулого, яке продовжувало стримувати демократичні трансформації. Тому у 2015р. Верховна Рада ухвалила Закон «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їх символіки». Головною метою Закону стало недопущення повторення злочинів комуністичного та націонал-соціалістичного тоталітарних режимів, унеможливлення репресивної практики на всій території України в майбутньому.

Водночас практична реалізація політик декомунізації виявилася непростим завданням. Після розпаду СРСР політичні еліти новоутворених держав проголошували прихильність до народовладдя та демократії, але досить часто далі декларацій справа не рухалася. У більшості пострадянських країн спроби запровадити демократію виявилися невдалими. В Україні дискусія щодо демократичних перетворень постійно стикалася із закликами зберегти «все хороше» з попередньої епохи та демагогічними заявами про те, що начебто «не все так погано було при соціалізмі».

Через різке падіння обсягів виробництва на початку 1990-х років, суттєве збільшення числа безробітних та масове зубожіння значна частина громадян втратила впевненість у завтрашньому дні. Багато хто змушений був працювати не за фахом, займатися важкою, непрестижною та некваліфікованою працею, що спричинило глибокий морально-психологічний злам у суспільстві та потягло за собою зневіру в демократії та можливостях проведення демократичних реформ й водночас породжувало ностальгію за безтурботними часами застою. Відбулася дискредитація ідей конституціоналізму, демократії, лібералізму, ринкової економіки та ринкових реформ, які на тлі надмірних очікувань швидко втратили привабливість серед значної частини населення. Водночас за допомогою численних політичних спекуляцій та демагогії окремі політики та їх команди продовжували розповідати виборцям про «переваги» та «здобутки» соціалізму, за якого начебто не було істотних проблем.

Звеличування досягнень епохи «застою» та інших періодів т.зв. соціалістичного

будівництва, з одночасним замовчуванням або навіть виправданням жажливих злочинів комуністичного режиму, дезорієнтували українське суспільство та обумовили поширення скептичного ставлення до інститутів демократії та принципів конституціоналізму. Саме тому протягом тривалого часу в Україні відбувалася імітація демократичних перетворень, коли на словах йшлося про багатопартійність, внутрішньопартійний діалог, демократичні засади організації публічної влади, а насправді засадничими ідеями конституціоналізму та демократичними принципами досить часто і демонстративно нехтували і в парламенті, і в діяльності органів виконавчої влади, і всередині партій, і в повсякденній партійній діяльності, і в діяльності органів місцевого самоврядування, що призвело до дискредитації демократичних перетворень, до зневіри у можливостях демократії.

В Україні декомунізація була обумовлена насамперед потребою очистити суспільну свідомість і від патерналізму, укоріненого глибоко в підсвідомості багатьох, і від спотвореного колективізму, і від часткового збереження серед широкого загалу ілюзій щодо здобутків соціалістичної епохи, і від постійного масштабного тиску російської пропаганди. Остання значною мірою ґрунтувалася на радянських міфах та стереотипах і була їх продовженням, поступово перетворюючись на ідеологічний еклектицизм, що поєднав окремі елементи комуністичної теорії з російським націоналізмом та відповідної риторики, схожої майже дослівно на окремі гітлерівські промови і нацистські засоби пропаганди.

Проте під гаслом захисту прав людини окремі політики знову спробували загальмувати процес декомунізації в Україні як засіб очищення суспільної свідомості від міфологем радянської доби та лицемірної російської пропаганди, вимагаючи визнати неконституційним Закон «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їх символіки». Конституційний Суд України відкрив відповідне провадження та провів низку тривалих обговорень матеріалів справи і виснажливих дискусій. Після критичного переосмислення численних варіантів проекту рішення, а також спроб пошуку компромісів щодо змістовного його наповнення з огляду на цілу низку

спірних питань та щоразу дуже різних підходів, запропонованих для їх вирішення, Конституційному Суду все ж таки вдалося визнати цей Закон конституційним.

Особливістю рішення в цій справі є його історичний контекст, щодо корегування меж використання якого судді вносили низку пропозицій щоразу, коли проводилося чергове засідання у справі. Були навіть пропозиції зовсім відмовитися від історичного підходу, виклавши мотивувальну частину максимально лаконічно та стисло. Проте такий підхід був явно контрпродуктивним і виглядав з самого початку неприйнятним, адже якщо нацистський режим було засуджено під час численних судових процесів, то об'єктивна і зважена оцінка достеменної ролі комуністичного тоталітарного режиму була лише фрагментарною і містилася переважно в наукових публікаціях, що мали незначний наклад, а також — в окремих актах законодавчих органів СРСР і УРСР, що були ухвалені після 1989р.

Історичний підхід загалом є прийнятним у судовій практиці. Історичний контекст та історичний підхід широко застосував у 1946р. і Міжнародний військовий трибунал у Нюрнберзі, який у своєму Вироку перед розділом «Загальний план або змова та агресивні війни» подав значний за обсягом розділ під назвою «Нацистський режим у Німеччині», що складається з таких підрозділів: «Походження і цілі нацистської партії», «Захоплення влади», «Консолідація влади», «Заходи щодо переозброєння». У цих підрозділах Міжнародний військовий трибунал глибоко, всебічно і детально проаналізував усі етапи та події, пов'язані зі становленням нацизму, захопленням нацистами влади та її монополізацією, обмеженням свободи слова, використанням пропаганди для зміцнення нацистського режиму, розпалюванням між-національної та міжрасової ворожнечі, а також мілітаризацією економіки та створенням потужних збройних сил у супереч- обмеженням, передбаченим Версальським договором.

У Вироку, зокрема, зазначено, що шляхом запровадження контролю над пресою і радіо німецький народ був підданий найсильнішому впливу пропаганди на користь режиму, коли будь-яка критика була заборонена,

а незалежні висловлювання, засновані на свободі думки, стали неможливими. Вирок містить численні цитати з програми нацистської партії та виступів Гітлера, зокрема цитати з його промови, яку він виголосив у Мюнхені 13 квітня 1921р. щодо Версальського договору, а також, наприклад, — згадку про підпал будівлі рейхстагу 28 лютого 1933р., що відразу ж використали Гітлер та його кабінет для скасування конституційних гарантій свободи.

Таким чином Міжнародний військовий трибунал не лише дослідив історичні події та історичні факти, але й переконливо довів з посиланням на історичні витоки: як саме нацистська партія захопила владу, як нацистами була розв'язана агресивна війна та вчинялися злочини проти миру, численні воєнні злочини та злочини проти людяності.

Федеральний конституційний суд (ФКС) Німеччини так само неодноразово звертався до історичного контексту. У Рішенні про заборону Соціалістичної імперської партії 1952р. він зазначив, що під час оцінки окремих доказових матеріалів не можуть залишатися поза увагою події, які відбулися між 1933р. та 1945р., та дійшов висновку щодо схожості в організації та діяльності Соціалістичної імперської партії і нацистської партії, щодо систематичної зневаги з боку прихильників цієї партії та її партійних функціонерів до державної влади та державних символів ФРН, щодо систематичного нехтування нею нормативними актами державних органів. ФКС визнав, що ця партія «побудована за прикладом політичного ордену, який у своїй діяльності спирається на принцип абсолютного підкорення», тобто повторила принцип «фюрерства», за яким функціонувала нацистська партія, і саме її колишні активні члени склали основу Соціалістичної імперської партії.

У цьому рішенні ФКС наполягає на прийнятності використання таких доказів як промови та листи, зокрема, посилається на лист Фрідріха Маркграфа до земельного керуючого справами землі Гессен пана Швінга, в якому той висуває такі політичні вимоги: «...Повне визнання діяльності Третього рейху, продовження цих традицій та використання найкращих ідей... Смерть зрадникам та саботажникам, а також сепаратистам (Червона

Капела тощо). Відсторонення цих людей від всіх займаних ними сьогодні посад»². На підставі цього листа та численних схожих матеріалів ФКС зробив висновок, що «партія не може брати участь у формуванні політичного волевиявлення народу, якщо вона бореться проти основ вільного демократичного ладу»³, а депутат від неконституційної партії не може бути представником усього народу⁴.

Конституційний Суд Литовської Республіки у своєму рішенні від 18 березня 2014р. щодо конституційності деяких положень Кримінального кодексу Литовської Республіки стосовно кримінальної відповідальності за геноцид навів численні факти тоталітарної практики та здійснив ґрунтовний розгорнутий аналіз історичних фактів. У цьому рішенні КС Литовської Республіки наголосив, що з тоталітарними комуністичними режимами, у т.ч. й з режимом, що панував у Радянському Союзі, безперечно пов'язані злочини проти людства та військові злочини.

Європейський суд з прав людини так само неодноразово звертався до аналізу історичних подій. У своєму рішенні у справі «Janowiec та інші проти Росії» від 21 жовтня 2013р. ЄСПЛ подав розгорнуте історичне тло, проаналізувавши напад нацистської Німеччини на Польщу 1 вересня 1939р., та констатував факт вчинення керівництвом і силовими структурами радянської Росії воєнного злочину – масового вбивства польських полонених (п.106), а також факт переказання радянським режимом вини у вчиненні цього злочину на нацистський режим (п.183). Європейський суд з прав людини також наголосив, що за рішенням Політбюро від 5 березня 1940р. «усі без винятку військовополонені, які утримувались у таборах НКВС, повинні були бути піддані позасудовій страті, що і було виконано протягом наступних місяців радянською секретною поліцією (п.155).

Конституційний Суд України теж неодноразово звертався до історичних аналогій, історичного контексту та історичного

У рішенні зазначається, що з огляду на міжнародний та історичний контекст «згадана вище ідеологія тоталітарного комуністичного режиму СРСР, якою обґрунтовувалося винищення цілих груп людей, масштаби репресій СРСР щодо жителів республіки Литви, що було частиною цілеспрямованої політики знищення основ політичної нації Литви та цілеспрямованої політики поводження з литовцями як з «ненадійною» нацією, слід зробити висновок, що протягом певного періоду (у 1941р., коли почали відбуватися масові депортації литовців до Радянського Союзу та позасудові страти затриманих осіб, та у 1944-1953рр., коли проводилися масові репресії під час партизанської війни проти окупації Литовської Республіки), злочини, вчинені радянським окупаційним режимом, за умови доведення існування спеціальної мети знищення в цілому або частково будь-якої національної, етнічної, расової або релігійної групи можуть бути визнані геноцидом, визначеним відповідно до загальновизнаних норм міжнародного права (зокрема, відповідно до Конвенції проти геноциду)».

КС Литовської Республіки підкреслив, що «за допомогою репресій окупаційний режим прагнув знищити, заподіяти шкоду і зламати цих людей: вони стали жертвами позасудових страт, вони були ув'язнені та направлені до спеціальних таборів для примусової праці, вони були депортовані до далеких жорстко-кліматичних малонаселених місць Радянського Союзу, цілеспрямовано створюючи нестерпні умови життя, що становило постійну загрозу життю та здоров'ю», а також зауважив, що висновки істориків, які досліджували документи репресивних внутрішніх та розвідувальних структур СРСР, показують, що литовці разом з сусідами – латвійцями та естонцями, а також з особами, які належать до деяких інших національностей, які проживали в Радянському Союзі (наприклад, німці, українці, кримські татари, чеченці, інгуші), розглядалися як особи, які належать до «ненадійних» націй, та були приречені на загибель, зокрема, за допомогою нестерпних умов життя у вигнанні.

² Рішення Першого сенату Федерального Конституційного суду від 23 жовтня 1952р. – Четвертий фаховий обмін з конституційного права та конституційного судочинства 20-23 листопада 2016р., Бонн, IRZ, 2016р., с.24.

³ Там само, с.49.

⁴ Там само, с.50.

аналізу певних подій. У своєму Рішенні №9 від 16 липня 2019р. він ґрунтовно розгорнув історичний контекст, показав загальне історичне тло та надав узагальнену оцінку комуністичного й націонал-соціалістичного режимів насамперед в аспекті їх негативного впливу на процеси українського національного відродження:

«За своєю злочинною сутністю комуністичний режим і нацистський режим були однаковими, а методи здійснення ними державної репресивної політики – тотожними. Названі режими категорично заперечували можливість існування української незалежної держави, переслідували її прихильників та перешкоджали українському національному відродженню.

Після жовтневого перевороту 1917р. комуністичний режим продовжив політику Російської імперії, спрямовану на перешкодження українському національно-визвольному руху, насамперед шляхом жорстокого придушення збройними засобами будь-яких спроб, пов'язаних зі створенням української незалежної держави. Впродовж усіх років панування на українських землях комуністичний режим переслідував прихильників української незалежності та національного відродження за допомогою каральних військових операцій, масштабних репресій, зокрема шляхом масового вислання людей з метою експлуатації на важких примусових роботах у нелюдських умовах.

Нацистська окупаційна влада так само вороже ставилася до поновлення української держави. Організації, метою яких було відновлення української держави, незважаючи на наполягання окупантів, категорично відмовилися виявляти лояльність до нацистського окупаційного режиму, анулювати проголошений 30 червня 1941р. Акт відновлення Української держави та очолили збройний спротив цьому режиму.

Показово, що в матеріалах Нюрнберзького процесу наводиться офіційний наказ від 25 листопада 1941р., звернений до спеціальних груп реагування – айнзацкоманд С/5 (спеціальних команд поліції безпеки та СД), згідно з яким на ці спеціальні команди в містах Києві, Дніпропетровську, Миколаєві, Рівному, Житомирі та Вінниці покладалася обов'язок негайно затримувати прихильників українського національно-визвольного руху, котрі, на переконання укладачів цього документа, готували антинацистське повстання на окупованій території України з метою створення української незалежної держави, а також ретельно допитувати їх та обов'язково страчувати як мародерів (Trial of the Major War Criminals Before the International Military Tribunal. Nuremberg. 14 November 1945 - 1 October 1946. Volume XXXIX. Nuremberg, 1949. P. 269-270)» (абз.1, 2, 3 п.7 Рішення).

З огляду на те, що російська пропаганда завжди широко використовувала як засіб дискредитації українського національно-визвольного руху та спосіб гальмування демократичних трансформацій в Україні радянський міф про начебто «вирішальний вклад СРСР в перемогу над нацистською Німеччиною», перетворивши його у своєрідний культ, КСУ у Рішенні №9 від 16 липня 2019р. обґрунтував кілька нових акцентів, пов'язаних зі всебічним співробітництвом та взаємодією комуністичного і нацистського тоталітарних режимів як напередодні Другої світової війни, так і на її першому етапі (що становить майже третину всієї її тривалості). У зв'язку з цим Конституційний Суд України наголосив:

«Комуністичний режим активно співпрацював з початку 1920-х років з Веймарською Республікою, а з серпня 1939р. – і з нацистським режимом, надав їм істотну допомогу у милітаризації, сприяючи нівелюванню обмежень, покладених на них Версальським мирним договором 1919р., та подоланню економічної блокади нацистської держави, запровадженої у вересні 1939р. через військове вторгнення до Польської Республіки. Юридичну основу співробітництва між комуністичним режимом і нацистським режимом становили, насамперед, Німецько-радянська торговельна угода від 19 серпня 1939р., Німецько-радянський пакт про ненапад від 23 серпня 1939р., Німецько-радянський договір про дружбу і кордон від 28 вересня 1939р., німецько-радянські господарські угоди від 11 лютого 1940р. та від 10 січня 1941р.

Завдяки німецько-радянському співробітництву відбулося суттєве нарощування військового потенціалу нацистської держави. Економічна, дипломатична, військова та інші форми співробітництва між комуністичним режимом та нацистським режимом у 1939-1941рр. посилили могутність останнього, що призвело до збільшення масштабів вчинення злочинів, які згодом були доведені Міжнародним військовим трибуналом у Нюрнберзі. Однак на Нюрнберзькому процесі не

було дано юридичної оцінки ролі комуністичного режиму у зміцненні нацистського режиму, в потуранні агресору та в розв'язуванні Другої світової війни.

Хоча здебільшого завдяки німецько-радянському співробітництву та використанню ресурсів, отриманих за допомогою СРСР, нацистський тоталітаризм було поширено на значні території Європи, Африки та на акваторію Світового океану шляхом ведення агресивної війни, суттєво збільшено період панування тоталітаризму, запровадженого нацистським режимом, примножено кількість злочинів цього режиму та чисельність його жертв. Окупація європейських держав під час Другої світової війни в результаті агресії нацистського режиму відбувалася саме в період інтенсивного німецько-радянського співробітництва» (абз.3, 4 п.5 Рішення).

Зазначені акценти є важливими та актуальними для розвінчання численних російських міфів, зокрема про «визволення радянською армією Європи від коричневої чуми» та про те, що саме «радянські визволителі першими врятували в'язнів нацистського табору смерті Освенцім у січні 1945р.». Російським історикам, політикам і пропагандистам варто нагадати, що перш, ніж звільнити європейців від нацистського тоталітарного режиму, СРСР тривалий час співпрацював, взаємодіяв та навіть дружив з ним, що власне й створило умови для зміцнення цього режиму настільки, що він зміг поневолити всю Європу, вельми успішно вести тривалі бойові дії в Північній Африці та в різних куточках Світового океану. Саме плідна взаємодія двох тоталітарних режимів — комуністичного та нацистського — дала змогу останньому з них накопичити стільки ресурсів, що їх вистачило не лише для виробництва зброї, бойової техніки, амуніції, військової інфраструктури та фортифікаційних споруд, але й для облаштування таборів смерті з метою цілеспрямованого знищення людей (з їх газовими камерами та печами для спалювання людських тіл).

Таким чином для формування сучасних політико-ідеологічних орієнтирів українського суспільства, позитивних установок, що ґрунтуються на принципах органічного

конституціоналізму й конституційних цінностей та спрямовані на забезпечення подальшого демократичного поступу України, слід насамперед подолати наративи комуністичного тоталітарного режиму, які широко використовуються зухвалою й лицемірною російською пропагандою для виправдання агресивної війни проти України, для мобілізації росіян (у прямому та переносному сенсі) на підтримку забаганок диктатора й згуртування антиукраїнських сил, та все ще гальмують процеси демократичної трансформації в Україні. Для цього можуть бути застосовані як засоби конституційного контролю через використання історичного контексту історичного підходу, так і інші форми й засоби.

Головна мета подолання наративів і радянського, і російського тоталітарних режимів полягає в тому, щоб усунути перешкоди на шляху формування в українських громадян сучасного світогляду, заснованого на конституційних цінностях, усвідомленні ними потреби європейської та євроатлантичної інтеграції України як гарантії нової якості життя у майбутньому та унеможливлення повернення до катівень, переслідування за інакодумство й проукраїнську позицію та інших «привидів» із минулої епохи. Коли сучасний світогляд та демократичні політико-ідеологічні орієнтири стануть внутрішнім переконанням широкого загалу, тоді ренесанс прихильників тоталітарної практики стане неможливим, про що наочно свідчить гіркий досвід окупації Криму та частини Донбасу у 2014р., де тоді було багато тих, хто ностальгував за радянським минулим, і воно повернулося до них у жахливій подібності імітації «совдепії».

Історична пам'ять, очищена від нашарувань, міфів і стереотипів радянської історіографії та російської пропаганди, здатна забезпечити позитивне сприйняття, усвідомлення, укорінення та поширення серед широкого загалу конституційних цінностей як політико-ідеологічних орієнтирів українського суспільства, формування сучасної політичної і правової культури, підвищення рівня громадсько-політичної активності та суспільної єдності.

КОНТУРИ ПОВОЄННОГО СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОГО ЛАНДШАФТУ УКРАЇНИ

Олексій РОЗУМНИЙ,

провідний експерт політико-правових програм Центру Разумкова,
з лютого 2022р. — військовослужбовець ЗСУ

Повномасштабна війна, що розпочалася з російським вторгненням у лютому 2022р., поставила на паузу відкриті форми політичної конкуренції в Україні. Єдина вертикаль влади на чолі з Президентом має картбланш на управління державою до завершення війни. Уряд, Парламент і місцеві органи влади об'єднані логікою та риторикою боротьби з агресором (рупором останньої став телемарафон «Єдині новини»), а критика з боку політичної опозиції чи опозиційно налаштованих лідерів громадської думки носить епізодичний і ситуативний характер. Такий режим воєнної консолідації був створений у перші дні війни, і очікувано зберігатиметься до її завершення, або, принаймні, до завершення її активної фази.

Визначивши мету у війні як відновлення територіальної цілісності України в кордонах 1991р., Президент закріпив цей консенсус на довгий час. Від того, якою мірою вдасться досягти заявленої мети, залежатиме і розстановка політичних сил між владою та опозицією в повоєнний період. Так чи інакше, після завершення активної фази воєнного протистояння з агресором слід очікувати відновлення внутрішньополітичної боротьби, а початок публічних переговорів про компромісні умови миру може спровокувати її відновлення і раніше. Непохитна прихильність українського суспільства до демократії не залишає сумнівів у тому, що вирішальною формою конкуренції за владу знову стануть вибори. Відтак важливого значення знову набудуть лінії суспільних поділів, за якими відбуватиметься конструювання

електоральних груп у ході боротьби політичних сил.

Попередніми десятиліттями на українському суспільно-політичному ландшафті чітко простежувались два основних поділи: **соціокультурний**, між умовними «заходом» та «сходом», та **соціально-економічний**, між власниками економічних активів і благ та народними масами, жадаючими їх перерозподілу. Якщо соціокультурний поділ використовувався і культивувався двома конкуруючими групами політичних еліт («помаранчеві» та «біло-блакитні»), то другий поперемінно інструменталізувався опозицією для атаки на діючу владу.

У повоєнний період можна сподіватися на подолання соціокультурного поділу. Тенденція на послаблення його електорального впливу проявилася ще під час виборчих кампаній 2019р., однак це принаймні частково можна пояснити «фактором В.Зеленського» і дискредитацією старих політичних еліт, що «окупували» обидва традиційні ідеологічні полюси. Тепер же йдеться про розмивання самого підґрунтя для існування полюсів — соціокультурних відмінностей між «заходом» та «сходом», зокрема в таких двох аспектах, як історична пам'ять і мовно-культурна ідентичність.

Так, з'являється можливість подолання тіні імперсько-радянського минулого, яка від початку незалежності нависала над українським суспільством і регулярно ставала предметом політичних спекуляцій.

Національний наратив нарешті отримує свій яскравий переможний епос, що закриває гештальт усіх попередніх національно-визвольних змагань — і одночасно легітимізує їх усі, від повстання гетьмана Мазепи до антирадянської боротьби ОУН та УПА. Натомість радянський історичний спадок у результаті провальних загарбницьких зусиль Москви буквально розсипається на попіл.

Ця війна не лише переписує наратив «братських народів», але й знецінює останній радянський ідеологічний актив — культ перемоги у «Великій вітчизняній війні». Самі поняття «вітчизняна війна», «окупація», «коллаборант», «партизани», «Перемога» набувають нового, більш актуального значення. Індустріальні гіганти радянської доби (ще один предмет поклоніння ностальгуючих за СРСР) тепер лежать у руїнах після російських бомбардувань.

Дослідження фіксують прискорений перехід громадян на українську мову у спілкуванні¹, але не менше значення має також дискредитація російської мовно-культурної ідентичності та посилення соціального престижу української мови і культури в результаті успішного відбиття воєнної агресії з боку російської держави. Ці обставини сприяють закріпленню подальшого вектора культурного розвитку в бік українізації, як легітимного і бажаного, навіть серед російськомовної частини українського суспільства.

Зазначені тенденції роблять мотиви захисту імперсько-радянської ідеологічної спадщини та прав російськомовних мало привабливими для серйозних політичних гравців і токсичними — для переважної більшості українських громадян.

Соціально-економічна проблематика в повоєнний час набуде особливої гостроти, з огляду на колосальний масштаб втрат, збитків і руйнувань. Демографічні втрати внаслідок еміграції та загибелі громадян під час бойових дій негативно позначаються на трудових ресурсах України, тоді як частка населення, чиє виживання залежить від прямої соціальної підтримки держави, стане рекордно високою. Соціальна підтримка нужденних, відбудова зруйнованого та утримання Збройних Сил потребуватимуть великих бюджетних видатків, при цьому податкова база в державі підірвана війною, а відродження бізнесу та залучення інвестицій ще й потребуватимуть і сприятливого податкового клімату.

Відтак єдиним реальним способом забезпечити всі ці потреби хоча б на мінімальному рівні в перші повоєнні роки виглядає зовнішня допомога від західних союзників та міжнародних організацій. За таких умов соціально-економічна політика в повоєнній Україні розвиватиметься як «мистецтво можливого», балансуючи між умовами зовнішніх донорів фінансової допомоги та запитами українського суспільства. Логіка жорсткої економії та відповідального обслуговування кредитів зіткнеться зі спокусами соціального популізму.

Після 2014р. подібні умови вже призвели до значної соціальної напруженості, однак цього разу масштаб проблеми загрожує бути набагато більшим. Щоб уникнути великих соціальних потрясінь і досягти економічного відновлення, знадобиться як виважений підхід з боку надавачів допомоги, так і відповідальність українських політичних еліт у комунікації із суспільством з соціально-економічних питань.

Ідея **«деолігархізації»**, що, вірогідно, задумувалась командою діючого Президента як пріоритетна лінія розмежування на майбутніх виборах, нині має значно вищі шанси на реалізацію (через втрату олігархами великої частини як економічних, так і медійних активів), однак навряд чи викличе достатній суспільний резонанс, щоб визначити логіку політичної боротьби в повоєнній Україні.

У повоєнний період політичний ландшафт може структуруватись і за іншими ознаками. Зокрема, **важливим носієм капіталу суспільної підтримки будуть військові-ветерани**. Їх вплив може бути акумульований у два способи: через створення «партії фронтовиків», а також через залучення ветеранів війни до різних політичних сил. Обидва способи політичного залучення було вже використано у 2014р., однак тоді з числа професійної військової еліти не з'явилося нових політичних лідерів (вірогідно тому, що ця еліта лише зароджувалась). У випадку компромісних умов миру, «партія фронтовиків» може стати потужною опозиційною силою, що акумулюватиме підтримку найбільш патріотично налаштованої частини суспільства. Істотну роль в електоральній боротьбі відіграватиме **українська еміграція**, що значно зросла чисельно в умовах війни.

Такими видаються основні контури повоєнного політичного майбутнього України, як їх можна уявити зараз, у розпал війни.

¹ 57% українців перейшли, або стали частіше спілкуватись українською з 24 лютого — опитування Суспільного, <https://suspiilne.media/299240-57-ukrainciv-perejsli-abo-stali-castise-spilkuvatis-ukrainskou-z-24-lutogo-opituvanna-suspihnogo>.